श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीसुबोधिनी ।

(श्रीमद्भागवतदशमोत्तरार्धसात्त्विकसाधनप्रकरणम् ।)

(अध्यायाः २२-२८)

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखसमेता ।

विद्याविलासिश्रीश्रीनाथद्वाराधीशश्रीमद्गोस्वामिकुलतिलकश्रीमद्गोवर्धन-
लालजीमहाराजचरणानां द्रव्यसाहाय्येन 'भृगुपुरस्थ मूलचन्द्र
तुलसीदास तेलीवाला, बी. ए., एल्‌एल्. बी.,
वकील, हाइकोर्ट' इत्येतैर्वा सुबद्धिः
संशोध्य 'निर्णयसागर'मुद्रणालये
मुद्रयित्वा प्रकटीकृता ।

श्रीवल्लभाब्दाः ४५२ संवत् १९८६.

मूल्यं सार्धमुद्रिका ।

Govardhandas Bhagat 10-9-30

श्रीकृष्णाय नमः।

श्रीसुबोधिनी।

(श्रीमद्भागवतदशमोत्तरार्धसात्त्विकसाधनप्रकरणम्।)

(अध्यायाः २२-२८)

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखसमेता।

विद्याविलासिश्रीश्रीनाथद्वाराधीशश्रीमद्गोस्वामिकुलतिलकश्रीमद्गोवर्धनलालजी-
महाराजचरणानां द्रव्यसाहाय्येन 'भृगुपुरस्थ मूलचन्द्र तुलसीदास
तेलीवाला, बी. ए., एल्‌एल्. बी., वकील, हाइकोर्ट'
इत्येतेषां सुहृद्भिः संशोध्य 'निर्णयसागर'
मुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकटीकृता।

श्रीवल्लभाब्दाः ४५२. संवत् १९८६.

मूल्यं सार्धमुद्रिका।

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya Sagar Press,
26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Dhirajlal Vrajdas Sanklia, B. A., LL. B., Advocate,
at Khakhar Building, C. P. Tank, Bombay 4.

Editors' Note.

This is the fourth volume of the tenth Uttarârdha Subodhini of S'ri Vallabhâchârya. Here are printed the fourth of the series of the seven adhyâyâs (22 to 28) which are said to comprise the Sâttvika Sâdhana Prakarana of the tenth Skandha of Shrimad Bhâgavata. An effort has been made by us to settle the text of the Bhâgavata according to S'ri Vallabhâchârya's Subodhini. We have also attempted to settle the text of the Subodhini based on such of the mss. as were available to us. These comprised three mss. from Pandit Gattulâlâji's Library, one from Mr. Mohanlal of Dabhoi and one printed at Brindaban. We have also to thank as before S'ri Gokulnâthji Mahâraja of Bombay who was so kindly pleased to have kept with our late departed colleague Mr. Telivala, a press copy of the present volume. This has much facilitated our work. As before the Nibandha of S'ri Vallabhâchârya with S'ri Purushottamji's commentary has been printed here. All other relevant portions of other works bearing on this portion have also been included in this volume. Indixes of Kârikâs and S'lokâs of this Prakaraṇa are given; a list of all quotations occuring in this chapter has been given indicating the source from which they are drawn as far as possible. At the end are given culled out from the original typical excerpts expressing the Author's personal views from this Prakaraṇa of Subodhini a perusal of which would at a glance enable the reader to come into touch with the spirit of the superhuman personality descended on the Earth to serve as the mouth-piece of God to reveal the real meaning of Bhâgavata. This was very kindly prepared by Shastriji Kalianji Kanji to whom our sincere thanks are due for rendering us valuable assistance in carrying out the present work through the press.

As before we have specially to express our deep debt of gratitude to S'ri Govardhanlalji Maharaja of S'ri Nâthadwâra the head of the Goswâmi Mahârâjas and his son S'ri Dâmoderlalji for having assisted us financially for the publication of the present work.

Every effort has been made to make the present volume as complete as possible and with feelings of joy we offer this fruit of our labour of love at the lotus-feet of Lord S'ri Krishna.

Dhirajlal V. Sanklia.
Jamnadas Kanji Morparia.
Hiralal Moolji.
Govardhandas Pragji.
Purushottam Kanji Morparia.

Bombay,
17th Aug. 1930.

श्रीकृष्णाय नमः ।
श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीसुबोधिनी ।

(दशम-उत्तरार्ध-सात्त्विक-साधन-प्रकरणम् ।)

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखसमेता ।

द्वाविंशोऽध्यायः ।

द्वाविंशे धर्मरक्षार्थं धर्मस्थानगतिर्हरेः ।
सर्वसंमतियुक्तस्य शोभा युक्ता निरूप्यते ॥ १ ॥
एका कृतिर्हरेरत्र बहुकार्यनिरूपिका ।
निर्धार्यते सर्वसुखा[1] धर्मे सर्वाधिकारिणी ॥ २ ॥

पूर्वाध्यायान्ते भगवद्वाक्यं शिरसा स्वीकृतम्, ततो भगवदिच्छानुसारेणैव कथने मन्त्रित्वं व्याहन्येतेति पूर्वापरानुसंधानार्थं उद्धवस्य प्रकरणज्ञानपूर्वकं उत्तरारम्भमाह इत्युदीरितमिति ।

श्रीशुक उवाच—**इत्युदीरितमाकर्ण्य देवर्षेरुद्धवोब्रवीत् ।**
सभ्यानां मतमाज्ञाय कृष्णस्य च महामतिः ॥ १ ॥

दूतवाक्ये न कस्यापि विवाद इति **देवर्षेरुदीरितमि**त्युक्तम् । भगवद्वाक्यश्रवणानन्तरमुत्तरस्य वक्तव्यत्वेपि पुनर्नारदवाक्यानुसंधानात् तत्समाधानार्थमेव **उद्धवोब्रवीत्** । धर्मब्राह्मणावेव पुष्टिमार्गे बाधकौ, तयोः प्रतिविधानं किंचित्पुष्टिविरोधार्थेनेति प्रकरणार्थः । विवादे हि मन्त्रिणो वचनमिति पक्षद्वयं निरूपयति **सभ्यानां मतमाज्ञाय कृष्णस्य** चेति । सभ्यानां मतं युद्धार्थं गमनं मुख्यं धर्मार्थं पश्चात् । दुःखा-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इत्युदीरितमित्यस्याभासे प्रकरणेति । उत्तरारम्भः पूर्वाध्यायान्तश्लोक उक्तः इति तदनुवादेन प्रकरणज्ञानमेव वाक्यार्थ इति भावः । व्याख्याने धर्मेति राजस्वनुग्रह-

---

१. सर्वसुखा ।

भावसुखयोः आदौ दुःखं प्रतिविधातव्यमिति, भगवतोप्येवं मतं चकाराद्विपरीतं च । एवं पौर्वापर्यसंदेहे निर्णयार्थमस्य बुद्धिरस्तीत्याह **महामतिरिति** । भक्तिमार्गनारदयोः कोपः प्रतिविधातव्यः, मर्यादा च स्थाप्या यावच्छक्यम् । अतो धर्मब्राह्मणमर्यादात्रयमेकत्र विरुध्यते, अपरत्र भक्तिमार्ग एवैकः ॥ १ ॥

अतो बहूनामनुग्रह इतिन्यायेन वक्तव्यमिति निश्चित्य पक्षद्वयमनुवदति **यदुक्त-मिति** ।

उद्धव उवाच—**यदुक्तमृषिणा देव साचिव्यं यक्ष्यतस्त्वया ।**
कार्यं पैतृष्वस्रेयस्य रक्षा च शरणैषिणाम् ॥ २ ॥

देवेति संबोधनम् । **साचिव्यं** मन्त्रोपदेशः, न तु युद्धेन सहायकरणम्, अलौकिकप्रकारस्तु मन्त्रे न वक्तव्यः, अतः साचिव्यमेव नारदेनोक्तमनुवदति । 'कर्तुः शास्तुरनुज्ञातुः' इति वाक्यात् तथाकरणे धर्मः । **पैतृष्वस्रेय**कार्यकरणं लौकिकम्, तस्मादत्र लोकवेदौ विरुद्धौ न भवत इति द्वयं निरूपितम् । द्वितीयः पक्षः **शरणैषिणां** रक्षा । चकाराद्बन्धूनां वाक्यं च । तथासति द्वयोरैक्यं यथा भवति तथा कर्तव्यम् ॥ २ ॥

तत्र यज्ञो मोचने विनियोक्तुमशक्य इति मोचनमेव यज्ञे विनियोक्तव्यमित्याह **यष्टव्यमिति** ।

यष्टव्यं राजसूयेन दिक्चक्रजयिना विभो ।
अतो जरासुतजय उभयार्थो मतो मम ॥ ३ ॥

दिशां चक्रं दश दिशः, तत्र जयशीलेन राजसूयः कर्तव्यः, अत एव स एव जरासंधं घातयिष्यति, यज्ञार्थं वधे तु न दोषः, एवं सति ये दोषास्ते अग्रे परिहर्तव्याः । आदौ यज्ञार्थं तद्वधं स्थापयति **अतो जरासुतजय** इति । तर्हि भक्तिमार्गो बाधित एवेत्याशङ्कायामाह **उभयार्थ** इति । यज्ञार्थं मोचनार्थं च, अयं पक्षो **मम** संमतः । युक्तश्चायम्, नारदादेः कोपाभावात् ॥ ३ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

करणे राजसूययज्ञो नारदश्च एतौ बाधकावित्यर्थः । अनुग्रहः कर्तव्यः परं तु किंचिद्विलम्बे-नेति किंचित् पुष्टिविरोधः ।

यदुक्तमित्यत्र अलौकिकेति त्वां यक्ष्यत्यतो गमनमावश्यकमितिप्रकारो लौकिकन्यायेन मन्त्रकथने न वक्तव्य इति साचिव्यत्वेनैवानुवादः कृत इत्यर्थः । यक्ष्यतः पैतृष्वस्रेयस्य यत्साचिव्यमृषिणोक्तं तत्त्वया कार्यं शरणैषिणां रक्षा च कार्येति पक्षद्वयानुवादो वाक्यार्थः । **द्वयं निरूपितमिति** यक्ष्यतः पैतृष्वस्रेयस्येति पदद्वयं निरूपितमित्यर्थः ।

यष्टव्यमित्यत्र यज्ञार्थं वधे तु न दोष इति । अन्यथा ब्रह्मण्यस्य वधे दोषः स्यादित्यर्थः । इदमग्रिमाध्यायकारिकायां स्फुटम् ।

अस्मिन् पक्षे दोषान् परिहरति अस्माकं चेति सार्धाभ्याम् ।

अस्माकं च महानर्थो ह्येतेनैव भविष्यति ।
यशश्च तव गोविन्द राज्ञो बन्धाद्विमुञ्चतः ॥ ४ ॥

पराक्रमेण जरासंधवधे तद्धनमस्माभिः प्राप्तव्यम्, यज्ञार्थवधपक्षे तु तस्याभावः । पूर्वं भगवद्धनं च तेनापहृतं यवनजयोद्भवं तस्य प्रत्यावृत्तिश्चकारार्थः मोचितेभ्यश्च, एतत्सर्वमपि यज्ञार्थवधेनापि भविष्यतीत्याह **एतेनैव भविष्यती**ति । तेन धनेन मोचिता भक्ताः पोषणीया इति । अन्यसंमेलनाद्यशो न भविष्यतीत्याशङ्क्याह **यशश्च तव गोविन्दे**ति । चकारात्प्रतिज्ञा 'अभयं सर्वभूतेभ्यः' इति । बन्धाद्विमोचनं न तद्वधमात्रेण भवति, तत्पुत्रेणापि तत्संभवात् । अतो विशेषतो मोचनं हेतुत्वेनोपदिशति **राज्ञो बन्धादि**ति । राज्ञो राजशरीराणि आत्मनश्च बन्धादुभयविधात्, विशेषतो मोचनं तदेव, **विमुञ्चतस्तव** ॥ ४ ॥

ननु को विशेषः ऋषिरेव वक्तव्य आवश्यको जरासंधवधः तं कृत्वा समागमिष्यतीति, अस्मिन् पक्षे स्त्रीभिः सह लीलया गमनं बाध्यते । मर्यादायामवश्यश्चायं पक्ष इति वक्तुं जरासंधस्वरूपमाह द्वाभ्यां **स वै दुर्विषह** इति ।

स वै दुर्विषहो राजा नागायुतसमो बले ।
बलिनामपि चान्येषां भीमं समबलं विना ॥ ५ ॥

केनापि यादवेन स सोढुं न शक्यः । यतो **राजा** क्षत्रियः अनपोह्यः प्रायेण, एतदलौकिकं बलम् । लौकिकमप्याह **नागायुतसम** इति । बलविषये अयुतहस्तिसमः । एतादृशा अन्येऽपि सन्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह **बलिनामपि चान्येषा**मिति । महाबलिनां सर्वेषामेवायं मिलितानां समः । चकाराद्ब्राह्मणादिवरसिद्धमपि तस्य बलम् । तर्हि मर्यादायामवध्य एवेत्याशङ्क्याह **भीमं समबलं विने**ति । भीमोप्येतादृशः तथापि यथा जयस्तदग्रे वक्ष्यते ॥ ५ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अस्माकं चेत्यत्र **सार्धाभ्या**मिति मिलिताभ्यामुभयोः सेनाभ्यां कृत्वेत्यर्थः । **एतेनैवे**ति युधिष्ठिरो भगवत्कार्यं ज्ञात्वा यवनजयोद्भवं धनं च तत्र स्थितं ज्ञात्वा तद्धनमस्मभ्यमेव दास्यतीति भावः । **तेन धनेने**ति स्वस्य प्रच्छन्नतया गमनाद्धनाभावेन मोचिता राजानो जरासंधधनेन पोषणीयाः सहदेवेनैव सत्कारकरणादित्यर्थः । पोषणमात्रेऽन्यसंमेलनेपि बन्धनमोचनाद्यशो भविष्यत्येवेत्यर्थः ।

स वै दुर्विषह इत्यस्याभासे **अस्मिन् पक्ष** इति । दुर्विषहत्वाल्लीलागमनबाधनं प्रथमश्लोके वाक्यतात्पर्यार्थः । अशक्यपक्षत्वं द्वितीयश्लोक इति विभागः ।

किंच तस्यान्यदपि वरप्राप्तं सामर्थ्यमस्तीत्याह **द्वैरथे स तु जेतव्य** इति ।

द्वैरथे स तु जेतव्यो मा शताक्षौहिणीयुतः ।
ब्रह्मण्योभ्यर्थितो विप्रैर्न प्रत्याख्याति कर्हिचित् ॥ ६ ॥

द्वन्द्वयुद्धेनैव जेतव्यः न त्वपरिमिताक्षौहिणीयुतः । अनेन तस्य सेनाधिक्यमपि सूचितम् । एवं तस्य गुणानुक्त्वा एको गुणः समयविशेषे दोषत्वमापद्यत इति तदाह **ब्रह्मण्य** इति । स्वभावतो हि ब्राह्मणहितकारी, **अभ्यर्थितश्चेन्न प्रत्याख्याति कर्हिचिदिति** । कपटं ज्ञात्वापि धर्मदार्ढ्यादिदमेकं तस्य मारणे छिद्रम् ॥ ६ ॥

तर्हि क्षत्रियाणां किमायातमित्याशङ्क्योपायमाह **ब्रह्मवेषधर** इति ।

ब्रह्मवेषधरो गत्वा तं भिक्षेत वृकोदरः ।
हनिष्यति न संदेहो द्वैरथे तव संनिधौ ॥ ७ ॥

कञ्चुकाद्यभावसहितं सोपवीतवस्त्रद्वयं तिलकादिसहितं **ब्रह्मवेषः** । यद्यपि तेजो न संपादयितुं शक्यं तथापि प्रार्थितदाने मारणे च सामर्थ्यमाह **तव संनिधाविति** ॥ ७ ॥

नन्वहं परब्रह्म चेत् तदोदासीनः सर्वात्मा च, विष्णुश्चेत्पालक एव न घातकः । तेजसा आप्यायनपक्षे ब्रह्मण्ये न वैष्णवं तेजः प्रभवति, अतः कथं वध इति चेत्तत्राह **निमित्तं परमीशस्येति** ।

निमित्तं परमीशस्य विश्वसर्गनिरोधयोः ।
हिरण्यगर्भः शर्वश्च कालस्यारूपिणस्तव ॥ ८ ॥

ईश्वरः कालरूपोपि भवान्, संनिधिमात्रेणैव स्वाभीष्टसमये विश्वमेवोत्पादयसि-हंसि च, ब्रह्मरुद्रयोस्तु खड्गादिवन्निमित्तत्वमेव, यतः **कालस्य तव** कालेनाक्रोडितानामेवोत्पत्तिप्रलयौ । यथा कर्मक्रोडीकृतानां पितृव्याघ्रौ सृष्टिप्रलययोर्**निमित्तमेव** । नन्वहमेव चेत्सर्वदा मारकस्तदा कथं सर्वेषामनुपलम्भ इति तत्राह **अरूपिण** इति । **स एव** त्वमिदानीं रूपमधिकमित्यर्थः ॥ ८ ॥

नन्वेवमपि तथा यशो न भविष्यतीत्याशङ्कायामाह **गायन्ति ते विशदकर्मेति** ।

गायन्ति ते विशदकर्म गृहेषु देव्यो
राज्ञां स्वशत्रुवधमात्मविमोक्षणं च ।
गोप्यश्च कुञ्जरपतेर्जनकात्मजायाः
पित्रोश्च लब्धशरणा मुनयो वयं च ॥ ९ ॥

तव यशः पूर्वमेव लोकत्रये व्याप्य तिष्ठति किमद्योत्पादनक्लेशेनेति वाक्यार्थः । अनेन भगवतो भगवदीयानां वा भगवत्त्वाद्भगवदीयत्वाच्च सिद्धमेव यशो न नूतन-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

गायन्तीत्यत्र अनेनेति देव्यस्ते देव्यो गोप्यः लब्धशरणा मुनयः वयमेवं गातॄणां

मुत्पादनीयम् । **ते विशदकर्म** हिरण्यकशिपुरावणवधादिरूपं **देव्यो** देवस्त्रियः सहजं भगवच्चरित्रं **स्वशत्रूणां** हिरण्यकशिपुप्रभृतीनां **वधं आत्मनो** बन्दीकृतानां विशेषेणा-विघातो मोचनं च स्वस्वगृहेषु **गायन्ति** ते गृहेषु वा । **देव्यो** नरकासुरगृहीताः । पूर्ववत् सर्वं योजनीयम् । ते राज्ञामुग्रसेनादीनां देव्यो वा भाविनि भूतवदुपचारेण वा मोक्ष्यमाणानाम् । किंच । अन्येऽपि बहवो गायन्तीत्याह **गोप्यश्चेति** । चकारात्संबन्धि-स्त्रियोपि, **स्वशत्रोः** शङ्खचूडादेर्वधं अविद्यालज्जादीनां वा । यथा स्वशत्रोर्वधं गायन्ति एवं **कुञ्जरपतेरपि** गजेन्द्रस्य **शत्रोर्नक्रस्य** वधं तथा **जनकात्मजायाः** सीतायाः **शत्रोः** रावणस्य, **पित्रोरपि** देवकीवसुदेवयोः **शत्रोः** कंसस्य । एवं प्राकृता अपि स्वस्वान्यस्य वा त्रिविधा गायन्ति । तथा अन्येपि त्रिविधा गायन्तीत्याह **लब्धशरणा मुनयो वयं च** । कर्मिणो ज्ञानिनो भक्ताः । **लब्धशरणा** इति विशेषणं वा सर्वत्र, 'मा भैष्टत्वभया-रावौ' 'तस्मान्मच्छरणं गोष्ठम्' 'एतद्व्रतं मम'इत्यादिवाक्यसहस्रैः । पाण्डवा **लब्धशरणा** इति केचित् । **मुनयोपि** दण्डकारण्यवासिनः विश्वामित्रादयश्च, **वयं** सर्वे एव भक्ताः । चकारान्निर्गुणा अपि अन्यशत्रुवधं गायन्ति । तस्मात्सिद्धैव कीर्तिरित्यर्थः ॥ ९ ॥

नन्वलौकिकोपायेन राज्ञां मोचनं शीघ्रं कृत्वा कथं न यागार्थं गम्यत इत्याशङ्क्याह **जरासंधवध** इति ।

जरासंधवधः कृष्ण भूर्यर्थायोपकल्पते ।
प्रायः पाकविपाकेन तव चाभिमतः क्रतुः ॥ १० ॥

कृष्णेति कालरूपस्यैतदेव कृत्यमिति सूचितम् । केवलं संबोधनं वक्तृत्वा-भिनिवेशात् प्रमादात् पापक्षयार्थं वा । **भूर्यर्थायेत्य**नेकप्रयोजनाय । भक्तद्रोहे विनश्यतीति भक्तिमार्गसिद्धिः शरणागतरक्षा यज्ञः कीर्तिः पूर्ववैरप्रतीकारः भूभारहरण-मित्यादिसहस्रप्रयोजनानि सिध्यन्ति । भक्तिमार्गश्च सर्वेभ्योतिरिच्यते । किंच । **प्रायः पाकविपाकेनेति** । जरासंधकर्मणां परिपाकस्य विपाकेन समाप्त्या । पापविपाकेन वा बहु-द्रोहाद्, राजसूयो हि भूमेर्निर्वीरत्वं संपादयति तेन कारणेन **तवाप्यभिमतः क्रतुः** । चकारात्क्रतुश्च **भूर्यर्थायोपकल्पते** शिशुपालवधदुर्योधनमानभङ्गाद्यर्थत्वात् ॥ १० ॥

प्रकारान्तरेण वध्यो न भवतीत्यनेनैव युद्धार्थमुद्युक्ता निवारिताः । सिद्धत्वाद्यशोपेक्षा च निवारिता । मोचनार्थं समायातीति शङ्कायां प्रमथनाथार्थं प्रथममेव दद्यात् अत उद्धववाक्यमेव सर्वतोभद्रमिति भगवता तदेव गृहीतमित्याह **इत्युद्धववच** इति ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

षट्संख्याकथनेनेत्यर्थः । **लब्धशरणा** इत्यस्य विशेषणत्वपक्षे **गोप्यश्चेति चकारोक्ताः** संबन्धिस्त्रियो मिलित्वा षट् । **ते गृहेष्विति** अस्मिन् पक्षे ते गृहेषु स्थिता **राज्ञां देव्यः** राजकन्यारूपा देव्य इत्यर्थः । सर्वेषां वेति शत्रोर्वधमिति शेषः ।

श्रीशुक उवाच—इत्युद्धववचो राजन् सर्वतोभद्रमच्युतम् ।
देवर्षिर्यदुवृद्धाश्च कृष्णश्च प्रत्यपूजयन् ॥ ११ ॥

एवं कापट्येन वधे न किंचिद्दूषणम् । 'मायेत्यसुरा' इति श्रुतेः । 'तद्धैतान् भूत्वावति'इति च । कापट्यव्यतिरेकेण न दैत्यवधः सिद्ध्यतीति न कापट्यस्वीकरणं दोषाय । राजन्निति संबोधनं राजधर्मोपि तादृश इति ज्ञापनार्थम् । सर्वतोभद्रता निरूपितैव । अच्युतमिति न च्युतं कापि क्षतिर्यत्रेति । भगवद्रूपोयं प्रकारः निर्दोषपूर्णगुणरूपः । अत एव सर्वेषां संमतं जातमित्याह देवर्षिरिति, यादवेषु वृद्धाः, चकारादन्येऽपि । तरुणानां परं शौर्योत्सिक्तानां नागतं मनसीति सूचितम् । कृष्णश्चेति चकाराद्वसुदेवादयो भगवद्भक्ताश्च । प्रतिपूजनं साधु साध्विति वचनम् ॥ ११ ॥

अथ भिन्नप्रक्रमेण लौकिकानां सुखार्थं गृहस्थितिक्लेशाभावाय निर्गमनोत्सवं निरूपयति अथेति सार्द्धैः षड्भिः ।

अथादिशत्प्रयाणाय भगवान् देवकीसुतः ।
भृत्यान् दारुकजैत्रादीननुज्ञाप्य गुरून् विभुः ॥ १२ ॥

लौकिक्येषा भाषा । देवकीसुत इति स्त्रीप्रभृतीनां सुखदायकः । भृत्या अन्तरङ्गसेवकाः कर्मकराः । जैत्रोपि जयशीलः कश्चिद्रथयोजकः । गुरून् पित्रादीन् ब्राह्मणान् वा । विभुरिति सर्वकरणसमर्थः ॥ १२ ॥

निर्गमय्यावरोधान् स्वान् ससुतान् सपरिच्छदान् ।
संकर्षणमनुज्ञाप्य यदुराजं च शत्रुहन् ।
सूतोपनीतं स्वरथमारुहद्गरुडध्वजः ॥ १३ ॥

प्रथमत एवान्तःपुरस्त्रियो निर्गमय्य, अवरोधोन्तःपुरस्त्रियः पुल्लिङ्गनिर्देशः स्त्रीभावाभावाय । संकर्षणः सहायार्थम्, यदुराजः उग्रसेनः । अनेन राजसतामसौ परित्यज्य अन्ये सर्वे निर्गता इति सूचितम् । शत्रुहन्निति बहिर्मुखताभावाय, प्रद्युम्नादयोपि कौतुकाद् भगवद्रथमानयेयुः, भगवान् वा कौतुकादन्यरथमारोहेत्, स्त्रीभिः परिवृतो वा गच्छेदतः सूतोपनीतं स्वरथमित्युक्तम् । गरुडध्वजत्वान्न सहायापेक्षा ॥ १३ ॥

ततो रथद्विपभटसादिनायकैः करालया परिवृत आत्मसेनया ।
मृदङ्गभेर्यानकशङ्खगोमुखैः प्रघोषघोषैः ककुभो निराक्रमत् ॥ १४ ॥

ततः सेनासहितः नानाविधवाद्यसहितोपि दिशां प्रतिध्वनिसहितोपि निराक्रमत् । साद्योश्ववाराः । चतुरङ्गनायकैः सहिता दर्शनमात्रेणैव भयजनिका केवलं भगवत एव सेना ॥ १४ ॥

ततः असाधारणीनां साधारणीनां च प्रयाणप्रकारमाह **नृवाजीति** द्वाभ्याम् ।

नृवाजिकाञ्चनशिबिकाभिरच्युतं सहात्मजाः पतिमनु सुव्रता ययुः ।
वराम्बराभरणविलेपनस्रजः सुसंवृता नृभिरसिचर्मपाणिभिः ॥ १५ ॥

नृशब्देन नरयानं दोला, **वाजिनो**ऽश्वाः केवलाः शकटयोजिताश्च, **काञ्चनशिबिका**श्चतुर्दोलाः चोंडोल इति भाषायां नृभिर्वाजिभिर्वा युक्ताः । **अच्युतं पतिमनु सुव्रताः** पतिव्रताः रुक्मिण्यादयः सपुत्रा **ययुः** । चतुर्विधालंकरणयुक्ताः मार्गेऽपि स्वतोपि रक्षिताः **नृभिरपि सुसंवृताः** ॥ १५ ॥

साधारणीनामाह **नरे**ति ।

नरोष्ट्रगोमहिषखराश्वतर्यनःकरेणुभिः परिजनवारयोषितः ।
स्वलंकृताः कटकुटिकम्बलाम्बराद्युपस्करा ययुरधियुज्य सर्वशः ॥ १६ ॥

नरादिभिरष्टभिः **परिजना वारयोषित**श्च निर्गताः, **गावो** वृषभाः । **अश्वतरी, अनः** शकटं, **करेणुः** करिणी, सर्वा एव **स्वलंकृताः** । तासां जातिस्वभावसामग्रीं वर्णयति **कटकुटी**ति । कटानामेव कुटी कटः पटकुटी वा, **कम्बलादयो** वृष्टिनिवारकाः । तासां कृष्णमन्विति न नियमः किंतु **सर्वश** एव ॥ १६ ॥

सामान्यतो भगवत्कटकं वर्णयति समुद्रतुल्यतया **बल**मिति ।

बलं बृहद्ध्वजपटछत्रचामरैर्वरायुधाभरणकिरीटवर्मभिः ।
दिवांशुभिस्तुमुलरवं बभौ रवेर्यथार्णवः क्षुभिततिमिङ्गिलोर्मिभिः ॥१७॥

वस्त्रै**रायुधैः** सूर्यरश्मिभिस्त्रिविधैर्**बभौ** उपर्याच्छादकाः बृहन्तो ध्वजादयः । **पट**सहितानि **छत्रा**णि भिन्नानि वा, **आयुधानि आभरणानि किरीटानि** कवचानि च । **तुमुलो रवो** यत्रेत्यन्तःशौर्यम्, तस्यापरिमितत्वाय **यथार्णव** इति । **क्षुभितास्तिमिङ्गिलाः ऊर्मय**श्च ॥ १७ ॥

एवं निर्गम्य नारदवाक्यमिव कृत्वा ततोग्रे नारदं प्रेषयामासेत्याह **अथो मुनि**रिति ।

अथो मुनिर्यदुपतिना सभाजितः प्रणम्य तं हृदि विदधद्विहायसा ।
निशम्य तद्व्यवसितमाहृतार्हणो मुकुन्दसंदर्शननिर्वृतेन्द्रियः ॥ १८ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नृवाजीत्यत्र **स्वतो**पीति । स्वयमप्युपरिवस्त्रेण संवृता इत्यर्थः ।

नरोष्ट्रेत्यत्र **जातिस्वभावरूपां सामग्री**मिति । कुड्यभावे विटानां गमनं बाध्येतेति कुटी जातिस्वभावरूपा सामग्रीत्यर्थः । **कटः कुटी**ति पक्षे वस्त्राणां कुटी ज्ञेया ।

समाधिभाषा

भिन्नप्रक्रमः समाधिभाषार्थः । भगवन्तं विहाय भक्तस्य पुरतो गमनमनुचितमित्याशङ्क्याह तं हृदि विदधदिति । विहायसा तु आकाशमार्गेण, तस्य भगवतो व्यवसायं गमनात्मकं निशम्य निर्धारितं श्रुत्वा । बहिरन्तश्चानन्दपूर्णो निर्गत इति वक्तुं विशेषणद्वयम्, आहृतमर्हणं यस्मै मुकुन्दसंदर्शनेन निर्वृतानीन्द्रियाणि यस्य । एवं स्वतः कार्यतश्च सिद्धो गत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

ततो दूतसमाधानमाह राजदूतमिति ।

राजदूतमुवाचेदं भगवान् प्रीणयन् गिरा ।
मा भैष्ट दूत भद्रं वो घातयिष्यामि मागधम् ॥ १९ ॥

इदं वक्ष्यमाणम्, वाक्येनैव तस्य प्रीतिं जनयन् मा भैष्टेतिवाक्यं मध्यमपुरुषबहुवचनं राज्ञः प्रति । दूतेति केवलस्यैव संबोधनं तथा कथनाय । अन्यथा भगवतैव राजानो बोधिता इति दूतो व्यर्थः स्यात्, न केवलं मोचनं किं तु वो भद्रमपीत्याशीः । हेतुभूतं कर्तव्यमाह घातयिष्यामीति ॥ १९ ॥

ततो दूतकर्तव्यतादिकमाह इत्युक्त इति ।

इत्युक्तः प्रस्थितो दूतो यथावद्वदन्नृपान् ।
तेपि संदर्शनं शौरेः प्रत्यैक्षन्त मुमुक्षवः ॥ २० ॥

यथावज्जातानुपूर्व्या । श्रुतानां मनोवृत्तिमाह तेपीति । भगवतैव मोक्ष इति भगवत्संदर्शनमेव काङ्क्षन्तः स्थिताः । अयमेव मोक्षोपायः सर्वेषामिति सूचितम् ॥२०॥

इन्द्रप्रस्थपर्यन्तं भगवत आगमनमाह आनर्तेति द्वाभ्यां स्थलजलोत्तरणप्रयत्नभेदात् ।

आनर्तसौवीरमरूंस्तीर्त्वा विनशनं हरिः ।
गिरीन्नदीरतीयाय पुरग्रामव्रजाकरान् ॥ २१ ॥

आनर्तो द्वारकादेशः, सौवीरः सुराष्ट्रदेशः, मरवो मरुदेशः । ततो विनशनं कुरुक्षेत्रदेशः । अल्पपरिभ्रमणेनागमनं पर्वतवनाद्यभावात् । यतो हरिः, गिरीन् रैवतकादीन्, तत्प्रभवा नदीश्च अतीयाय पादगत्यैवातिक्रान्तवान् । पुरग्रामव्रजाकराश्चत्वारो भेदाः जनस्थानानाम् ॥ २१ ॥

ततो दृषद्वतीं तीर्त्वा मुकुन्दोथ सरस्वतीम् ।
पाञ्चालानथ मत्स्यांश्च शक्रप्रस्थमथागमत् ॥ २२ ॥

दृषद्वती सरस्वती च तदानीमतिगम्भीरनद्यौ । दृषद्वतीसरस्वत्योर्मध्ये । मुकुन्द

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इत्युक्त इत्यस्याभासे दूतेति दूतकर्तव्यता आदिर्यस्य तादृशं राज्ञां भगवद्दर्शनप्रतीक्षणमाहेत्यर्थः । व्याख्याने श्रुतानामिति कर्तरि क्तः ।

इति पदमग्रे तत्र मोक्षं दास्यतीति सूचयति । अथेत्यग्रे शनैर्गमनं सूचितम् । पाञ्चालदेशो मत्स्यदेशश्च मध्येमार्ग एवांशभेदेनेति विमर्शः । शक्रप्रस्थमिन्द्रप्रस्थं अन्वर्थसंज्ञा स्थानस्येति ज्ञापयितुं तथा वचनम् ॥ २२ ॥

ततो निकटे समागमने युधिष्ठिरस्य स्नेहपूर्वकं कृत्यमाह तमागतमिति चतुर्भिः ।

तमागतमुपाकर्ण्य प्रीतो दुर्दर्शनं नृणाम् ।
अजातशत्रुर्निरगात्सोपाध्यायः सुहृद्वृतः ॥ २३ ॥

नृणां प्राणिमात्रस्य **दुर्दर्शन**मित्यलभ्यलाभोक्तिः । **अजातशत्रु**रिति भगवद्दर्शनाधिकारः । विद्यापरिजनाभिमानाभावाय **सोपाध्यायः सुहृद्वृत** इति ॥ २३ ॥

गीतवादित्रघोषेण ब्रह्मघोषेण भूयसा ।
अभ्ययात्स हृषीकेशं प्राणः प्राणमिवादृतः ॥ २४ ॥

ततो निकटमागतः । गीतादिसहितः यतः **स** प्रसिद्धः निकटागमनयोग्यः । ननु भक्त्या मध्ये विकलः कथं न जातः कथमागत इति शङ्कां वारयति **हृषीकेश**मिति । इन्द्रियाधिपतित्वादिन्द्रियाण्येव गतानि न तु तत्प्रयत्नः तत्र जात इत्यर्थः । स्वत एव गमने दृष्टान्तः **प्राणः प्राणमिवे**ति । बहिर्निर्गतः प्राणः यथानायासेन प्राणमेव समागच्छति । ततः परमादरयुक्तो जातः ॥ २४ ॥

निकटे समागतस्य कृत्यमाह दृष्ट्वेति ।

दृष्ट्वा विक्लिन्नहृदयः कृष्णं स्नेहेन पाण्डवः ।
चिराद्दृष्टं प्रियतमं सस्वजे स्म पुनः पुनः ॥ २५ ॥

स्मेति प्रसिद्धे । अन्यथा जीवस्यैवं धार्ष्ट्यं वर्णयितुमनुचितम् । भगवता कथमङ्गीकृतमिति शङ्कां वारयितुमाह **विशेषेण क्लिन्नहृदय** इति । तस्य विचाराभावेनालिङ्गने हेतुः **प्रियतम**मिति । **पुनः पुन**रिति अन्तरानन्देन बहिःसंमूढता सूचिता ॥ २५ ॥

ततो यज्जातं तदाह **दोर्भ्या**मिति ।

दोर्भ्यां परिष्वज्य रमामलालयं मुकुन्दगात्रं नृपतिर्हताशुभः ।
लेभे परां निर्वृतिमश्रुलोचनो हृष्यत्तनुर्विस्मृतलोकविभ्रमः ॥ २६ ॥

रमायाः अमलमालयम् । अनेन लौकिकन्यायेनापि दोषाभावाय सुखाय च हेतुरुक्तः । **मुकुन्दगात्र**मिति मोक्षानन्दोपि । ततः सर्वपापक्षयः, ततः परमानन्दस्फूर्तिरन्तर्बहिर्लोचनयोः शरीरे च तदुल्लासः, ततो लौकिकमोहनिवृत्तिः ॥ २६ ॥

उत्तमाधिकारित्वादस्यैतावन्निरूप्य ततो न्यूनं भीमकृत्यं निरूपयति **तं मातुलेय**मिति ।

तं मातुलेयं परिरभ्य निर्वृतो भीमः स्मयन्प्रेमजवाकुलेन्द्रियः ।
यमौ किरीटी च सुहृत्तमं मुदा प्रवृद्धबाष्पाः परिरेभिरेऽच्युतम् ॥ २७ ॥

संबन्ध एव तस्य हृदये प्रतिभातः तथापि वस्तुसामर्थ्यान्निर्वृतिः, भगवत्संबन्धाद्बलाविर्भावे जाते । **स्मयन्** मन्दहासं कुर्वन् । ततोधिकारित्वात्**प्रेमजवेनाकुलानीन्द्रियाणि** यस्य । **यमौ** माद्रीपुत्रौ, तयोरपि लौकिकत्वाद्भीमानन्तरं कथनम् । **किरीटी** अर्जुनः । तत्र चकारः राजधर्ममन्यधर्मं च समुच्चिनोति । परिष्वङ्गे हेतुः **सुहृत्तममिति मुदा** । **प्रवृद्धबाष्पा** इत्यविचारे । भगवांस्त्वच्युत इति न कापि तस्य क्षतिरित्यनुमोदनं सूचितम् ॥ २७ ॥

प्रेमकार्यं निरूप्य लौकिकं कृत्यमर्जुनादीनां निरूपयति **अर्जुनेनेति**द्वाभ्याम् ।

अर्जुनेन परिष्वक्तो यमाभ्यामभिवादितः ।
ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य वृद्धेभ्यश्च यथार्हतः ॥ २८ ॥

समस्यालिङ्गनम्, कनिष्ठौ चेदभिवादनम्, अतः **अर्जुनेन परिष्वक्तः यमाभ्यां चाभिवादितः** । ततो भगवान् भीमादयो ज्येष्ठा इति तान् सर्वानेव नमस्करोतीत्याह **ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य वृद्धेभ्यश्चेति** । **यथार्हतः** यथायोग्यतः ॥ २८ ॥

मानितो मानयामास कुरुसृञ्जयकैकयान् ।
सूतमागधगन्धर्वान् बन्दिनश्चोपमन्त्रिणः ॥ २९ ॥

सर्वैर्**मानितः** सर्वानेव **मानयामास** । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति लौकिकभावेन प्रपन्नान् लौकिकभावं बोधयतीति निरूप्यते । **कुरवः सृञ्जयाः कैकयाश्च** सात्त्विकादिभेदा इव त्रिविधा निरूपिताः । बन्धुत्वोपजीवकानुक्त्वा विद्योपजीवकानाह **सूतमागधगन्धर्वानिति** । **गन्धर्वा** गायकाः, **उपमन्त्रिणः** परिहासकर्तारः समीचीनाः ॥ २९ ॥

ततो भगवता मानिताः भगवन्तं मानयामासुरित्याहुर्**मृदङ्गे**ति ।

मृदङ्गशङ्खपटहवीणापणवगोमुखैः ।
ब्राह्मणाश्चारविन्दाक्षं तुष्टुवुर्ननृतुर्जगुः ॥ ३० ॥

चकारात् क्षत्रियादयोपि । **अरविन्दाक्ष**मिति दृष्ट्यैवाप्यायिताः । ज्ञानिन**स्तुष्टुवुः** । भक्ता **ननृतुः**, **जगुः** कर्मिणः सामगाः ॥ ३० ॥

दर्शनस्थानकृत्यमुपसंहरन्नग्रिमकृत्यमाह **एवं सुहृद्भिरिति** ।

एवं सुहृद्भिः पर्यस्तः पुण्यश्लोकशिखामणिः ।
संस्तूयमानो भगवान्विवेशालंकृतं पुरम् ॥ ३१ ॥

एवंभूतैः **सुहृद्भिः पर्यस्तो** व्याप्तस्तैरेव **संस्तूयमानः** पुरमविशत् । भगवतो महतो नगराद्बहिरेव स्थातुं युक्तं कथमन्तःप्रवेशनमिति शङ्कां वारयति **पुण्यश्लोकशिखामणिरिति** । पुण्यश्लोका युधिष्ठिरादयः तेषां **शिखामणि**र्मुकुटमणिः । भगवतः प्रवेशाभावे कोपि पुण्यश्लोको न प्रविशेदिति तदनुरोधेन प्रार्थनया प्रविष्ट

इत्यर्थः । भगवत्त्वादनन्यत्वम्, सर्वैरेव स्तूयमानत्वान्न लज्जा । सर्वानुमोदनार्थं विशेषण-मलंकृतमिति ॥ ३१ ॥

भगवत्प्रविष्टं पुरं वर्णयति द्वाभ्यां संसिक्तेति ।

संसिक्तवर्त्म करिणां मदगन्धतोयै-
श्चित्रध्वजैः कनकतोरणपूर्णकुम्भैः ।
मृष्टात्मभिर्नवदुकूलविभूषणस्र-
ग्गन्धैर्नृभिर्युवतिभिश्च विराजमानम् ॥ ३२ ॥

करिणां मदगन्धतोयैः संसिक्तवर्त्मेति अधो वर्णितम् । **कनकतोरणैः पूर्णकुम्भैश्चे**त्युपरि । मध्ये वर्णयति **मृष्टात्मभि**रिति । **मृष्टा** उद्वर्तनादिभिः शोधिताः **आत्मानो** देहा येषां, **नवानि दुकूलानि स्रजो** माला **गन्धाश्च** येषां एतादृशै-**र्नृभिर्युवतिभिः** स्त्रीपुरुषै**र्विराजमान**मिति साधारणपुरुषाणां शोभा निरूपिता । प्रसिद्धपुरुषाणां तु पुरमेव शोभाकरम् ॥ ३२ ॥

साधारणं पुरं वर्णयित्वा राजगृहात्मकं वर्णयति **उद्दीप्ते**ति ।

उद्दीप्तदीपवलिभिः प्रतिसद्मजाल-
निर्यातधूपरुचिरं विलसत्पताकम् ।
मूर्धन्यहेमकलशै रजतोरुशृङ्गै-
र्जुष्टं ददर्श भवनैः कुरुराजधाम ॥ ३३ ॥

राजगृहाः सर्वे भोगस्थानभूता इति तत्र **उद्दीप्ता दीपा वलय**श्च पुष्पमण्डलानि पूजासाधनानि भवन्ति । **प्रतिसद्म** सर्वेष्वेव गृहेषु ये **जाला** गवाक्षाः तन्मार्गेण **निर्याता** ये **धूपा**स्तै **रुचिरम्** । **विलास**युक्ताः **पताका** यस्मिन् । सात्त्विकराजस-तामसोत्कर्षो निरूपितः क्रमेण पदत्रयेण । गृहाणां स्वाभाविकोत्कर्षमाह **मूर्धन्ये**ति । गृहमूर्धनि स्थितैः **हेमकलशैः, राजतानि उरु शृङ्गाणि** च तै**र्जुष्टं** सेवितम्, ज्ञापकत्वेन तानि स्थितानि । अयमर्थः । भगवान् दूरादेव दीपविशेषैः पताकाभिः सुवर्णकुम्भैः राजतशृङ्गैश्च राजगृहमिदमिति ज्ञातवानिति ॥ ३३ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

उद्दीप्तेत्यत्र **तै रुचिर**मिति तादृशमेकं भवनमेवंविधैर्भवनैर्जुष्टमिति मूलेन्वयः । **उरुशृङ्गाणि चे**ति तादृशैः कलशैरेतादृशैः शृङ्गैश्च युक्तानि भवनानि इति शेषः । **तै-र्भवनै**र्जुष्टमित्यर्थः । कलशैः शृङ्गैश्च जुष्टमित्यन्वये आभासे **गृहाणा**मिति बहुवचनमनुपपन्नं स्यात् तथा च मूर्धन्या हेमकलशा येषु भवनेषु राजतान्युरुशृङ्गाणि येष्विति समासः । व्याख्याने त्वर्थकथनमात्रम् ।

ततः पुरं प्रविष्टस्य भगवतः प्रकारान्तरेण स्वरूपं वर्णयितुं तत्रत्यानां औत्सुक्यमाह **प्राप्तं निशम्येति** ।

प्राप्तं निशम्य नरलोचनपानपात्र-
मौत्सुक्यविश्लथितकेशदुकूलबन्धाः ।
सद्यो विसृज्य गृहकर्म पतींश्च तल्पे
द्रष्टुं ययुर्युवतयः स्म नरेन्द्रमार्गे ॥ ३४ ॥

नराणां यानि **लोचनानि** लावण्यामृतसारज्ञानयुक्तानि तेषां लावण्यामृतपाने भगवान्**पानपात्रं** यत्रत्यं रूपामृतं चक्षूंषि पिबन्ति । ततो रूपदर्शनेन उन्मथिताशयानां देहवैक्लव्यमाह **औत्सुक्येति** । दर्शने दर्शनानन्तरं वा या उत्सुकता **औत्सुक्यं** तेन **विश्लथिताः केशदुकूलयोर्बन्धा** यासाम्, केशबन्धापगमे मनोवैक्लव्यम्, दुकूलबन्धापगमे देहकार्श्यम्, अन्तर्बहिःक्लेशो निरूपितः । ततः पूर्वावस्थायां स्थातुमशक्ताः **सद्य एव गृहकर्म पतींश्च तल्पे** त्यक्त्वा क्रियाः क्रियाफलानि च त्यक्त्वा **नरेन्द्रस्यैव मार्गे** राजमार्गे **युवतयो** भगवन्तं **द्रष्टुं ययुः** । तल्पे पतीनां निरूपणान्न ते भगवद्भक्ताः । राजा तु भगवत्संमुखं गत इति पतिगृहेभ्यः राजमार्ग एव श्रेष्ठ इति तत्रैव निविष्टा येन भगवान् दृश्येतेत्यर्थः । गृहाः कर्माणि पतयश्चेति वा । तामसादिभेदास्त्रयः त्यागार्हा एव । अर्थाद्राजमार्गो गुणातीत एव भवति ॥ ३४ ॥

अत एव तत्र गतानां भगवद्दर्शनं जातमित्याह **तस्मिन्निति** ।

तस्मिन्सुसंकुल इभाश्वरथद्विपद्भिः
कृष्णं सभार्यमुपलभ्य गृहाधिरूढाः ।
नार्यो विकीर्य कुसुमैर्मनसोपगुह्य
सुस्वागतं विदधुरुत्स्मयवीक्षणेन ॥ ३५ ॥

चतुरङ्गसेना**संकुले तस्मिन्** मार्गे **सभार्यं** भगवन्त**मुपलभ्य गृहाधिरूढाः** सत्यः आरोहदोषपरिहाराय **कुसुमैर्विकीर्य** विवाहमिव कृत्वा पश्चान्**मनसोपगुह्य उत्स्मयवीक्षणेन** हासपूर्वकनिरीक्षणेन सुष्ठु **स्वागतं विदधुः**, सर्वनिरूपणेन ह्यपराधक्षमा । तत्र विधानपूर्वकं भगवन्तं परिगृह्य प्रमाणविरोधं परिहृत्य आत्मानं भगवति

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

प्राप्तं निशम्येत्यत्र ज्ञानयुक्तानीति लोचनमालोचनं ज्ञानं तद्युक्तानीत्यर्थ आद्यच् । एवं विग्रहमभिप्रेत्येदमुक्तम् । **केशेति** मनोवैक्लव्ये सति शिथिलबन्धनात्तदपगमो भवति अतस्तदपगमे सति मनोवैक्लव्यं सूचितं भवतीत्यर्थः ।

तस्मिन्नित्यत्र सर्वेति कुसुमवृष्ट्यादिनिरूपणेनारोहदोषक्षमेत्यर्थः । एतावत्करणेऽपराधक्षमा युक्तैवेति हिशब्दः । **प्रमाणविरोधमिति** स्त्रीणां गृहस्थितिः प्रमाणमार्गः तत्र स्थितौ हि तद्विरोधचिन्ता एतास्तु तदुपरि गता इत्यर्थः ।

योजयित्वा प्राप्तं भगवन्तं पूरितमनोरथं पूर्णमनोरथाः हासेनाधिकरतिं दास्याम इति सूचयन्त्यः मोहयन्त्यो वा ततः साभिलाषं भगवन्तं सम्यगागतमिति सन्माननां कृतवत्य इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

एवं भगवति स्त्रीणां भावमुक्त्वा पुरुषाणां भावमाह **तत्र तत्रेति** ।

तत्र तत्रोपसंगम्य पौरा मङ्गलपाणयः ।
चक्रुः सपर्यां कृष्णाय श्रेणीमुख्या हृतैनसः ॥ ३६ ॥

पौराः पुरवासिनः सर्व एव कृष्णस्य **सपर्यां** पूजां **चक्रुः** । श्रेणीमुख्यानां विशेषमाह एकशिल्पोपजीविनः वणिग्विशेषाः **श्रेणीमुख्याः** ते भगवता तत्तच्छिल्पसहिता विशेषतो दृष्टाः सर्वात्मना **हृतैनसो** जाता इत्यर्थः । मङ्गलद्रव्ययुक्तपाणित्वं तु समानमेव, **सपर्या** गन्धपुष्पादिभिः ॥ ३६ ॥

एवं सर्वैः सभाजनमुक्त्वा स्त्रीभिः कृतं मुकुन्दपत्नीनां पुनराह **ऊचुरिति** ।

ऊचुः स्त्रियः पथि निरीक्ष्य मुकुन्दपत्नी-
स्तारा यथोडुपसहाः किमकार्यमूभिः ।
यच्चक्षुषां पुरुषमौलिरुदारहास-
लीलावलोककलयोत्सवमातनोति ॥ ३७ ॥

स्त्रीत्वभक्तत्वाविशेषेऽपि एता एव धन्या न तु वयम् । यद्यपि वयमुपरि तथापि भगवान् भूमौ समागत इति भूमिरेव स्वर्ग इति निरूपयन्त्यो दृष्टान्तमाहुः **तारा यथोडुपसहा** इति । 'देवगृहा वै नक्षत्राणि'इति श्रुत्या तासामिन्द्रियाणां देववद्भोगाधिक्यं सूचितम् । केन धर्मेणायमर्थः प्राप्त इति तासां विमर्शनमाहुः **किमकार्यमूभिरिति** । ननु किमाश्चर्यं बह्वीनामेव तथाभावादित्याशङ्क्य तासां सर्वोत्तमफलभोगमाह **यच्चक्षुषामिति** । यासां चक्षुषां भगवान् स्वयमुत्सवमातनोति । भगवानेव सर्वकर्तेति किमाश्चर्यमिति शङ्कां वारयितुं भगवति विशेषमाह **पुरुषमौलिरिति** । न हि पुरुषोत्तमः स्त्रिया उत्सवं संपादयति तथा सत्युत्तमत्वमेव चिन्त्यं स्यात् । तत्रापि **उदारो** यो **हासः** सर्वेषामनायासेन सर्वपुरुषार्थदाता, तत्सहितो यो **लीलावलोकः** पूर्णसर्वपुरुषार्थोऽपि भक्तिज्ञानसहितः, **उदारो** गुणः त्रयाणां च **हासलीलावलोका**नां तेषामपि या **कला** नैपुण्यातिशयः तेन स्वसर्वस्वेनापि तासां नेत्राणामुत्सवं करोतीति तासां महती स्तुतिः ॥ ३७ ॥

पुरवासिनां कृत्यमुक्त्वा अन्तःपुरवासिनामाह **अन्तःपुरजनैरिति** ।

अन्तःपुरजनैः प्रीत्या मुकुन्दः फुल्ललोचनैः ।
ससंभ्रमैरभ्युपेतः प्राविशद्राजमन्दिरम् ॥ ३८ ॥

अन्तःकरणेन्द्रियशरीराणि तेषां भगवत्पराणीति वक्तुं विशेषणत्रयम् । **प्रीत्या**

फुल्ललोचनैः ससंभ्रमैरिति संभ्रमो देहधर्मः । एवं सर्वभावैः प्रपन्नैरभ्युपेतः सन् **राजमन्दिरं प्राविशत्** ॥ ३८ ॥

संमाननाया अविच्छेदं वक्तुं पृथादिकृतं संमानमाह **पृथा विलोक्येति** ।

पृथा विलोक्य भ्रात्रेयं कृष्णं त्रिभुवनेश्वरम् ।
प्रीतात्मोत्थाय पर्यङ्कात्सस्नुषा परिषस्वजे ॥ ३९ ॥

भ्रातृपुत्रोपि **कृष्णस्त्रिभुवनेश्वरः** महान् संबन्धीति **प्रीतात्मा** सती **सस्नुषा पर्यङ्कादुत्थाय परिषस्वजे** महति लज्जाभये भवतः ते च परित्यज्य परिष्वङ्गाजाति-देहधर्मनिवृत्तिः । पर्यङ्कादुत्थायेति सुखसाधनपरित्यागः । सस्नुषेति निरन्तरत्वम् । अन्तःकरणप्रीत्या दोषाभावपूर्वकं सर्वगुणा निरूपिताः । पर्यङ्कस्थितिः भगवत्कृपां सूचयति । भगवदर्थं गृहकार्ये स्थिताया विकलाया वा पर्यङ्के स्थितिः । एतावदेव तयोः कृत्यं प्रेम्णा विकलयोर्नाधिकम् ॥ ३९ ॥

ततो गृहागते भगवति राज्ञः कृत्यमाह **गोविन्दमिति** ।

गोविन्दं गृहमानीय देवदेवेशमादृतः ।
पूजायां नाविदत्कृत्यं प्रमोदोपहतेन्द्रियः ॥ ४० ॥

देवमात्रेऽपि गृहागते महती पूजा कर्तव्या भगवांस्तु **देवानामपि देवः** तस्मिन्नभ्यागते स्वयमेव **गृहानानीय पूजायां** कर्तव्यायां आदरे विद्यमानेऽपि सति **कृत्यं** कर्तव्यं **नाविदत्** । भगवद्व्यतिरेकेण तस्यान्यत्र पूजासाधने दृष्ट्यभावात् । बलाच्चित्तप्रेरणे वैकल्यसंभवात् न पूजाज्ञानम् । **प्रमोदेन च उपहतानीन्द्रियाणि** सुखासक्तानि न क्रियायां प्रवर्तन्त इत्यर्थः ॥ ४० ॥

एवं सर्वेषु प्रेम्णा विकलेषु सत्सु भगवत्कृत्यमाह **पितृष्वसुरिति** ।

पितृष्वसुर्गुरुस्त्रीणां कृष्णश्चक्रेभिवादनम् ।
स्वयं च कृष्णया राजन्भगिन्या चाभिवन्दितः ॥ ४१ ॥

येन भगवच्चरित्रेण मोहकेन तेषां सावस्था दूरे भवति अन्यथाग्रिमकार्यं न स्यात् तच्चरित्रमाह । स्वापेक्षया ज्येष्ठानां **स्त्रीणां पितृष्वसुश्च** भगवान**भिवादनं चक्रे** । ततस्तासां देहधर्मयुक्तानां कृत्यमाह **स्वयं चेति** । स्त्रीत्वैकगृहत्वैकगोत्रत्वादिभिः

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

पृथेत्यत्र महतीति संबन्धिन्यपि प्रौढे सत्येते भवत एवेत्यर्थः । **तयोः कृत्य-मिति** श्वश्रूस्नुषयोरित्यर्थः ।

इति द्वाविंशोध्यायः ।

---

१. सत्यम् ।

सर्वा एकभावमापन्ना इति वृद्धनमस्कारेष्वन्यासामपि देहधर्मसंबन्धः । **कृष्णा** द्रौपदी । **भगिनी** सुभद्रा चकारादन्या अपि ॥ ४१ ॥

ततो भगवत्पत्नीनां पूजामाह **श्वश्र्वेति** ।

श्वश्र्वा संचोदिता कृष्णा कृष्णपत्नीस्तु सर्वशः ।
आनर्च रुक्मिणीं सत्यां भद्रां जाम्बवतीं तथा ॥ ४२ ॥
कालिन्दीं मित्रविन्दां च शैब्यां नाग्नजितीं सतीम् ।

पृथया संप्रेषिता **कृष्णा । सर्वशः** सर्वप्रकारेण, **कृष्णपत्नीरर्चयामास । तु**-शब्देन न्यूनाधिकभावेन पूजा निवारिता । समुदायेन पूजां निवारयितुं प्रत्येकं नामान्याह **रुक्मिण्यादिपदैः** । **सत्या** सत्यभामा, **शैब्या** लक्ष्मणा, **नाग्नजित्येव सती** सत्या । एवमष्टमहिष्यो नाम्ना निरूपिताः ॥ ४२ ॥

षोडशसहस्राण्यवशिष्टानि एकभावापन्नत्वात् समुदायेनाह **अन्याश्चेति** ।

अन्याश्चाभ्यागता यास्तु वासःस्रङ्मण्डनादिभिः ॥ ४३ ॥

किं बहुना प्रद्युम्नादिपत्न्योपि याः काश्चन समागताः ताः सर्वा एव **वासःस्रङ्मण्डनादिभिः** आनर्चेतिसंबन्धः ॥ ४३ ॥

तात्कालिकं पूजाविशेषमुक्त्वा राज्ञः स्थिरं कृत्यमाह **सुखं निवासयामासेति** ।

सुखं निवासयामास धर्मराजो जनार्दनम् ।
ससैन्यं सानुगामात्यं सभार्यं च नवं नवम् ॥ ४४ ॥

वस्तुतस्तु **सुख**रूपं भगवन्तं स्थापयित्वा स्वयं सुखी जात इत्यर्थः । **जनार्दनम**विद्यानाशकम् । यथैव भगवतो मनःप्रीतिर्भवति तथा स्थापितवान् । न केवलं भगवतः किंतु सर्वेषामित्याह **ससैन्यमिति** । भगवतश्चत्वार्यङ्गानि **सैन्यं** सेवकाः **अमात्या भार्याश्चेति** । तत्सहितं प्रत्यहं **नवं नवं** यथा भवति ॥ ४४ ॥

एवं सर्वभावेन सेवायां क्रियमाणायां लौकिकधर्माभिनिविष्टे राजनि भगवता यत्कृत्यं तदाह **तर्पयित्वेति**द्वाभ्याम् ।

तर्पयित्वा खाण्डवेन वह्निं फाल्गुनसंयुतः ।
मोचयित्वा मयं येन राज्ञे दिव्या सभा कृता ॥ ४५ ॥

देवेष्वग्निः प्रधानभूत इति **खाण्डवेन** तमादौ तर्पयामास । दैत्याधिपतिं **मयं** च मोचयामास । एवं देवासुररूपाणीन्द्रियाणि स्वाधिदैविकतर्पणेन तृप्तानि सन्ति युधिष्ठिरं सर्वथा लौकिकवैदिकभावेन तर्पयिष्यन्ति । दैत्यभागस्य शीघ्रफलत्वज्ञापनाय मयकृतोपकारमाह **येन मयेन राज्ञे दिव्या सभा कृतेति** । क्त्वाप्रत्ययान्तयोः उवासेत्यनेन संबन्धः ॥ ४६ ॥

न केवलं कृत्यैव तं सुखीचकार किंतु स्थित्यापीत्याह **उवासेति** ।

उवास कतिचिन्मासान्राज्ञः प्रियचिकीर्षया ।
विहरन्रथमारुह्य फाल्गुनेन भटैर्वृतः ॥ ४६ ॥

कतिचिन्मासानिति कार्यान्तरमकृत्वा **राज्ञः** प्रियार्थं निरन्तरं राजसन्निधान **एवोवास** मासचतुष्टयमिति विमर्शः भगवतः शयनकाल एव तादृश इति । निर्बन्धेन स्थितिं वारयति **विहरन् रथमारुह्येति** । तत्रत्यान् स्वकीयांश्च प्रीणयन्निति वक्तुं **फाल्गुनेन भटैर्वृत** इत्युक्तम् । **फाल्गुनस्तत्रत्योपलक्षकः** । **भटाः** स्वकीयाः उभयैर्वृतः । वेष्टनेन निरन्तरं सर्वेषां सुखदानं निरूपितम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धोत्तरार्धे द्वाविंशाध्यायविवरणम् ॥ २२ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

त्रयोविंशोऽध्यायः

निरोधः सात्त्विकानां हि सगुणानां निरूपितः ।
धर्मप्रसङ्गे शुद्धानां तेषां दुःखं निवार्यते ॥ १ ॥
त्रयोविंशे जरासंधवधः क्लेशहरो महान् ।
निरूप्यते यतः सर्वसात्त्विकाः सुखिनोऽभवन् ॥ २ ॥
त्रिविधाः सात्त्विकाः प्रोक्ता राजानो यादवास्तथा ।
पाण्डवाश्च ततस्तेषु द्वयोरिष्टो वधः स्फुटः ॥ ३ ॥
पाण्डवानामिष्टतायै प्रसङ्गोप्यत्र रूप्यते ।
भक्तानां कर्मिणां चेत्स्यादिष्टं मागधनाशनम् ॥ ४ ॥
तदैव नाशनं युक्तं ब्रह्मण्यस्य दयावतः ।
ब्राह्मणस्याप्यालभनं यज्ञार्थं हि निरूप्यते ॥ ५ ॥
ब्रह्मण्ये तत्र को मर्षः क्षत्रिये विमुखे हरेः ।

पूर्वाध्यायान्ते स्वगृहे भगवन्तं सुखेन स्थापितवानित्युक्तम् । ततो यदर्थं स्थापनं तद्विज्ञापनार्थं प्रसङ्गमाह एकदा त्विति द्वाभ्याम् । साधारणासाधारणसंबन्धिसहभावभेदात् ।

श्रीशुक उवाच—**एकदा तु सभामध्य आस्थितो मुनिभिर्वृतः ।**
ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैर्भ्रातृभिश्च युधिष्ठिरः ॥ १ ॥
आचार्यैः कुलवृद्धैश्च ज्ञातिसंबन्धिबान्धवैः ।
शृण्वतामेव चैतेषामाभाष्येदमुवाच ह ॥ २ ॥

एकान्ते विज्ञापनमभिमाननिवर्तकं न भवतीति संभावनायां सर्वसंनिधानं निरूप्यते । **एकदा** शुभलग्ने, **तु**शब्दः कालान्तरसंनिधानं वारयति । **आस्थित** उत्थितः । धर्मार्थमेव विज्ञापनमिति ज्ञापयितुमादौ **मुनीनां** सहभावः । अन्ये साधारणा **ब्राह्मणाः** त्रयो वर्णाः क्रमेण निरूप्यन्ते । शूद्रस्तु यज्ञे अनवक्लृप्तः । **भ्रातरो** भीमादयः, चकाराद्दुर्योधनादयश्च ॥ १ ॥

आचार्या द्रोणादयः, **कुलवृद्धाः** भीष्मादयः, **ज्ञातयो**न्ये गोत्रजाः । सं-

---

श्रीविठ्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

कारिकायाम् । **निरोध** इति **सगुणानां** तमोरजःसत्त्वमिश्रितानाम् । **सात्त्विकानां** राजयादवपाण्डवानां **निरोधो निरूपितः** । सात्त्विकप्रकरणत्वात्तथा युक्तमिति **हि**शब्दः । अतः परं तेषां त्रयाणां निरोधेन **शुद्धानां दुःखं** राजसूयप्रसङ्गे जरासंधवधेन **निवार्यत** इत्यर्थः ।

बन्धिनो विवाह्याः । बान्धवा दूरस्थाः सर्व एव । तद्द्वारा तत्स्त्रीणामभ्यनुज्ञा सिद्धेति न कस्यापि परोक्षता । सर्वे सावधानाः शृण्वन्त एव स्थिताः । एवकारेण व्यासङ्गो निवार्यते चकारेणानुद्दिष्टानामपि । आभाष्य हे कृष्ण स्वामिन्नित्युक्त्वा । एवमभिमानपरित्यागः आश्चर्यायेति हेत्युक्तम् ॥ २ ॥

विज्ञापनामाह क्रतुराजेनेति ।

युधिष्ठिर उवाच—**क्रतुराजेन गोविन्द राजसूयेन पावनीः ।**
यक्ष्ये विभूतीर्भवतस्तत्संपादय नः प्रभो ॥ ३ ॥

गोविन्देति संबोधनमिन्द्र एव यष्टव्य इति मर्यादास्थापनार्थम् । यथा राजा पुरुषाणां तथा राजसूयो यज्ञानामिति **क्रतुराज**त्वम् । यद्यपि नारदेन त्वां यक्ष्यतीत्युक्तं तथापि सर्वरूपस्य परिच्छेदः समायातीति भगवदंशानामेव विभूतिरूपाणां देवानां यागं निरूपयति **पावनी**स्तव **विभूतीर्यक्ष्य** इति । **पावनी**रित्याधिदैविकीः दैत्यसंबन्धव्यावृत्त्यर्थं वा । **तत्त**स्मात् तद्वा यजनं **नो**स्माकं **संपादय** । सामर्थ्याय संबोधनम् ॥ ३ ॥

ननु भगवद्भक्ता न किंचन वाञ्छन्ति 'पुंसां किलैकान्तधियाम्' इति शास्त्रानुसारेणापि भगवदीयानां कार्यसिद्धिः तत्कथं प्रार्थनेत्याशङ्क्याह **त्वत्पादुके** इति ।

त्वत्पादुके अविरतं परि ये चरन्ति
ध्यायन्त्यभद्रनशने शुचयो गृणन्ति ।
विन्दन्ति ते कमलनाभ भवापवर्ग-
माशासते यदि त आशिष ईश नान्ये ॥ ४ ॥

यद्यपि कायवाङ्मनोभिस्त्वां प्रपन्नाः नैतादृशं वाञ्छन्ति, तथापि यदि वाञ्छन्ति तदा प्राप्नुवन्तीति सिद्धान्तः । तेषां सहजं फलं निरूपयति ये **त्वत्पादुके** भक्तिमार्गानुसारेण **परिचरन्ती**ति कायिको व्यापारो निरूपितः । **ध्यायन्ती**ति मानसः । चित्तमस्थिरं योगव्यतिरेकेण कथं ध्यानसिद्धिरित्याशङ्क्य वारयितुं विशेषणमाह **अभद्रनशने** इति । पापवशादेव चाञ्चल्यम् । ध्यानार्थमुद्यतस्य प्रथमस्मरणेन पापनाशे उत्तरोत्तरस्मरणसिद्धिः, ततः **शुचयो गृणन्ति** तेन कायिकान्यव्यापारनिवृत्तिः सर्वपापक्षयः शुद्धिश्च तेषां प्रसङ्गादुक्ता । अतस्ते **भव**स्य संसारस्या**पवर्गं** समाप्तिं **विन्दन्ति** । ननु कर्मज्ञानाभावे कथं भगवद्भजनमात्रेण प्रमाणाभ्यनुज्ञाभावात् भवापवर्ग इत्याशङ्क्य संबोधनमाह **कमलनाभे**ति । भुवनकोशात्मकं कमलं नाभौ यस्य, एतत् प्रवर्तित एव सर्वोऽपि संसार इति एतत्परिचर्यायां न प्रमाणाभ्यनुज्ञापेक्षेति भावः । ते यदि बहिर्मुखाः सन्तः बालपुत्रवदा**शिष आशासते** लौकिकीर्वैदिकीर्वा तदा त एव **विन्दन्ति** । अन्ये तु कर्मादिभिः क्लृप्तमेव प्राप्नुवन्ति नाक्लृप्तमिति भावः । 'एकान्तधियाम्' इत्यत्रान्तर्निष्ठा एव गृहीता इति न विरोधः । प्रथमप्रवृत्तस्यैव धनादिहरणमन्यथा सर्वसेव्यता न स्यात् ॥ ४ ॥

ततो लोके ये स्वोत्कर्षं वाञ्छन्ति भक्ताः सन्तः भक्तिमार्गोत्कर्षार्थं वा तेषामानुगुण्यं भगवता कर्तव्यमित्याह तद्देवदेवेति ।

तद्देवदेव भवतश्चरणारविन्द-
सेवानुभावमिह पश्यतु लोक एषः ।
ये त्वां भजन्ति न भजन्त्युत वोभयेषां
निष्ठां प्रदर्शय विभो कुरुसृञ्जयानाम् ॥ ५ ॥

तथापि कस्यचिद्वधं सर्वात्मा न करिष्यतीत्याशङ्क्य संबोधनं हे देवदेवेति। अनेन दैत्यवधोभिप्रेत इति सूचितम् । तत्तस्मात्कारणात् । अस्योत्कर्षस्य केवलबहिर्मुखविषयत्वादयुक्तकथनत्वमाशङ्क्य लोकप्रतीत्यर्थतामाह **भवतश्चरणारविन्दसेवानुभावमिह लोकः पश्यत्विति** । ननु राज्यवद्राजसूयसिद्धावपि कथमेतद्भक्तस्यैव नान्यस्येति ज्ञायते तत्राह **ये त्वां भजन्तीति** । ये पाण्डवादयस्त्वां **भजन्ति** ये वा शिशुपालदुर्योधनजरासंधादयः **त्वां न भजन्ति** तेषामुभयेषां **निष्ठां** फलपर्यवसानं त्वमेव **दर्शय** । मरणमानभङ्गवञ्चितत्वादयः विमुखेषु, कीर्तिधनधर्मादयः सेवकेष्विति । तान् सर्वान् सङ्क्षेपतो निर्दिशति **कुरुसृञ्जयानामिति** । सृञ्जयवंशः द्रुपदस्य, अतस्तत्पक्षपातेन पुष्टा इति कुर्वाख्यातिं परित्यज्य पाण्डवाः सृञ्जयाख्यातिमेव मन्यन्ते । तेन कौरवाः धार्तराष्ट्राः विमुखाः, सृञ्जयाः पाण्डवा भक्ता इति । अनेन स्वस्य मात्सर्याभिनिवेशः सूचितः ॥ ५ ॥

नन्वेतदल्पदेवानां परिच्छिन्नमतीनामेव कार्यं न ममेत्याशङ्क्य, सत्यं परं भक्तानुरोधेन कर्तव्यमिति प्रार्थयन्नाह न ब्रह्मण इति ।

न ब्रह्मणः स्वपरभेदमतिस्तव स्यात्
सर्वात्मनः समदृशः स्वसुखानुभूतेः ।
संसेवतां सुरतरोरिव ते प्रसादः
सेवानुरूपमुदयो न विपर्ययोऽत्र ॥ ६ ॥

भगवान् स्वार्थं चेत्कुर्यात्तदैवं न कुर्यात्, अन्यार्थत्वे त्वन्येच्छानुसारेणैव कर्तव्यम् । अन्यथा भगवतः पुरुषार्थसाधकत्वं न स्यात् । प्रथमपक्षमङ्गीकृत्याह **तव ब्रह्मणः** सर्वसमस्य यद्यपि **स्वपरभेदमतिर्नास्ति** तथापि **तव स्यादेव** भक्तानुरोधादिति, न भवेदिति विध्यर्थता वा । स्वपरभेदमतिः त्रिविधानां भवति ये देहात्मभावेन परिच्छिन्नाः, ततो भोगसिद्ध्यर्थं विषयेषु विषमदृष्टयः, ततो विषयसुखभोक्तारः । भगवांस्तु नैवंविध

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तद्देवदेवेत्यत्र तत्राहेति निमित्तसप्तमीयमिति ज्ञानार्थं **निष्ठां प्रदर्शयेति** युधिष्ठिर आहेत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति विशेषणत्रयं, **सर्वात्मनः समदृशः स्वसुखानुभूतेरिति** । अन्यार्थत्वे तु तत्त्वे एतादृशस्यापि विषमकार्यकर्तृत्वं सदृष्टान्तमाह **संसेवतामिति** । **सुरतरुः** स्वभावत एव तथा । तथा भगवानपि, भगवद्धर्माभिव्यक्तिरेव सर्वत्रेति स धर्मोऽस्मदर्थे प्रकटीकर्तव्य इति भावः । धर्मिणि तु दोषो न भविष्यति धर्मानुरोधे, अतः **सेवानुरूपमुदयोस्तु** । अतोत्र धर्मिसंबन्धाभावान्न **विपर्ययः** ॥ ६ ॥

भगवांस्तु तेन स्वान्तरो दोषो निरूपित इति संतुष्टः सन् चिकीर्षितस्य गुणरूपत्वं वदन्नभिनन्दति **सम्यग्व्यवसितं राजन्निति** ।

श्रीभगवानुवाच—**सम्यग्व्यवसितं राजन् भवता शत्रुकर्षण ।**
कल्याणी येन ते कीर्तिर्लोकाननुभविष्यति ॥ ७ ॥

प्रकारान्तरेण नेष्टं सिद्ध्यतीति । **राजन्निति** संबोधनात् राज्ञो बहिर्मुखता युक्तेति सूचितम् । तत्रापि स्वराज्यपरिपालनमात्रतायां तथा न भवेदिति विशेषणान्तरं **शत्रुकर्षणेति** । एवं कृते धर्मभगवत्प्रीत्यादेरभावात् यत्फलं तन्निर्दिशति **कल्याणी येन ते कीर्त्तिरिति** । वधजयादिनापि कीर्तिर्भवति परं सा न कल्याणी पुष्टा च भविष्यतीत्याह **लोकाननुभविष्यतीति** । 'यशःश्रियामेव परिश्रमः' इति पक्षो निरूपितः ॥ ७ ॥

अन्येनापि धर्मेण यशो भवति तथापि राजसूय एव कर्तव्य इति प्रारिप्सितं स्तौति **ऋषीणामिति** ।

ऋषीणां पितृदेवानां सुहृदामपि नः प्रभोः ।
सर्वेषामपि भूतानामीप्सितः क्रतुराडयम् ॥ ८ ॥

राज्ञस्तथा स्वाध्यायनिष्ठताभावात् राजसूयेनैव **ऋषयः** प्रीता भवन्ति । राजसूयकर्तुरेव **पितर** इन्द्रसभायां तिष्ठन्ति, अन्ये तु यमसभायाम् । तथा **देवानां** साद्यस्कप्रयोगाद् विलम्बाभावाद् विशेषतृप्तिः । **सुहृदामपि** स्वकीयोत्कर्षहेतुत्वात्, तत्रापि **नो**स्माकमेव न दुर्योधनादीनाम् । **प्रभोः** कालस्यापि भूभारहरणहेतुत्वात् । उद्धतहननात्**सर्वेषामेव भूतानां क्रतुराड्** राजसूय **ईप्सितः** । तत्राप्ययं त्वया क्रियमाणः उत्तमप्रकारत्वान्न तु वरुणादिकृतः ॥ ८ ॥

अतः प्रथममेव आरम्भमकृत्वा स्वाधिकारं संपादयेत्याह **विजित्येति** ।

विजित्य नृपतीन् सर्वान् कृत्वा च जगतीं वशे ।
संभृत्य सर्वसंभारानाहरस्व महाक्रतुम् ॥ ९ ॥

सर्वराजजयाभावे न राजसूयाधिकारः सार्वभौमस्यैवाधिकारात् । यं च लोका न मन्यन्ते तस्यापि नाधिकार इति अत आह **कृत्वा च जगतीं** सर्वामेव **वशे** । ततो **यज्ञसंभाराः** आदावेव साधनीयाः अन्यथा यज्ञः संभृतो न भवतीति तत्कालसंभरणेन

समारम्भे न सर्वः समारब्धो भवेदिति । यथा जनने हस्तपादादयः यद्यपि तदा नोपयुज्यन्ते तथाप्यविकलेनैव भाव्यं तथा संभाराः । तदनन्तरमाहरस्व । नित्यमेव भगवद्रूपं हृदयात् प्रतिमायामिव मूलस्थानात्स्वस्मिन्नाहरणं कर्तव्यमिति भावः । 'तमाहरत्तेनायजन्त' इति पृथङ्निर्देशात् । केचिदारम्भमाहरणमाहुः तन्न श्रौतं किंतु महातेजो वह्नेः स्वस्थानादाहरणमेव । महाप्रयत्नहेतुमाह **महाक्रतुमिति** ॥ ९ ॥

तत्र दिग्विजये साधनं बोधयति एते ते भ्रातर इति ।

एते ते भ्रातरो राजन् लोकपालांशसंभवाः ।
जितोऽस्म्यात्मवता तेऽहं दुर्जयो योऽकृतात्मभिः ॥ १० ॥

तव एते भीमादिभ्रातरः **लोकपालानां** वाय्वादीनामंशैः **संभवो** येषाम्, अनेन देवानां मनुष्यजयः सुगम इति दिग्विजयो निःसंदिग्धो निरूपितः । अनेनैव जगतीवशीकरणं च सिद्ध्यति । **राजन्निति** संबोधनं भ्रातॄणामपि सेवकत्वात्तज्जये स्वजय एवेति सूचयितुम् । यज्ञावेशस्तु मन्त्रादिना न भवति, भगवद्रूपत्वात् स्वतन्त्रत्वाच्च भगवतः । परमन्येनैवोपायेन यदि भगवान् वशे भवति सोपि तवास्तीत्याह **जितोऽस्म्यात्मवता तेऽहमिति** । हृषीकेशो हि भगवान् हृषीकाणामत्यन्तजये जितो भवति तद्रूपः । अनेनासिधाराव्रतं कृतमित्यन्यत्र प्रसिद्धम् ।

'सर्वालंकरणोपेता भार्यैकशयने यदा ।
शेते संवत्सरं पूर्णं स्वयं पुष्टस्तथाविधः ॥
मनसापि न तां वाञ्छेत् स्पृशन्नपि शिलामिव ।
असिधाराव्रतमिदं विष्णुप्रीतिकरं महत्' ॥ इति ॥

इयमेव आत्मवत्ता मर्यादामार्गे । अनेनैव प्रकारेण भगवज्जयः । **अकृतात्मभिरजितान्तःकरणैः** ॥ १० ॥

कदाचिज्जयारम्भे भ्रातुः कस्यचिदभिभवे किं कर्तव्यमित्याशङ्कायामाह **न कश्चिदिति** ।

न कश्चिन्मत्परं लोके तेजसा यशसा श्रिया ।
विभूतिभिर्वाभिभवेद्देवोऽपि किमु पार्थिवः ॥ ११ ॥

अहमेव परो नियन्ता स्वामी यस्य, तं कोप्यभिभवितुं न शक्तः । अभिभवस्त्रेधा भवति विषयातिक्रमेण शरीरातिक्रमेण यशोतिक्रमेण च । ततो विशेषणत्रयं **तेजसा यशसा श्रियेति** । तेजोभिभवे तं बिभृयात् मानयेद्वा, यशोभिभवे अकीर्त्या मृत एव,

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एते ते इत्यत्र **यज्ञावेशस्त्विति** । यज्ञो द्विविधो धर्मधर्मिभेदेन तत्र क्रियाशक्तिरूपयज्ञाभिव्यक्तिर्मन्त्रादिना भवति, धर्मिरूपाभिव्यक्तिस्तु भगवति वशीकृत एव भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

---

१. यज्ञरूप इत्यर्थः ।

श्रिया अभिभवे मानभङ्गः, साधारणानां त्रयम् । राज्ञां विशेषमाह विभूतिभिर्वेति । यथा आरण्यके घोषयात्रायामभिभवार्थमुद्यमः । त्रैलोक्यजयाकाङ्क्षायां त्रिलोकीमपि जीयात् तत्र देवस्यापि जयः प्राप्नोति । तादृशे देवोपि तं नाभिभवितुं शक्त इति वाक्यसंभवः । पार्थिवो राजा पृथिवीविकारः कथं शक्त इति मत्परत्वान्मज्जयव्यतिरेकेण न तज्जय इति ॥ ११ ॥

एवं भगवदाज्ञां प्राप्य तथा कृतवानित्याह निशम्येति ।

श्रीशुक उवाच—**निशम्य भगवद्गीतं प्रीत्युत्फुल्लमुखाम्बुजः ।**
भ्रातॄन्दिग्विजयेऽयुङ्क्त विष्णुतेजोपबृंहितान् ॥ १२ ॥

गीतं भगवता सर्वेषां श्रुतिप्रियकरं प्रोक्तम् । **प्रीत्या उत्फुल्लं मुखाम्बुजं** यस्य । प्रीतिः संतोषः चिकीर्षितं सेत्स्यतीति । भगवत्स्पर्शाद्विष्णुतेजोपबृंहिता **भ्रातरः** । पालकं हि तत्तेजो दैत्यनाशकम् ॥ १२ ॥

प्रत्येकं भगवता तेजःसमर्पितमिति ज्ञापयितुं विभागेन दिग्विजयार्थं प्रेषणमाह **सहदेवमिति** ।

सहदेवं दक्षिणस्यामादिशत्सह सृञ्जयैः ।
दिशि प्रतीच्यां नकुलमुदीच्यां सव्यसाचिनम् ।
प्राच्यां वृकोदरं मत्स्यैः केकयैः सह मद्रकैः ॥ १३ ॥

दक्षिणस्यां दिशि जयार्थं **सृञ्जयैः** क्षत्रियविशेषैः **सह, सहदेवमादिशत्** स्वदेशात् प्रौढप्रकारेण दिग्विजयः । तथा **नकुलं प्रतीच्याम्** । अनन्तमुत्तरापथमिति तत्र समर्थोर्जुनः । **प्राच्यां** जरासंधादयस्तिष्ठन्तीति, सेनाधिक्यं बलिष्ठस्य भीमस्य च प्रेषणम् । कनिष्ठक्रमेण विनियोगो धर्म्यः उत्तमानामेवावशेषात् ॥ १३ ॥

तेषां कार्यसिद्धिमाह **ते निर्जित्येति** ।

ते निर्जित्य नृपान् वीरा आजह्रुर्दिग्भ्य ओजसा ।
अजातशत्रवे भूरि द्रविणं नृप यक्ष्यते ॥ १४ ॥

ओजसा स्वपौरुषेण, न तु धर्मार्थं स्नेहेन वा तैर्दत्तम् । नन्वेवं सर्वद्रोहकर्तुः कथं यागाधिकार इत्याशङ्कायामाह **अजातशत्रव** इति । आज्ञयैव तथा कृतवान् न तु तस्य हृदये कश्चिच्छत्रुरस्ति । भ्रातृणां वा वैषम्याभावाय, कृषीवलादिव राजभ्यो द्रव्यसमानयनं स्वद्रव्येणैव याग इति । **यक्ष्यते अजातशत्रव** इति तादर्थ्यमुक्तम् ॥ १४ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सहदेवमित्यत्र उत्तमानामेवेति बलिष्ठानां जरासंधादीनां कनिष्ठेभ्यस्त्रिभ्यः सकाशादवशेषाद्भीमार्थं स्थापनादित्यर्थः ॥ १३ ॥

श्रुत्वाऽजितं जरासंधं नृपतेर्ध्यायतो हरिः ।
आहोपायं तमेवाद्य उद्धवो यमुवाच ह ॥ १५ ॥

तत्र ब्रह्मण्यं विष्णुतेजो नाभिभवतीति जरासंधो न जितः । तस्याप्यजये यागो न भवेदिति नृपतेर्ध्यानं चिन्तारूपम् । पूर्वमेव भगवान् विनियुक्त इति तस्याप्यशक्यभावनया चिन्ता । तथापि तस्यापि दुःखनिवारको हरिः स्वस्मिन् तस्य लौकिको भावो जात इति उपायमेवाह तत्रापि उद्धवो यमुपायमाह । अन्यथा भगवान् कृत्रिमं वेषं न संपादयेत् ॥ १५ ॥

भीमसेनोऽर्जुनः कृष्णो ब्रह्मलिङ्गधरास्त्रयः ।
जग्मुर्गिरिव्रजं तात बृहद्रथसुतो यतः ॥ १६ ॥

अर्जुनस्य तदंशत्वात् नरनारायणयोर्धर्मावतारात् पूर्णत्वायार्जुनस्य गमनम् । अद्येदानीं भगवतोपि तथा वचनमाश्चर्यम् । भगवान् सर्वरूप इति ब्रह्मलिङ्गधरत्वं न दोषः, तथार्जुनोऽपि, पूर्वजन्मनि तथाभावात् । अत एव वासनया संन्यासिवेषः पूर्वमपि कृतः । अत एवोद्धवो भीमस्यैव वेषमाह । अनुवादे त्रयाणां वेषः क्रमेण निरूप्यते । वेषान्तरे समानशीलत्वं नोपपद्यत इति । अतो नूतनत्वाद्भीमसेनपुरःसराः **गिरिव्रजं जग्मुः** । इदानीं राजगृहमिति प्रसिद्धम् । **यतो** यस्मात्कारणात् तत्र **बृहद्रथसुतो** जरासंधः । यत इति सप्तम्यर्थे वा ॥ १६ ॥

गतानां कृत्यमाह तं गत्वेति ।

तं गत्वातिथ्यवेलायां गृहेषु गृहमेधिनम् ।
ब्रह्मण्यं समयाचेरन्राजन्या ब्रह्मलिङ्गिनः ॥ १७ ॥

अतिथिवेला वैश्वदेवः अप्रत्याख्येयातिथिः । महाराजत्वात् कथमन्तःप्रवेश इत्याशङ्कायामाह **गृहमेधिनमिति** । सर्वथा गृहस्थन्यायेन स्थितम् । तत्र हेतुः **ब्रह्मण्यमिति** । अन्यथा ब्राह्मणाः पराङ्मुखाः गच्छेयुः । एतेऽपि **ब्रह्मलिङ्गिनः** प्रविष्टाः ॥ १७ ॥

नटवद्याचनमपि कृतवन्तः सर्वथा अनृतत्वाभावाय **राजन्निति** ।

राजन् विद्ध्यतिथीन्प्राप्तानर्थिनो दूरमागतान् ।
तन्नः प्रयच्छ भद्रं ते यद्वयं कामयामहे ॥ १८ ॥

अतिथिशब्दो ग्रामब्राह्मणव्युदासार्थः । **दूरमागतानिति** बहुदानाय दयार्थं च ।

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

श्रुत्वाऽजितमित्यत्र पूर्वमेवेति भगवानस्माभिः पूर्वमेव यागार्थं **विनियुक्तः** यदि जरासंधवधोपायं जानीयात् तदैव वदेत्, अतो ज्ञायते भगवतोप्यशक्यो जरासंध इति **चिन्तेत्यर्थः** ॥ १५ ॥ वधे ?

अस्मद्दाने कीर्तिरपि भविष्यतीति सूचितम् । अतः साधारण्येन वचनमाहुः **तन्नः प्रयच्छेति** । ब्राह्मणत्वज्ञापनाय मध्ये आशीः । मिथ्यावेश इति ब्राह्मणवाक्यस्याप्यफलत्वम् । वस्तुतस्तु मोक्षपर्यवसानाद्भद्रमेव । अथवा ते भद्रं प्राणादिरूपं **कामयामहे तत् प्रयच्छे**त्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु दानं धर्मत्वात्सुखार्थं भवति तद्यस्मिन् दत्ते महद्दुःखं भवेद्वृत्तिर्वा विपद्येत न तद्देयमिति कथं सामान्येन प्रार्थनायां दानप्रतिज्ञासंभव इत्याशङ्क्याह **किं दुर्मर्षं तितिक्षूणा**मिति ।

किं दुर्मर्षं तितिक्षूणां किमकार्यमसाधुभिः ।
किं न देयं वदान्यानां कः परः समदर्शिनाम् ॥ १९ ॥

ये **तितिक्षवः** सर्वातिक्रमसहनशीलाः, अन्यथा ब्रह्मण्यता न स्यात् । तथा चेत् **किं दुर्मर्षम्**, महद्दुःखमपि सोढव्यमित्यर्थः । नाप्येवं मन्तव्यमेते महद्दुःखं न दास्यन्तीत्यभिप्रायेणाहुः **किमकार्यमसाधुभि**रिति । **असाधुभि**र्वेषान्तरस्थैः साधवः सहजवेषा भवन्ति । अश्च सा सहितश्च धूञ् कम्पन इति धूर्वायुश्च त एते त्रयः । अथवा । किमित्येवमस्मभ्यं दुःखं दीयत इति आशङ्कायामाहुः **किमकार्य**मिति । दुष्टैर्भवद्भिर्जीवद्भिः किमकर्तव्यम् । यज्ञविघातमपि करिष्यन्तीति मारणमुचितमिति भावः । ननु दानं शास्त्रसिद्धं तद्येषामेव विधिर्भवति तान्येव दातुं शक्यन्ते न तु निषिद्धानि । 'आत्मा च धर्मदासश्च धर्मपत्नी तथैव च । सर्वस्वं च प्रपन्नश्च न देयानि विदुर्बुधाः' इति विशेषनिषेधात्तत्राहुः **किं न देयं वदान्याना**मिति । **वदान्या** दध्यङ्शिबिप्रभृतयः । अयं साधारणानामेव विषयः न तु वदान्यविषयः ते ह्यात्मानमेव प्रयच्छन्ति कः संदेहोऽन्येषु, अनेन तस्य स्तुतिरपि कृता । तथापि शत्रुभ्यो न देयम्, अन्यथा नीतिशास्त्रं विरुध्येत । हीनाः शत्रवो मरणं प्रार्थयेयुरिति तत्राऽऽहुः **कः परः समदर्शिना**मिति । **समदर्शिनां** सर्वत्र ब्रह्मदृष्टीनां **कः परः** शत्रुः सर्वस्यैवात्मत्वात् ॥ १९ ॥

तथापि देहाध्यासो दृढ इति देहव्यतिरिक्तं सर्वमेव दास्यामीत्याशङ्कायामाहुः **योऽनित्येन शरीरे**णेति ।

योऽनित्येन शरीरेण सतां गेयं यशो ध्रुवम् ।
नाचिनोति स्वयं कल्पः स वाच्यः शोच्य एव सः ॥ २० ॥

अदाने अयशः नित्यम्, शरीरमनित्यं दाने तु यशो नित्यं, शरीरमपि नित्यमेव । यशसा नित्यं दिव्यं शरीरमिति, अयशसा नारकिशरीरम् । एवं तारतम्यं ज्ञात्वा **यः अनित्येन शरीरेण सतां गेयं** वैकुण्ठादिशरीरजनकं **यशः ध्रुवं** निश्चलं च यशो **नाचिनोति** सर्वतोपगच्छन्न संचिनोति यथा वस्त्राभासेन हीरकाबन्धनं वस्त्रनाशो भविष्यतीति शङ्कया **स्वयं** समर्थो भूत्वा **स वाच्यः** अस्मिन् लोके निन्द्यो भवति **शोच्यश्च** परलोके हीन-

शरीरप्राप्त्या । एवकारेणोत्तमशरीरशङ्कां वारयति । यतः सोऽधुना यशःसंचयमकुर्वन् कथमन्यथा करिष्यति । न हि कदाचिदपि सोऽन्यथा भवति ॥ २० ॥

ननु तथापि यत्कैश्चिदपि न दत्तं तत्कथं देयमिति शङ्कायामाहुः **हरिश्चन्द्र** इति ।

हरिश्चन्द्रो रन्तिदेव उञ्छवृत्तिः शिबिर्बलिः ।
व्याधः कपोतो बहवो ह्यध्रुवेण ध्रुवं गताः ॥ २१ ॥

स हि सर्वस्वमपि दत्त्वा चण्डालत्वमङ्गीकृतवान् । **रन्तिदेवः** पिपासया म्रियमाणः पुक्कसायापि जलं दत्तवान्, तथो**ञ्छवृत्तिः** क्षुधा म्रियमाणः सर्वमेवान्नं दत्तवान् । **शिबिश्च** स्वमांसं दत्तवान्, श्येनकपोतसंवादे । **बलिः** सर्वस्वं विष्णवे । **व्याधो** ब्राह्मणरक्षायां व्याघ्रेण भक्षितः । **कपोतः** चोररूपातिथिसंतर्पणार्थं तदग्नौ स्वयं पतितः सभार्यः । एवं **बहव** एवाध्रुवेण शरीरेण ध्रुवं फलं **गताः** ॥ २१ ॥

एवं दाने प्रोत्साहं प्राप्तः क एत एवं धर्मवक्तार इति तान् विचार्य निश्चित्य स्वमनस्याह **स्वरैराकृतिभि**रिति ।

श्रीशुक उवाच—**स्वरैराकृतिभिस्तांस्तु प्रकोष्ठैर्ज्याहतैरपि ।**
राजन्यबन्धून् विज्ञाय दृष्टपूर्वानचिन्तयत् ॥ २२ ॥

प्रथमेन विमर्शः ततश्चतुर्भिर्वाक्यानि ततो निश्चित्य प्रतिज्ञा । **स्वरा** मेघगम्भीराः क्षत्रियाणामेव भवन्ति । **आकृतयः** आजानुबाहुरूपाः अन्तर्बहिर्धर्मास्तु क्षत्रियत्वनियामका उक्ताः । तत्कर्मपरत्वनियामकानाह **प्रकोष्ठैर्ज्याहतैर**पीति । त्रिभिर्धर्मैरव्यभिचारिभिः **राजन्यबन्धव** एत इति ज्ञातवान्, प्रायेण तैः सह युद्धमपि कृतमिति **दृष्टपूर्व**त्वात् क एते इत्य**चिन्तयत्** । कथं क्षत्रिया एवंवेषेण समागता इति ॥ २२ ॥

राजन्यबन्धवो ह्येते ब्रह्मलिङ्गानि बिभ्रति ।
ददामि भिक्षितं तेभ्य आत्मानमपि दुस्त्यजम् ॥ २३ ॥

स्वधर्मनिरतत्वाभावाद् **राजन्यबन्धुत्वं** मन्यते, **बन्धुश**ब्दो वा अप्रौढक्षत्रिये । आत्मा अदेयः । क्षत्रियाश्चेत्स्वजात्यभिमानं परित्यज्य ब्राह्मणवेषेण मद्याचका जाताः तदा अहं क्षत्रियाणां मानरक्षार्थं दध्यङ्शिबिवत् **आत्मानं** शरीरमपि **ददामि** तद्वस्तुतो **दुस्त्यजम्** ॥ २३ ॥

कपटेन समागतस्य बलिरेव दातेति तस्य प्रशंसां स्वहृदये समागतां निरूपयति **बलेर्नु श्रूयते कीर्ति**रिति ।

बलेर्नु श्रूयते कीर्तिर्वितता दिक्ष्वकल्मषा ।
ऐश्वर्याद्भ्रंशितस्यापि विप्रव्याजेन विष्णुना ॥ २४ ॥

दैत्यांशत्वाद्दैत्यकृतिरेव हृदये समायाति **दिक्षु विततेति** । तादृशी **कीर्ति**स्तस्याभिलषितेति ज्ञापितम् । **अकल्मषा** शुद्धभावयुक्ता । आत्मदानमभिप्रेत्याऽऽह **ऐश्वर्याद् भ्रंशितस्यापि** । संकल्पस्तु भ्रंशात्पूर्वमेव जातः त्रैलोक्यपरिग्रहश्च । भ्रंशो

See next page.

बन्धनात्मकः । तत्राप्येवं विष्णुर्ब्राह्मणरूपेणैव समागतः तेन मत्तुल्यता । अतस्तद्धर्माणामनुवादः ॥ २४ ॥

एतदर्थमेव ज्ञात्वा दानमनुवदति श्रियमिति ।

श्रियं जिहीर्षतेन्द्रस्य विष्णवे द्विजरूपिणे ।
जानन्नपि महीं प्रादाद्वार्यमाणोऽपि दैत्यराट् ॥ २५ ॥

जिहीर्षत इन्द्रस्येति वक्तव्ये संधिरार्षः । इन्द्रस्यार्थे राज्यश्रियं **जिहीर्षते विष्णवे जानन्नपि प्रादादिति** संबन्धः । शुक्राचार्येण **वार्यमाणोऽपीति** । यदि मां कश्चिद्वारयिष्यति तदापि दास्यामीत्येतदर्थमुक्तम् **दैत्यराडिति** । राजधर्मः प्रजाभिरपि कर्तव्य इति निश्चयः ॥ २५ ॥

ननु तथापि वाक्यात्तस्य तथा न निश्चयः प्रतिज्ञा च पूर्वमेव तेन कृता तव तु बलिनाशदर्शनात् प्रतिज्ञाभावाच्च कथं न निवृत्तिरित्याशङ्कायामाह **जीवतेति** ।

जीवताऽब्राह्मणार्थाय कोन्वर्थः क्षत्रबन्धुना ।
देहेन पतमानेन नेहता विपुलं यशः ॥ २६ ॥

अब्राह्मणार्थाय ब्राह्मणप्रयोजनाभावाय प्रयोजनान्तराय वा **जीवता क्षत्रबन्धुना** किम् । न किंचित् प्रयोजनमित्यर्थः । एवं जीवनवैफल्यमुक्त्वा देहवैफल्यमाह **देहेनेति** । स्वत एव **पतमानेन** यस्योपचयस्तस्यापचय इति **विपुलं यशो नेहता** न संपादयता ब्राह्मणार्थप्राणत्वं तस्य स्वाभाविकं **यशः**संचयनं त्वेतैरेवोपादिष्टं बलिधर्मास्तु स्मारिताः ॥ २६ ॥

एवं त्रिभिः कृत्वा दास्यामीति निश्चित्य प्रतिज्ञां कृतवानित्याह **इत्युदारमतिरिति** ।

इत्युदारमतिः प्राह कृष्णार्जुनवृकोदरान् ।
हे विप्रा व्रियतां कामं ददाम्यात्मशिरोऽपि वः ॥ २७ ॥

एवं बलिधर्माभिनिवेशेन **उदारमतिर्भूत्वा** प्रत्येकं तान् **व्रियतामित्याह** । दानसिद्ध्यर्थं तेषां ब्राह्मण्यं स्थापयति **हे विप्रा** इति । **कामं** स्वाभिलषितम् । कदाचिदेते मया सह युद्धे अशक्ताः मच्छिरः प्रार्थयिष्यन्ति चेत्तदपि देयमित्याह **ददाम्यात्मशिरोऽपीति** । **वो** युष्मभ्यं ब्राह्मणेभ्यः ॥ २७ ॥

एवं सत्यप्रतिज्ञस्य प्रतिज्ञां श्रुत्वा कर्तव्यमूढयोर्भीमार्जुनयोः सतोः भगवांस्तन्मनोरथं दृढीकर्तुं कापट्यं दूरीकृत्य सत्यमाह **युद्धं नो देहि** इति ।

श्रीभगवानुवाच—**युद्धं नो देहि राजेन्द्र द्वन्द्वशो यदि मन्यसे ।**
युद्धार्थिनो वयं प्राप्ता राजन्या नान्नकाङ्क्षिणः ॥ २८ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

बलेर्नु श्रूयत इत्यत्र संकल्पस्त्विति आत्मदानस्य बन्धनानन्तरं जातत्वेपि तत्संकल्पः पूर्वमेव जात इत्यर्थः ॥ २४ ॥

युद्धप्रार्थना क्षत्रियस्य नापकर्षहेतुः । राजेन्द्रेति क्षत्रियमात्रस्य राजेन्द्रेण सह बलेन सह युद्धार्थमागमनमनुचितमिति सूचितम् । तेन युद्धप्रार्थना सर्वथायुक्तेति भावः । किंच । युद्धविशेषं प्रार्थयितुमागता इत्याह **द्वन्द्वश** इति । एको भवान् त्वं अस्मासु चैकः त्रयाणां मध्ये कोऽपि । एतदपि न छलवाक्येनाङ्गीकारं कारयित्वा वदामः किंतु **यदि मन्यसे** कथंचिद्द्वन्द्वयुद्धे श्रद्धा भवतीत्यर्थः । न तु निर्बन्धेनायमर्थः स्वीकर्तव्यः अस्माकं तु युद्धस्वीकारे युद्धानन्तरं जयपराजयनिर्णयः । अस्वीकारे तु प्रथमत एवेति उभयथापि समीचीनम् । इदमत्यन्तं स्वोत्कर्षख्यापकं वचनम् । किंच । जगति द्वन्द्वयुद्धं कोऽपि कर्तुं न शक्त इति त्वत्समीपमागता इत्यभिप्रायेणाह **युद्धार्थिनो वयं प्राप्ता** इति । देवदैत्यरक्षसामन्यतरत्वे भयान्नाङ्गीकरिष्यतीत्याशङ्क्याह **राजन्या** इति । तर्हि ब्राह्मणवेषः किमर्थं कृत इत्याशङ्क्याह **नान्नकाङ्क्षिण** इति । ब्राह्मणो भोजनप्रिय इति, अन्नकाङ्क्षिणो ब्राह्मणा न भवामः । अन्नार्थं वा न ब्राह्मणवेषः । किंतु महान् क्षत्रियः अल्पेन सह युद्धं न करोति ब्राह्मणेन तु सह तदिच्छापूर्त्यर्थं अल्पेनापि करोतीति ब्राह्मणवेष इत्यर्थः ॥ २८ ॥

यथा रूपमन्यथा तथा वागपि भविष्यतीत्याशङ्क्य क्षत्रियत्वसिद्ध्यर्थं स्वनामान्याह **असौ वृकोदर** इति ।

असौ वृकोदरः पार्थस्तस्य भ्रातार्जुनो ह्ययम् ।
अनयोर्मातुलेयं मां कृष्णं जानीहि ते रिपुम् ॥ २९ ॥

वृको दशविधः प्राण **उदरे** यस्येति बलं च सूचितम् । **पार्थ** इति स्वसंबन्धार्थं कपटागमनार्थं वा न त्वप्रयोजकत्वाय । तस्यैव **भ्राता पार्थः अर्जुनोयं** द्वितीयः । **हि** युक्तश्चायमर्थः । आकृतिसाम्यात् । यदर्थमेतयोर्मातृनाम्ना निरूपणं तदाह **अनयोर्मातुलेयं मां कृष्णं जानीही**ति । तर्हि प्रसिद्धाः कथं वेषेण समागता इत्याशङ्क्याह **ते रिपुमि**ति । रिपोः स्थाने कार्यपर्यन्तं वेषेणैव स्थातव्यमिति नीतिः ॥ २९ ॥

एवं भगवता पार्थे निरूपिते अतिथिश्रद्धायां गतायां बालभावेनैते समागता इत्यवहेलेव तेषूत्पन्ना तत आगमनमाश्चर्यमिव मत्वा प्रथमतो हास्यमुत्पन्नमित्याह **एवमावेदित** इति ।

एवमावेदितो राजा जहासोच्चैः स्म मागधः ।
आह चामर्षितो मन्दा युद्धं तर्हि ददामि वः ॥ ३० ॥

आवेदनं स्वरूपख्यापनम् । यतो **राजा** राज्यमत्तः **उच्चैर्जहा**सेति कथमेते अकस्माच्छत्रुगृहे पतिताः दैवगत्येति । ननु भगवन्तं दृष्ट्वा भक्तिः कथं नोत्पन्ना वस्तुसामर्थ्यात्, कथमवहेलेत्याशङ्कायामाह **मागध** इति । देशदोषान्न सद्बुद्धिः । तर्ह्युपेक्षा भवितुमर्हतीत्याशङ्क्याह **आह चे**ति । पूर्वं भगवदतिक्रमं श्रुत्वा **अमर्षितः** ततः क्रोधेन मारयिष्यामीति विचार्य स्वप्रतिज्ञां च स्मृत्वा उभयथापि मारणं संभवतीति किमिति प्रतिज्ञा

हातव्येति स्वस्य कार्यमुभयथापि समीचीनमेवेति तेषामेवोभयथाऽसमीचीनमिति ज्ञापयितुं **मन्दा** इति संबोधनमाह । अस्तु वा तेषां मन्दत्वं स्वप्रतिज्ञां तु पूरयाम्येवेत्याशयेनाह **युद्धं तर्हि ददामि व** इति । व इति बहुवचनात् त्रयोऽपि भवन्त एकतो भवन्तु अहमेकत इति सूचितम् ॥ ३० ॥

तथापि द्वन्द्वतायां निर्बन्धो यदि तदाह **न त्वयेति** ।

न त्वयाऽभीरुणा योत्स्ये युधि विक्लवचेतसा ।
मथुरां स्वपुरीं त्यक्त्वा समुद्रं शरणं गतः ॥ ३१ ॥

त्वया न योत्स्ये अभीरुणेति परमार्थः । व्याजेन **भीरुणे**त्याह । भीरुत्वे कथमेवमागमनमित्याशङ्क्याह **युधि विक्लवचेतसेति** । युद्धे चेत् स्थिरता बुद्धेर्भवेत् तदा क्षत्रियो युद्धसंभवभूमिं परित्यज्य युद्धरहितभूमौ न गच्छेत् इत्याशयेनाह **मथुरां स्वपुरीं त्यक्त्वेति** । आपत्स्वपि स्वदेशो न त्याज्य इति ज्ञापयितुं **स्वपुरी**मिति । मध्ये समुद्रस्थितिः **समुद्रशरणागतिः** दुर्गाश्रयवत् ॥ ३१ ॥

अर्जुनं च निराकरोति **अयमिति** ।

अयं तु वयसाऽतुल्यो नातिसत्त्वो न मे समः ।
अर्जुनो न भवेद्योद्धा भीमस्तुल्यबलो मम ॥ ३२ ॥

अयं तु योद्धा भवति परंतु **वयसा अतुल्यः** वयोऽत्र बलहेतुभूतम्, अन्यथा भीमोऽपि वयसा न तुल्यः भीमार्जुनयोर्वर्षत्रयव्यवधानात् तदेव ज्ञापयितुमाह **नातिसत्त्व** इति । यादृशे लग्ने उत्पन्ने तादृशं बलं भवति तद्भीमबलभद्रमद्रराजादीनामेव अत एव **न मे समः** । दैव्यं तु बलं ममापि ब्रह्मण्यत्वादधिकमेवेति न तन्मन्यते । कनिष्ठ इति । भीमस्यापि निराकरणे व्याजोत्तरत्वं भविष्यतीति तमङ्गीकरोति **भीमस्तुल्यबलो ममेति** । वस्तुतस्तु नरनारायणौ परित्यज्य कालकन्यापुत्रत्वात् मुख्यप्राणं तुल्यं मन्यते सोपि दैत्यप्राणरूप इति 'जीव जीव'इति वाक्यात् ॥ ३२ ॥

एतेषां तु सर्वत्रैवाभ्यनुज्ञा, बलं तु भगवतः क्वापि संचारणीयमिति तदङ्गीकारे जरासंधकृत्यमाह **इत्युक्त्वेति** ।

इत्युक्त्वा भीमसेनाय प्रादाय महतीं गदाम् ।
द्वितीयां स्वयमादाय निर्जगाम पुराद्बहिः ॥ ३३ ॥

द्वन्द्वयुद्धं शरीरबलनिमित्तकमिति गदायामेव शरीरबलं योजयितुं शक्यमिति निरायुधेन युद्धं न युक्तमिति तस्मै **महतीं गदां प्रादात्** । **द्वितीयां** तत्तुल्या **स्वयमादाय** स्वरूपतः साधनतश्च फलरूपो भूत्वा स्थानबलं स्वगृहे स्वस्याधिकमिति स्वपुरं परित्यज्य युद्धार्थं पुराद्बहिर्निर्गतः ॥ ३३ ॥

ततो युद्धप्रकारं लौकिकमाह **ततः समे खले** इति ।

ततः समे खले वीरौ संयुक्तावितरेतरौ ।
जघ्नतुर्वज्रकल्पाभ्यां गदाभ्यां रणदुर्मदौ ॥ ३४ ॥

कोमला भूमिः खलशब्देनोच्यते । असहायसमागमने हेतुः **वीरौ** इति । **संयुक्तावितरेतरौ** इति समारम्भे तुल्यता निरूपिता । **वज्रकल्पाभ्यामिति** गदामाहात्म्यम् । **रणदुर्मदौ** इति तयोः ॥ ३४ ॥

मण्डलानि विचित्राणि सव्यं दक्षिणमेव च ।
चरतोः शुशुभे युद्धं नटयोरिव रङ्गिणोः ॥ ३५ ॥

मण्डलानि गदायुद्धे प्रोक्तानि **सव्यं** यथा भवति **दक्षिणं** यथा भवति । एवेत्युभयोरवधारणम् । चकारादुभयोरुभयं कदाचित् । एवं **चरतोर्युद्धं शुशुभे** द्रष्टॄणां तद्युद्धं सुखदं जातमित्याह **नटयोरिवेति** । युद्धाभास एवायमनुकरणमिति शङ्कायामाह **रङ्गिणोरिति** । रङ्गोनयोर्वर्तत इति युद्धे रसयुक्तौ, न त्वाभासावित्यर्थः ॥ ३५ ॥

लोकानां रसजननान्यथानुपपत्त्या आभास एव भविष्यतीत्याशङ्क्य युद्धे शब्दं वर्णयति **ततश्चटचटाशब्द** इति ।

ततश्चटचटाशब्दो वज्रनिष्पेषसंनिभः ।
गदयोः क्षिप्तयोरेष दन्तयोरिव दन्तिनोः ॥ ३६ ॥

वज्रनिष्पेषो वज्रपातस्तत्**संनिभः** तत्सदृशः । अन्योन्यं **क्षिप्तयोर्गदयोरेषः**, शब्दादपि महद्भयं संभवति सर्वेषां तेषां प्रहारेऽपि न तदिति माहात्म्यम् । **गदयोः** परित्यागशङ्काभावाय अपरित्यागाय वा दृष्टान्तः **दन्तयोरिव दन्तिनोरिति** ॥ ३६ ॥

गदयोरेवान्योन्यं प्रहारो न तु देहयोरितिशङ्कां वारयितुं प्रहारं वर्णयति **ते वै गदे** इति ।

ते वै गदे भुजजवेन निपात्यमाने
अन्योन्यतोंसकटिपादकरोरुजत्रून् ।
चूर्णीबभूवतुरुपेत्य यथार्कशाखे
संयुद्ध्यतोर्द्विरदयोरिव तीव्रमन्वोः ॥ ३७ ॥

गदापेक्षया देहोऽत्यन्तं कठिन इति देहस्पर्शे गदानाश उच्यते । **भुजजवेनान्येनान्यस्योपरि निपात्यमाने अंसकटिपादकरोरुजत्रून्** षडङ्गान्युपेत्य **चूर्णीबभूवतुः** । देहगदयोस्तारतम्यार्थं दृष्टान्तमाह **यथार्कशाखे** हस्तिभ्यां निक्षिप्ते यथार्कवृक्षशाखे । तदभावे युद्धाभावो भविष्यतीत्याशङ्क्याह **संयुद्ध्यतोरिति** । साधनमवयवा एवेति दृष्टान्तः **द्विरदयोरिवेति** । नन्ववयवस्य कथं साधनत्वं प्रहारे स्वस्यापि व्यथासंभवादित्याशङ्क्याऽऽह **तीव्रमन्वोरिति** । **तीव्रो मनुर्मन्युर्ययोः** ॥ ३७ ॥

एवं गदायुद्धमुपसंहृत्य मुष्टियुद्धमाह इत्थमिति ।

इत्थं तयोः प्रहतयोर्गदयोर्नृवीरौ
क्रुद्धौ स्वमुष्टिभिरयःस्पर्शैरपिष्टाम् ।
शब्दस्तयोः प्रहरतोरिभयोरिवासीन्
निर्घातवज्रपरुषस्तलताडनोत्थः ॥ ३८ ॥

तयोर्गदयोः प्रहतयोः सत्योः तथापि **नृवीरौ क्रुद्धौ** सन्तौ **अयःसदृशैर्मुष्टिभिः अपिष्टां** अन्योन्यशरीरं पेषयामासतुः । तत्रापि पूर्ववच्छब्दमाह **शब्दस्तयो**-रिति । **तयोर्देहयोः** संबन्धी **शब्दः इभयोरिव** गर्जनरूपो जातः । वीररसेन तयोरेव वा वाक् शब्दः **उभयोरपी**त्येके । अन्योऽपि तत्र शब्दो जात इत्याह **निर्घातवज्र-परुषस्तलताडनोत्थ** इति । **निर्घातो** निरभ्रविद्युत्पातः तादृशपातयुक्तो **वज्रः** ततोऽपि यः **परुषः तलताडनं** चपेटः तेनोत्थानं यस्य । अनेन महाप्रहारो निरूपितः ॥ ३८ ॥

उपसंहरति **तयोरेव**मिति ।

तयोरेवं प्रहरतोः समशिक्षाबलौजसोः ।
निर्विशेषमभूद्युद्धमक्षीणजवयोर्नृप ॥ ३९ ॥

समतायां हेतूनाह **समशिक्षाबलौजसो**रिति । युद्धे पराक्रमो बलं शिक्षा च हेतवः । तत्तुल्यत्वात् युद्धे विशेषाभावः । आवृत्त्यान्यबलक्षये युद्धे विशेषो भविष्यतीत्याशङ्क्याह **अक्षीणजवयो**रिति । नृपेति संबोधनं विश्वासाय । आवृत्त्या जरासंधस्य क्षीणता भविष्यतीत्यभिप्रेत्य आवृत्तिः कृता । तज्जरया निर्मितोऽयमिति सर्वस्माद्बलं समाहृत्य जरास्मै प्रयच्छतीति न कदाचिदप्यस्य बलक्षयः, आसन्यत्वाद्भीमस्य नास्त्येव॥३९॥

एवं तुल्यत्वे प्रयोजनं न सिद्ध्यतीति भगवान् भीममधिकबलं कृतवानित्याह **शत्रो**रिति ।

शत्रोर्जन्ममृती विद्वाञ्जीवितं च जराकृतम् ।
पार्थमाप्याययत्स्वेन तेजसाचिन्तयद्धरिः ॥ ४० ॥

शत्रोर्जरासंधस्य सिद्धफलाच्छकलभूताज्जन्म शकलभूतस्यैव, शकलयोश्चाक्षयत्वं जराकृतसंधानेनैव च **जीवितं** शकलयोः स्वरूपतो नाशाभावात् विश्लेषादेव मरणं अतिबलादेव च विश्लेषः संभवतीति **पार्थं स्वेन तेजसा आप्याययत्** । स्वकालशक्तिं तत्र स्थापितवानित्यर्थः । कालकन्यापेक्षया कालशक्तेराधिक्यात्, ततस्तस्य वधोपायं **अचिन्तयत्** । यतः सतां दुःखहर्ता ॥ ४० ॥

संचिन्त्यारिवधोपायं भीमस्यामोघदर्शनः ।
दर्शयामास विटपं पाटयन्निव संज्ञया ॥ ४१ ॥

ततो विश्लेषमेवोपायं विनिश्चित्य **भीमस्य दर्शयामास** । चिन्तनमन्यथा न भवतीति ज्ञापनार्थमाह **अमोघदर्शन** इति । भीमस्य वा ज्ञानार्थं विशेषेण दर्शनम् । स्वयं भीमसंमुखो भूत्वा **विटपं** कस्यचिच्छाखां मध्ये **विपाटयन्** संज्ञया अभिज्ञानेन पाटयामास एवमयं पाटनीय इति ॥ ४१ ॥

तद्विज्ञाय महासत्त्वो भीमः प्रहरतां वरः ।
गृहीत्वा पादयोः शत्रुं पातयामास भूतले ॥ ४२ ॥

एवं भगवत्कृपया ज्ञानक्रियाशक्तियुक्तः **प्रहरतां** मध्ये श्रेष्ठः मल्लयुद्धमिषेण तं भूमौ **पातयामास** । पूर्ववदेव यथा तस्य शङ्का नोदेति । नन्वेवं मारणमनुचितमित्याशङ्क्याह **शत्रुमिति** । शत्रुः शातयिता यथाकथंचिद्वध्यः **पादयोर्गृहीत्वा** पातने विकलता च जाता ॥ ४२ ॥

ततो मारणप्रकारमाह **एकं पादमिति** ।

एकं पादं पदाक्रम्य दोर्भ्यामन्यं प्रगृह्य सः ।
गुदतः पाटयामास शाखामिव महागजः ॥ ४३ ॥

पादौ त्वश्लिष्टौ एव अतो **गुदतः पाटयामास** । पूर्वं तस्मिन् ब्राह्मणबुद्धिर्जातेति कालशक्त्या गृहीत इति न प्रयत्नं कमपि कृतवानिति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह **शाखामिवेति** । अनायासे दृष्टान्तो **महागज** इति ॥ ४३ ॥

ततस्तस्य वधः सर्वजनीनो जात इत्याह **एकपादेति** ।

एकपादोरुवृषणकटिपृष्ठस्तनांसके ।
एकबाह्वक्षिभ्रूकर्णे शकले ददृशुः प्रजाः ॥ ४४ ॥

एकपादः पादादिर्यस्य **पादः ऊरुः वृषणः कटिः पृष्ठस्तनमंसः कं** चेत्यष्टाङ्गानि द्वन्द्वरूपाणि भिन्नानि जातानि । द्वादशाङ्गेष्वप्यपराणि चत्वार्याह **बाहुरक्षिभ्रूः कर्णश्च एको** ययोः । एतादृशे **शकले** सर्वा एव **प्रजा ददृशुः** ॥ ४४ ॥

ततो यज्जातं तदाह **हाहाकार** इति ।

हाहाकारो महानासीन्निहते मगधेश्वरे ।
पूजयामासतुर्भीमं परिरभ्य जयाच्युतौ ॥ ४५ ॥

महान् सर्वैः कृतत्वात् बद्धानामपि यथा श्रवणं भवति । भगवान् तथा संपादितवान् **मगधेश्वरमरणानन्तरमेव** तथा भवतीति बोधयितुं तदानन्तर्यमनूदितम् । ततो भीमात्तेजो ग्रहीतुं व्याजेनालिङ्गनं प्रशंसां च कृतवानित्याह **पूजयामासतुर्भीममिति** । अर्जुनोऽपि भगवदंश इति द्वयोर्निरूपणम् । स्तोत्रेण समये जाते तेजोपगच्छतीति स्तुतिः । **जयोऽर्जुनः अच्युतश्च** । उभयोर्गुणस्तस्मिन्न गच्छतीति तथापदम् ॥ ४५ ॥

सहदेवं तत्तनयं भगवान् भूतभावनः ।
अभ्यषिञ्चदमेयात्मा मगधानां पतिं विभुः ।
मोचयामास राजन्यान् संरुद्धा मागधेन ये ।। ४६ ।।

ततः अराजकराज्ये स्थितिरयुक्तेति अन्यस्तस्मिन् देशे स्थापयितुमयुक्त इति अनुकूलस्तत्पुत्र इति **सहदेवं तत्तनयं** तत्रत्यानां भूतानामनुकम्पार्थम**भ्यषिञ्चत्** । यतो **भगवान्** सर्वसमः । ननु शत्रुं हत्वा तद्राज्यं स्वयं ग्राह्यं कथं तत्तनयाय दत्तवानित्याशङ्कायामाह **अमेयात्मेति** । भगवान् हितमहितं वा करोतीति न कस्यापि मेयः आत्मा यस्य । **मगधानां** स्वभावतोपि स पतिर्भवति तस्य विपरीतत्वेपि न काचित् क्षतिरिति ज्ञापयितुमाह **विभुरिति** । यदर्थमेतावत् कृतं तदाह **मोचयामासेति** । ननु येन निमित्तेन ते धृताः तदपगमाभावे कथं मोचनमित्याशङ्क्याह **मागधेन संरुद्धा** इति । मागधस्यैव मृतत्वात् हेत्वपगमः सुतरामेव जात इत्यर्थः ।। ४६ ।।

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धोत्तरार्धविवरणे त्रयोविंशाध्यायविवरणम् ।। २३ ।।

श्रीकृष्णाय नमः ।

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

चतुर्विंशे विमुक्तानां ज्ञानेनाज्ञानमोचनम् ।
विषयात्मसमृद्धिं च प्राह कृष्ण इतीर्यते ॥ १ ॥
स्वधर्मैश्चेन्न पुष्टाः स्युर्निरोधस्तर्ह्यनर्थकः ।
अतः स्वासक्तिसिद्ध्यर्थं ज्ञानराज्ये ददौ हरिः ॥ २ ॥

पूर्वाध्यायान्ते निरुद्धा राजानो मोचिता इत्युक्तं तेषां मुक्तानां भक्त्याधिक्येन पूर्ववत् स्थितिर्निरूप्यते, तत्र प्रथमं निरोधस्थानान्निर्गमनमाह **अयुते द्वे** इति ।

श्रीशुक उवाच—**अयुते द्वे शतान्यष्टौ लीलया युधि निर्जिताः ।**
ते निर्गता गिरिद्रोण्या मलिना मलवाससः ॥ १ ॥

एकविंशतिसाहस्रे वधस्तेषां हि संमतः ।
ततः शतद्वयन्यूनास्तेन पूर्वं न मारिताः ॥

एतज्ज्ञापयितुं संख्यामाह **अयुते द्वे शतान्यष्टाविति** । उलूखलबन्धनवदत्रापि शतद्वयन्यूनता । एतावतामेकत्र कथं स्थितिरित्यत्र हेतुमाह **लीलया युधि निर्जिता** इति । **गिरिद्रोण्याः** सकाशान्निर्गताः **मलिना** असंस्कृतदेहाः । **मलवाससो**ऽप्रक्षालितवाससः । अनेन बहिःस्थितिरधमा निरूपिता ॥ १ ॥

अन्तःस्थितिं निरूपयति

क्षुत्क्षामाः शुष्कवदनाः संरोधपरिकर्शिताः ।
ददृशुस्ते घनश्यामं पीतकौशेयवाससम् ॥ २ ॥

क्षुत्क्षामाः रोगाद्यभावेऽपि भक्ष्याभावात् कृशाः । अन्तःसन्तोषाभावात् **शुष्कवदनाः** । इन्द्रियाणां पीडामाह **संरोधपरिकर्शिता** इति । परितः कर्शिताः क्लिष्टाः सर्वेन्द्रियेषु जातक्लेशाः । एवं बाह्याभ्यन्तरभेदेन परमापदमापन्नाः तत्क्षणादेव सर्व-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

कारिकायाम्-ज्ञानेनेति श्रियैश्वर्यमदोन्नाहदर्शनरूपेण स्वज्ञानेन हेतुना तेषामज्ञानमोचनं प्राह विषयैरयत्नप्राप्तैरात्मनः समृद्धिः कर्तव्या इति च प्राहेत्यर्थः ।

अयुते द्वे इत्यत्र-**उलूखलेति** यथोलूखलप्रसङ्गे निसर्गैश्वरत्वनिसर्गदासत्वरूपधर्मद्वयस्य बन्ध्यबन्धकनिष्ठस्य प्रतिबन्धकत्वाद्रज्जुर्द्व्यङ्गुलं न्यूना जातेत्युक्तम् । तथात्रापि बन्ध्यानां भगवदीयत्वेन बन्धकस्य चासुरत्वेनोभयनिष्ठधर्मद्वयस्य प्रतिबन्धकत्वाच्छतद्वयन्यूनता । नहि भगवदीया असुरकृतप्रमथनाथमखे हता भवन्तीत्यर्थः ।

निवृत्त्यर्थं भगवन्तं दृष्टवन्त इत्याह **ददृशुस्ते घनश्याममिति**। यादृशमात्मानं भगवान् प्रदर्शितवान् द्वादशलक्षणोपेतं तादृशमनुवर्णयति **घनश्यामादिभिः** पदैः। मनसो हि द्वादश वृत्तयः क्लिष्टा इति सर्वक्लेशनिवृत्त्यर्थं द्वादशधर्मप्राकट्यम्। तत्र शुष्काणामाप्यायनार्थं **घनवत् श्याममिति**। नीलमेघो ह्याप्यायकः। अनेन देहक्लेशो निवारितः। वाक्क्लेशव्यावृत्त्यर्थमाह **पीतकौशेयवाससमिति**। पीतं वासो हि वेदात्मकं तत्रापि स्वकर्मबद्धजीवकोशनाशेन प्रादुर्भूतम्। निवृत्तिबोधिका श्रुतिरिति यावत्। अनेन ज्ञानसहिता वागाविर्भवतीति सूचितम्॥ २॥

पद्महस्तं गदाशङ्खरथाङ्गैरुपलक्षितम्।
किरीटहारकटककटिसूत्राङ्गदाचितम्॥ ३॥

ततो वसनक्लेशाभावाय अपामोषधीनां च रसरूपं **पद्मं हस्ते** प्रदर्शनार्थं यस्य। ततो ममेत्यहंकारस्त्रिविध इति तन्निवृत्त्यर्थं **गदाशङ्खरथाङ्गैः उपलक्षितं** स्त्रीपुंनपुंसकहेतिप्रयोगेण त्रिविधानामपि छेदनम्। एतावन्त एव हि ममताविषयाः। उपलक्षणत्वं तु सकृदेव निराकरणात् पुनः प्रयोजनाभावं ज्ञापयति **किरीटादिभिः** पञ्चविधैरलङ्कारैः पूजितश्चक्षुःक्लेशाभावाय। पञ्चविधं हि रूपमिति नीलश्वेतपीतरक्तचित्रभेदाद् अन्येषामत्रैवान्तर्भावः॥ ३॥

श्रीवत्साङ्कमिति।

श्रीवत्साङ्कं चतुर्बाहुं पद्मगर्भारुणेक्षणम्।
चारुप्रसन्नवदनं स्फुरन्मकरकुण्डलम्॥ ४॥

पादक्लेशाभावः ब्राह्मणपादक्लेशस्तत्रैव निवारितः। **चतुर्बाहुमिति** हस्तयोः क्रियाया द्विगुणीकरणात्। **पद्मग** र्भवदरुणे **ईक्षणे** यस्येति मनसः क्लेशाभावः। नासिकयोर्वा। **चारु प्रसन्नं वदनं** यस्येति सर्वकामनापूर्त्या कामक्लेशनिवृत्तिः। **स्फुरन्मकरकुण्डलमिति** श्रोत्रस्य॥ ४॥

भ्राजद्वरमणिग्रीवं निवीतं वनमालया।
पिबन्त इव चक्षुर्भ्यां लिहन्त इव जिह्वया॥ ५॥

भ्राजत्प्रकाशमानो यो **मणिः** स **ग्रीवायां** यस्येति। ज्ञानक्रिययोर्मध्यस्थेन जीवोत्क्रमक्लेशो निवारितः। **निवीतं वनमालयेति** व्यापिकया कीर्त्या त्वक्स्पर्शक्लेशो निवारितः। एतादृशं भगवन्तं दृष्ट्वा सर्वेन्द्रियाण्यहमहमिकतया रूपरसगन्धस्पर्शार्थं प्रवृत्तानि

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

घनश्याममित्यत्र—देहक्लेश इति अहंतया स्वीकृतस्य देहस्य क्लेश इत्यर्थः।

भ्राजद्वरेत्यत्र—जीवोत्क्रमेति चैत्यतत्त्वस्य ग्रीवायां स्थापितत्वात् तस्योत्क्रमे क्लेशो न भविष्यति। संघाते प्रविष्टस्य जीवस्वरूपस्याशुद्धत्वेन मलरूपत्वात्तदुत्क्रमस्य मलविमोकत्वेन विसर्गरूपत्वमिति भावः।

इति वदन् तेषां भगवति सर्वभावप्रवृत्तिमाह **पिबन्त इव चक्षुर्भ्यामिति**। चक्षुषा हि रूपलावण्यामृतं पीयते, दर्शनं बहिःस्थितावेव, पानमन्तःप्रवेशनमिति विशेषः। उभाभ्यां पानं द्विहस्तभोजनवदत्यासक्तिं बालभावं वा बोधयति। रसग्रहणार्थमाह **लिहन्त इव जिह्वयेति** गौर्वत्समिव। तथाभूतं भगवन्तं दृष्ट्वा तेषां तथाभावो जात इत्यर्थः ॥ ५ ॥

गन्धानुभवार्थमाह **जिघ्रन्त इव नासाभ्यामिति**।

जिघ्रन्त इव नासाभ्यां रम्भन्त इव बाहुभिः।
प्रणेमुर्हतपाप्मानो मूर्धभिः पादयोर्नृपाः ॥ ६ ॥

पूर्ववद्व्याख्येयम्। स्पर्शार्थमाह **रम्भन्त इव बाहुभिरिति**। रम्भणमालिङ्गनं परिरम्भ इति यावत्। अत्र बहुवचनं नानाविधस्पर्शग्रहणार्थमवयवगतमभिप्रेतं चतुर्भुजत्वलक्षणं सारूप्यदानं वा बोधयति। एवं लौकिकभावेन भगवन्तमात्मसात्कृत्वा ततस्तृप्ताः सन्तः क्लेशनाशे ज्ञानोदये विदितभगवदैश्वर्याः 'नमो नम इत्येतावत्सदुपशिक्षितम्' इति शास्त्रानुसारेण कर्तव्यान्तराभावात् स्नेहपूर्वकं नमस्कारं कृतवन्त इत्याह **प्रणेमुरिति**। प्रशब्देन स्नेहं बोधयति। नमो नम इति वीप्सया स एवाभिप्रेत इति। नन्वेतादृशी बुद्धिः कथमेतेषां संजाता, तादृशा एवेति न मन्तव्यं निरुद्धत्वादित्याशङ्क्याह **हतपाप्मान** इति। दर्शनेन भोगस्मरणाभ्यां च त्रिविधमपि पापं नष्टं ततः शुद्धाः सन्तः स्वस्य ज्ञानरूपमात्मानं परब्रह्मण्यक्षरे भगवच्चरणारविन्दे योजयन्त इवान्तर्याम्यवतारभेदेनोभयत्राप्यन्तर्बहिःसायुज्यार्थं **पादयोः मूर्धभिरित्युक्तम्**। **नृपा** इति विचक्षणाः। अनेनैव राज्यभोगार्थाभावः सूचितः ॥ ६ ॥

ननु क्लेशाभावार्थं कथं न नमस्कृत इत्याशङ्क्याह **कृष्णसंदर्शनाह्लादध्वस्तसंरोधनक्लमा** इति।

कृष्णसंदर्शनाह्लादध्वस्तसंरोधनक्लमाः।
प्रशशंसुर्हृषीकेशं गीर्भिः प्राञ्जलयो नृपाः ॥ ७ ॥

सदानन्दस्यान्तःप्रवेशरूपेण दर्शनेन जातानन्देन सूर्योदये तम इव **ध्वस्तः संरोधनक्लमः** ग्लानिर्येषां एवं सर्वभावेन सिद्धसमस्तपुरुषार्थाः एतादृशस्थितिदार्ढ्यार्थं भगवत्प्रेरणयैव भगवत्संतोषार्थं भगवत्स्तोत्रं कृतवन्त इत्याह **प्रशशंसुरिति**। भगवत्प्रेरिता वाक् यथासुखं तं स्तौति तेषां न कापि चिन्तेति बोधयति **हृषीकेशमिति**। **प्राञ्जलय** इति चित्तशरीरसावधानता। नीतिज्ञानार्थमाह **नृपा** इति संबोधनपक्षेऽपि तथोचितत्वं बोधयति ॥ ७ ॥

सगुणास्ते महात्मानो गुणातीतं हरिं मुदा।
नवभिः श्लोकयामासुर्निर्गुणत्वाय सर्वशः ॥

प्राथना मत्सराभावो गतराज्यानुमोदनम् ।
युक्तिस्तत्र स्वदोषोक्तिः स्वभाग्यस्याभिनन्दनम् ॥
वैराग्यमुपदेशस्य प्रार्थना स्वाधिकारिता ।
क्रमान्निरूपिता ह्यर्था यतस्तान् सुष्ठ्वबोधयत् ॥

आदौ प्रार्थयितुं नमस्यन्ति **नमस्त** इति ।

राजान ऊचुः—**नमस्ते देवदेवेश प्रपन्नार्तिहराव्यय ।**
प्रपन्नान् पाहि नः कृष्ण निर्विण्णान् घोरसंसृतेः ॥ ८ ॥

तुभ्यं नमः । प्रार्थितदानसामर्थ्यार्थमाह **देवदेवेश** इति । देवानामपि देवाः कालादयस्तेषामपि नियन्तेति । विद्यमानेऽपि सामर्थ्यें परदुःखप्रहाणेच्छा मृग्यत इति तामाह **प्रपन्नार्तिहरेति** । अनुभवसिद्धश्चायमर्थः । भक्तार्थं व्यापृतावपि भगवतो न काचित् क्षतिरित्याह **अव्ययेति** । **प्रपन्नानामेवार्तिं** हरतीति । तस्य स्वभावमुक्त्वा स्वस्य प्रपत्तिमाहुः **प्रपन्नान् पाहि नः कृष्णेति** । रक्षणस्थानं निर्दिशन्त इवाहुः **निर्विण्णान् घोरसंसृतेरिति** । घोरत्वमनुभूतमेव । जन्ममरणपरंपरा संसृतिः ॥ ८ ॥

एवं पालनं प्रार्थयित्वा पूर्वं भगवता कृतं मोचनं लौकिकं चेत्फलत्वेन मन्यन्ते तदा दुःखहानिवत्सुखमपि भगवान् लौकिकमेव दास्यतीति तन्निषेधार्थं दुःखदातरि मात्सर्याभावमाहुः **नैनं नाथान्वसूयाम** इति ।

नैनं नाथान्वसूयामो मागधं मधुसूदन ।
अनुग्रहो यद्भवतो राज्ञां राज्यच्युतिर्विभो ॥ ९ ॥

एनं हतं पातितं जरासंधम् । ननु त्वदर्थमेवायं मारितः कथमेवमुच्यत इत्याशङ्कायामाह हे **नाथेति** । नाथत्वादेव कृतं न त्वस्मत्प्रेरणयेत्यर्थः । असूया दोषारोपेण दर्शनं निर्दुष्टानस्मान् दोषयुक्तानकरोदिति दुष्टोऽयमिति । किंच । **मागधोऽयं** देशदोषादस्याप्येवं बुद्धिः । तव च नायं पराक्रमः यतस्त्वं **मधुसूदनः** । असूयाभावे हेतुं स्पष्टयन्ति **अनुग्रहो यद्भवत** इति । **राज्ञां राज्यच्युतिः** सन्निपातिनामिव सन्निपातनिवृत्तिर्भवतोऽनुग्रहः । न ह्यनुग्रहसंपादकः असूयार्हो भवति । नन्विष्टसाधनं राज्यं तस्मिन् गते कथमिष्टं भविष्यतीत्याशङ्कायामाहुः **विभो** इति ॥ ९ ॥

राज्यस्यानर्थहेतुत्वमाहुः **राज्यैश्वर्येति** ।

राज्यैश्वर्यमदोन्नद्धो न श्रेयो विन्दते नृपः ।
त्वन्मायामोहितो नित्या मन्यते संपदोऽचलाः ॥ १० ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नमस्त इत्यत्र **रक्षणस्थान**मिति स्थीयतेऽनेनेति स्थानं रक्षणस्य स्थितिहेतुर्निर्वेद इत्यर्थः ।

---

१ स्वराज्यस्याभिनन्दनम् ।

राज्ये यदैश्वर्यं ईश्वरोऽहं यथासुखं करिष्यामीति यो **मदः** तेन **उन्नद्धो** मत्तः यत् स्वस्य **श्रेयो** धर्मादिकं तन्न जानाति कदापि न प्राप्नोति वा । न च तस्य कामदशा सेति धर्मादिकं नास्त्येवेति मन्तव्यं यतो नृपः प्रजारक्षाधर्मवान्, तदपि न करोतीति तात्पर्यम् । नन्वर्थोऽपि श्रेयो भवति तत् संपादनं करोतीति कथमेवमुच्यत इत्यत आहुः **त्वन्माया-मोहित** इति । सत्यं संपदः श्रेयो भवति परं समूलाश्चेत् तासां मूलं धर्मादिः तदभावे अमूलाः सत्यः क्षणान्निवर्तन्ते एतादृशीः **संपदः भगवन्मायामोहितः नित्या** एव **मन्यते अचलाश्च** । अल्पनाशश्चलनं सर्वनाशोऽनित्यता तस्मान्मोहजनकत्वात् निर्मूलाः संपदः न समीचीनाः ॥ १० ॥

किंच । संपदां सर्वथा दुष्टत्वं नास्ति किंतु निर्मूलानामेवेति निरूप्य सर्वथा दुष्टत्वं दृष्टान्तेनाहुः **मृगतृष्णामिति** ।

मृगतृष्णां यथा बाला मन्यन्त उदकाशयम् ।
एवं वैकारिकीं मायामयुक्ता वस्तु चक्षते ॥ ११ ॥

दृष्टिमात्रेण संपदात्वं वस्तुतस्त्वर्थशून्यत्वादापदात्वमेव यथा मरुमरीचिकायां जल-बुद्धिः । प्रत्युत ग्रीष्मे धावनं कारयन्ती अनर्थहेतुरेव । तथापि **बाला** विवेकशून्याः युक्त्या बाधितजलदेशेपि तां जलाशयमेव । **मन्यन्ते एवमयुक्तास्त्व**च्चरणारविन्दयोग-रहिताः **वैकारिकीं** नानाविकाररूपां बाधितार्थामपि **मायां वस्तु चक्षते** । न ह्यात्मनि विकल्पो नानाविधत्वं वा भवति तथापि विकारजातं वस्तुत्वेन मन्यमानः मायामोहित एव भवति ॥ ११ ॥

ननु भ्रान्तानामेव संपदोनर्थहेतवः न युष्माकमित्याशङ्कायामाहुः **वयं पुरेति** ।

वयं पुरा श्रीमदनष्टबुद्धयो
जिगीषयास्या इतरेतरस्पृधः ।
घ्नन्तः प्रजाः स्वा अतिनिर्घृणाः प्रभो
मृत्युं पुरस्त्वावगणय्य दुर्मदाः ॥ १२ ॥

श्रीमदेन नष्टा बुद्धिर्येषां वयं तु सुतरामेव पुरैव नष्टाः । यतः **अस्याः** पृथिव्याः **जिगीषया इतरेतरस्पृधो** जाताः । स्पर्धा ह्यात्मनो मुख्यो नाशहेतुः । न केवलं समानशीलेषु स्पर्धैव दोषः किंतु तदीयाः **प्रजाः अतिनिर्घृणाः** सन्तः **घ्नन्तो** जाताः । **स्वा** अपि प्रजा वृथादण्डादिभिः । **प्रभो** इति संबोधनं तेषामप्रभुत्वं सूचयति । ननु राज्यदानसमय एव भगवता राज्यस्थिताः सर्व एव तेभ्यो दत्ता इति स्वकीया यथासुखं कुर्वन्तु को दोष इति चेत् तत्राहुः **त्वां मृत्युं पुरः** स्थितमवगणय्येति । स हि मृत्युर्भगवान् किमयं करिष्यतीत्यग्रे निलीय तिष्ठति अन्यथाकृते मारयिष्यतीति ज्ञात्वापि तमवगणय्य स्थिताः । एवं मतिविभ्रमे हेतुः **दुर्मदा** इति ॥ १२ ॥

तर्हि भगवान् किमुपेक्षां कृतवान् मारितवान् वेत्याशङ्कायामाहुः त एवेति ।

त एव कृष्णाद्य गभीररंहसा
दुरन्तवीर्येण विचालिताः श्रियः ।
कालेन तन्वा भवतोऽनुकम्पया
विनष्टदर्पाश्चरणौ स्मराम ते ॥ १३ ॥

कृष्णेति स्नेहात् संवादेन जातधार्ष्ट्यानां संबोधनम् । **अद्ये**ति नैतत्परोक्षम् । किं जातमित्याकाङ्क्षायामाह **गभीररंहसा** गभीररयेण **कालेन श्रियः** सकाशाद्वि**चालिताः** । कालस्य सामर्थ्ये तत्र द्वेषाभावे च हेतुः **भवतस्तन्वे**ति । कालं वञ्चयितुं देशान्तरगमनं वारयति **गभीररंहसे**ति । प्रतीकारं वारयति **दुरन्तवीर्येणे**ति । ननु मम तन्वेति कथं निश्चितं तत्राहुः यतो राज्यभ्रंशानन्तरं **भवतोऽनुकम्पया विनष्टदर्पाः** । गतदोषाः सन्तः **चरणौ स्मराम ते** । महान्तं गुणं प्राप्ताः यदि भगवानेव तथा न कुर्यात्तदा राज्यभ्रंशे सुतरामेव सद्बुद्धिर्न स्यात् भगवांस्त्वतिकृपालुः अनर्थात्त्याजयित्वा परमार्थे योजितवानिति कार्यानुरोधात् कालस्य तव शरीरत्वमध्यवसीयते ॥ १३ ॥

ननु दोषसहितानामेव राज्यमनर्थहेतुः यथा ज्वरसहितानामन्नम् । अतः सांप्रतं दोषस्य निवृत्तत्वात् राज्यं गृह्णन्त्वित्याशङ्कायामाहुः **अथो न राज्यं मृगतृष्णिरूपित**मिति ।

अथो न राज्यं मृगतृष्णिरूपितं
देहेन शश्वत्पतता रुजां भुवा ।
उपासितव्यं स्पृहयामहे विभो
क्रियाफलं प्रेत्य च कर्णरोचकम् ॥ १४ ॥

अनेन इहामुत्र दोषप्रदर्शनपूर्वकं वैराग्यं निरूप्यते । **अथो** दोषगमनानन्तरं **राज्यं न स्पृहयामहे** । राज्यस्य स्वरूपतो दोषमाह **मृगतृष्णिरूपित**मिति । अर्थशून्यमिति यावत् । अस्य करणं त्वतिदुष्टमित्याह **देहेनोपासितव्य**मिति । न हि राज्यमात्मना सेव्यं किंतु देहेनैव देहस्तु विद्यमानदशायाम् । अग्रे च दुष्टमिति दोषद्वयमाह **शश्वत्पतता** सर्वदा मृत्युग्रस्तेन **रुजां भुवा** रोगोत्पत्तिस्थानेन अतः स्वतः परिकरतश्च दुष्टत्वात् वयं न **स्पृहयामहे** । एवमैहिकफले दोष उक्तः । पारलौकिकेप्याह **क्रियाफलं च प्रेत्य** न स्पृहयामह इति । क्रिया यागादिस्तस्य फलं स्वर्गादिः तदपि प्रेत्यैव मृत्वैव प्राप्तव्यं लोका जातिभ्रंशप्राप्यमपि न मन्यन्ते कथं मृत्युप्राप्यं बुधो मन्यते । तत्रापि **कर्णमात्ररोचकं** दूरात् समीचीनमिति श्रूयते न तु समीचीनं स्पर्धासूयाभयादीनां तत्रैवाधिक्यात् ॥ १४ ॥

एवमैहिकामुष्मिकफलवैराग्यं निरूप्य ज्ञानोपदेशे स्वयमधिकारी इति ज्ञापयित्वा प्रार्थयन्ते **तन्नः समादिशोपायमिति** ।

तन्नः समादिशोपायं येन ते चरणाब्जयोः ।
मतिर्यथा न विरमेदपि संसरतामिह ॥ १५ ॥

चरणस्मरणेनैवैतावद्दूरे समागतमिति निरन्तरस्मरणहेतुमेव प्रार्थयन्ते, उपायश्चेत् ज्ञायते तदैव साध्यं स्वाधीनं भवत्यतो **यथा येनोपायेन ते चरणाब्जविषयिका मतिर्न विरमेत्** । स्वतो मतिस्थापनमशक्यमिति वक्तुं तद्विघातकं निर्दिशति **अपि संसरतामिह** इति । संसृतिरेव जननमरणरूपा भगवच्चरणस्मरणविस्मारिका । तर्हि तदभाव एव प्रार्थनीयः स्यात् कथं स्मरणोपायप्रार्थना तत्राहुः **अपीति** । संसरणं त्वभीष्टं भगवदीय-मार्गोपयोगित्वादिति भावः ॥ १५ ॥

एवं प्रार्थयित्वा भगवतः षड्गुणख्यापकानि नामान्यनूद्य नमस्यन्ति **कृष्णायेति** ।

कृष्णाय वासुदेवाय हरये परमात्मने ।
प्रणतक्लेशनाशाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ १६ ॥

सदात्मकत्वात्कालरूपत्वाद्वा वैराग्यहेतुः । **वासुदेवो** ज्ञानहेतुः, शुद्धसत्त्वं वसुदेव इति । **हरिः** श्रीहेतुः बाह्यं दुःखं श्रियैव गच्छतीति । **परमात्मा** यशोहेतुः, सर्वोत्कर्ष एव यशः कारणम् । **प्रणतानां** क्लेशनाशो हेतुः वीर्यकार्यम्, **गोविन्द** इन्द्रत्वादीश्वरः, आदरे वीप्सा । आदरेण नमनं सर्वकार्यसाधकमिति सूचितम् ॥ १६ ॥

ततो यज्जातं तदाह **संस्तूयमानो भगवानिति** ।

श्रीशुक उवाच—**संस्तूयमानो भगवान् राजभिर्मुक्तबन्धनैः ।**
तानाह करुणस्तात शरण्यः श्लक्ष्णया गिरा ॥ १७ ॥

महान् स्तुतिप्रियो भवत्येव । अत उक्तं **भगवानिति** । महद्भिः स्तुतस्तुष्यतीति ज्ञापयितुं **राजभिरिति** । मोचनेन गतार्थतां वारयति **मुक्तबन्धनैरिति** सकृत्प्राप्तफलैर्वा । धार्ष्ट्ये क्रोधमकृत्वा वरदाने हेतुः **करुण** इति । **तातेति** परीक्षित्संबोधनमप्रतारणाय । **शरण्य** इति स तस्य सहजो धर्म इति । **श्लक्ष्णा** वाणी श्रवणमात्रेण सुखदात्रीति । शब्दोऽपि पञ्चमो विषयो निरूपितः ॥ १७ ॥

जिज्ञासार्ती तदधिकारे द्वयमस्तीति वै हरिः ।
सात्त्विकेभ्यो मुख्यशास्त्रं सगुणं प्राह योग्यतः ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तन्नः समादिशेत्यत्र भगवच्चरणेति भगवच्चरणस्मरणे जायमाने सति **विस्मारिका** चरणस्येति शेषः ।

संस्तूयमान इत्यत्र—**शब्दोपीति** 'पिबन्त इव चक्षुर्भ्याम्' इति श्लोके रूपरस-गन्धस्पर्शा निरूपिताः । अत्र शब्दोपि निरूपित इत्यपिशब्दः । (५)

स्वकीयान् षड्गुणान्प्राह षड्भिः सर्वत्र दुर्लभान् ।
भक्तिदानं बुद्धिशंसा राज्यदोषः कृपाकृतिः ॥
ऋणत्रयं निराकृत्य तत्र चिन्ता विरागता ।
एवं धर्मैर्हरिप्राप्तिरिति वाक्यार्थसङ्ग्रहः ॥

जरासंधवधेन तेषां शरीराणि मोचयित्वा स्तुत्या तुष्ट आत्मनो मोचयति **अद्यप्रभृतीति** षड्भिः ।

श्रीभगवानुवाच—**अद्यप्रभृति वो भूपा मय्यात्मन्यखिलेश्वरे ।**
सुदृढा जायतां भक्तिर्बाढमाशंसितं तथा ॥ १८ ॥

आदौ तैर्यत्प्रार्थितं स्मृतिविच्छेदो मा भवत्विति तत्रोत्तरमाह **अद्यप्रभृति वो** युष्माकं **मयि सुदृढा भक्तिर्जायता**मिति । अत्यन्तस्नेह एव नित्यं स्मरणमिति सिद्धान्तः प्रयोजनसाधकत्वं त्वौपाधिकं संस्मरणहेतुः, तदप्याह **मयि आत्मनि अखिलेश्वर** इति । अन्तर्बहिरावश्यकसेव्य इति । **भूपा** इति संबोधनं तारतम्यज्ञानार्थम् । **बाढं** यथेष्टं इदं यथावदा**शंसित**मेव दत्तं न त्वपूर्वम् ॥ १८ ॥

तर्हि आशंसायां दोषो भविष्यतीत्याशङ्क्य साध्वाशंसितमित्याह **दिष्ट्या व्यवसितं भूपा** इति ।

दिष्ट्या व्यवसितं भूपा भवन्त ऋतभाषिणः ।
श्रियैश्वर्यमदोन्नाहं पश्य उन्मादकं नृणाम् ॥ १९ ॥

एतादृशो व्यवसायो न साधारणानां भवति । निरन्तरस्मरणोपायप्रार्थनाविषयः । किंच । **भवन्त ऋतभाषिणः** राज्यस्यानर्थहेतुत्वभाषणं भवतामन्तःकरणपूर्वकं सत्यमेव यतः अहमपि **श्रियैश्वर्यमदोन्नाहं नृणामुन्मादकमेव पश्ये** । श्रीसहितं यदैश्वर्यं तेन यो **मदोन्नाहः** मदबन्धनं सर्वदा मदस्थितिः तत् नृणामुन्मादकं भ्रान्तिं जनयतीत्यर्थः । अत्र प्रमाणमहं **पश्य** इति ॥ १९ ॥

अत एव बहवो मया तस्मान्मदात्त्याजिता इत्याह **हैहय** इति ।

हैहयो नहुषो वेनो रावणो नरकोऽपरे ।
श्रीमदाद्भ्रंशिताः स्थानाद्देवदैत्यनरेश्वराः ॥ २० ॥

यद्यदैव एत एव त्याजिताः स्युः तदा अविवेकदशायां मात्सर्यमपि भवेत् पूर्वमप्येवंभावे तु 'न दुःखं पञ्चभिः सह' इतिवन्न दोषः संभवति सुतरां ते चेन्महान्तः अतस्तेषां महत्त्वसिद्ध्यर्थं नामानि गृह्णाति । **हैहयः** सहस्रार्जुनः । **नहुषः** ययातिपिता । परशुरामेण इन्द्राण्या च भ्रंशितौ । **वेनो** ब्राह्मणैः । **रावणो** रामेण । **नरको** मयैव । **अपरे** चैवंभूताः

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

कारिकायां **सद्गुण**मिति षड्गुणप्रतिपादकमित्यर्थः ।

हिरण्यकशिपुप्रभृतयः शतशः सन्ति **श्रीमदात् स्थानाच्च** च्याविताः राज्यं शरीरं च दूरीकृतमिति । देवा नहुषादयः **दैत्या** हिरण्यकशिपुप्रभृतयः **नरेश्वरा** अर्जुनादयश्चेति त्रिगुणा अपि स्थानभ्रष्टाः क्रियन्ते ॥ २० ॥

अतो मदे सति स्थानभ्रंशो भविष्यतीति निश्चित्य मदं परित्यज्य मदुक्तं कुरुतेत्याह **भवन्त** इति ।

भवन्त एतद्विज्ञाय देहाद्युत्पाद्यमन्तवत् ।
मां यजन्तोऽध्वरैर्युक्ताः प्रजा धर्मेण रक्षथ ॥ २१ ॥

एतत् पूर्वोक्तं भ्रंशरूपमनुभवयुक्तिभ्यां विशेषतो ज्ञात्वा । देहादौ वैराग्यं कर्तव्यमिति वदन् प्रथमं देहदोषमाह **देहादि** देहराज्यादिकम् । **उत्पाद्यं** केनचिदुत्पाद्यते न तु नित्यं सहजम् । अत एव **अन्तवत्** नश्वरं **एतत्** ज्ञात्वा देहरक्षायां शिथिलप्रयत्नाः सन्तः तेन स्वत एव दैववशात् विद्यमानेनाध्वरैर्यागैर्**मां यजन्तः धर्मेण प्रजा रक्षथ** । राज्ञः प्रजापालनं यज्ञाश्च धर्माः ॥ २१ ॥

साधारणं धर्ममाह **वितन्वन्तः प्रजातन्तूनिति** ।

वितन्वन्तः प्रजातन्तून् सुखं दुःखं भवाभवौ ।
प्राप्तं प्राप्तं च सेवन्तो मच्चित्ता विचरिष्यथ ॥ २२ ॥

गृहस्थस्यैवैष धर्मः सर्वत्रैव पुरुषार्थसिद्धिरिति वक्तुं नाश्रमान्तरमुपदिशति **प्रजातन्तून्** सन्ततिपरंपराम्, **वितन्वन्तः** विशेषेण संपादयन्तः, तदनन्तरं **सुखं दुःखं भव** उद्भवः, **अभवो** हानिः । एतच्चतुष्टयं साध्यसाधनरूपं दैववशात् **प्राप्तं प्राप्तं** सकृत् क्लेशं प्राप्य निवृत्ते रोगे पुनरागते पूर्वानुभूतदुःखभयात्तन्निराकरणार्थं यत्नो न कर्तव्य इति सूचयितुं वीप्सा । **चकारा**दन्यान्यपि सुखदुःखसाधनानि प्राप्तानि । सहने साधनं **मच्चित्ता** इति कृष्णोऽस्ति मम, किमनेन समीचीनेनासमीचीनेन वेति निश्चित्य यथाप्राप्तार्थानुभवः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २२ ॥

एवं कृते यद्भविष्यति फलं तत्साधनसहितं निर्दिशति **उदासीना** इति ।

उदासीनाश्च देहादावात्मारामा धृतव्रताः ।
मय्यावेश्य मनः सम्यङ् मामन्ते ब्रह्म यास्यथ ॥ २३ ॥

स्वेषु धनबन्ध्वादिषु देहधर्मादिषु **च उदासीना** भवन्तु मा भवन्त्विति रागद्वेषरहिताः । न केवलं बहिर्मुखताभाव एव प्रयोजकः किंत्वात्मरमणमपि एतदुभयसिद्ध्यर्थं **धृत**भगवद्**व्रताः** । एवं साधनैर्यावज्जीवं **मयि सम्यङ् मन आवेश्य अन्ते** मरणसमये

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

उदासीनाश्चेत्यत्र–**मध्य** इति प्रयत्नेन देहनाशे देहस्य बीजं देहहेतुभूतं कर्म तिष्ठेदेव तदा जन्मान्तरं स्यादेवेत्यर्थः ।

ब्रह्मस्वरूपं मां यास्यथ गमिष्यथ। मध्ये देहनाशार्थं प्रयत्ने देहे बीजं तिष्ठेत्, अतो देहान्तस्यैव प्रतीक्षा कर्तव्या। मत्स्मरणमेव कर्तुं शक्यं कार्यसाधकं च ततश्च मत्प्राप्तिरेव भविष्यति। मम ब्रह्मत्वात्तत्फलं मोक्ष एवेति फलं तत्स्तुतिश्चोक्ता ॥ २३ ॥

एवं निरभिमानस्थितिं प्रेमभक्तिं निरन्तरस्मरणमन्ते मोक्षं च तेभ्यो दत्त्वा कृतार्थानपि लोकपुरस्कारार्थं लौकिक्या परिचर्यया संस्कृतान् कृतवानित्याह **इत्यादिश्येति** त्रिभिः।

श्रीशुक उवाच—**इत्यादिश्य नृपान् कृष्णो भगवान् भुवनेश्वरः।**
तेषां न्ययुङ्क्त पुरुषान् स्त्रियोमज्जनकर्मणि ॥ २४ ॥

यतः **कृष्णः** सदानन्दः भक्तसुखार्थमेव गृहीतावतारः। साधनसंपत्त्यर्थमाह **भुवनानामीश्वर** इति। **तेषां** प्रथमं **मज्जनकर्मणि** स्नानकर्मणि **पुरुषान् स्त्रियश्च न्ययुङ्क्त**। श्रमापनोदः पुरुषैः सौष्ठवं स्त्रीभिरित्युभयविनियोगः। अमज्जनकर्मणि मज्जनकर्मणि वा येषु कर्मसु कृतेषु मज्जनममज्जनं वा प्राप्नोतीति श्मश्रुकर्मोन्मर्दनादिषु मज्जनं तिलकादिष्वमज्जनमिति ॥ २४ ॥

सपर्यां कारयामास सहदेवेन भारत।
नरदेवोचितैर्वस्त्रैर्भूषणैः स्रग्विलेपनैः ॥ २५ ॥

ततस्ते राजानो गृहे समागता इति **सहदेवेन** जरासंधपुत्रेण कृत्वा तेषां **सपर्यां** पूजां विधिवत्**कारयामास**। **भारतेति** धर्मकर्मणि विश्वासार्थम्। पूजायां प्रकारमाह **नरदेवोचितैरिति**। उत्कृष्टैः कञ्चुकोष्णीषादिभि**र्भूषणैः** कुण्डलादिभिः **स्रग्भिश्चन्द**नादिभिः ॥ २५ ॥

भोजयित्वा वरान्नेन सुस्नातान् समलङ्कृतान्।
भोगैश्च विविधैर्युक्तांस्ताम्बूलाद्यैर्नृपोचितैः ॥ २६ ॥

ततो **वरान्नेन** पक्वेन **भोजयित्वा** पुनः सायं **सुस्नातान् समलङ्कृतान् विविधैर्भोगैर्**नृत्यगीतादिभि**र्युक्तान्** चकार। नृपभोगे प्रथमं ताम्बूलमिति अन्नवस्त्राणां सर्वसाधारणत्वाद् अवान्तरभेद एव भवति। तत्रापि **नृपोचितैः** ॥ २६ ॥

भगवत्संस्कृतांस्तान् वर्णयति **ते पूजिता** इति।

ते पूजिता मुकुन्देन राजानो मृष्टकुण्डलाः।
विरेजुर्मोचिताः क्लेशात् प्रावृडन्ते यथा ग्रहाः ॥ २७ ॥

पूर्वमन्यद्वारा संस्कृता अपि वाक्यैरुत्तमपदार्थदानैश्च **मुकुन्देन** पुनः **पूजिताः** सर्व एव **राजानः मृष्टकुण्डलाः** रत्नोज्ज्वलकुण्डलाः सन्तः राज्यलक्षणं प्राप्य विशेषेण **रेजुः** पूर्वावस्थापेक्षयापि। तत्र हेतुः **क्लेशाद्विमोचिता** इति। क्लेशभोगानन्तरं पुनः संस्कारे अधिका कान्तिर्भवति। अत्र दृष्टान्तमाह **प्रावृडन्ते यथा ग्रहा** इति।

पूर्वापेक्षयापि मेघापगमे ग्रहाः शुक्रादयः सोज्ज्वला भवन्ति वृष्ट्या मेघगत्या च मध्ये स्थिताः भूरेणवः अपगच्छन्तीति मलिनानां व्यवधायकत्वाभावात् ग्रहा उज्ज्वला भवन्ति। एवं पुरुषा अपि भोगेन पापनाशात् संस्कारेण बहिर्मालिन्याभावाच्च भूषणैरत्युज्ज्वला भवन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

ततो भगवान् स्वसङ्गे समानेष्यतीति शङ्कां वारयितुमाह **रथान् सदश्वानिति** ।

रथान् सदश्वानारोप्य मणिकाञ्चनभूषितान् ।
प्रीणय्य सूनृतैर्वाक्यैः स्वदेशान् प्रत्ययापयत् ॥ २८ ॥

सर्वे रथारूढाः कृताः । उत्तमाश्चाश्वा रथेषु योजिताः ते च **रथाः मणिकाञ्चना-दिभिर्भूषिताः**। ततः **सूनृतै**रपि **वाक्यैः** तान् नृपान् **प्रीणय्य**। एवं कायवाङ्मनोभिः तान्सर्वात्मना सुखिनः कृत्वा **स्वदेशान्** तत्तद्देशान् **प्रत्ययापयत्** प्रस्थापितवान्। प्रत्यापत्तिः निरोधे आवश्यकी सा च गृहस्थितिपर्यन्ता अन्यथा सामिकृता स्यात् ॥ २८ ॥

एवं भगवत्पुरस्कृतानां स्वदेशगमनमाह **त एवमिति** ।

त एवं मोक्षिताः कृच्छ्रात्कृष्णेन सुमहात्मना ।
ययुस्तमेव ध्यायन्तः कृतानि च जगत्पतेः ॥ २९ ॥

लोके ये मोक्ष्यन्ते तेभ्यः प्रत्युत किंचिद्गृहीत्वा अगृहीत्वा वा शृङ्खलादिभ्यः केवलं पृथक् क्रियन्ते न त्वेवं सर्वसुखसाधनैः संयुज्यन्ते एते त्वेवं **मोक्षिताः** तत्रापि **कृच्छ्रा-त्**किंचिद्विलम्बे प्रमथनाथाय छिन्ना भवेयुरिति । यतः **कृष्णेन** सदानन्देन मोक्षे मोचक-धर्मानुप्रवेशादेवमित्यर्थः । महात्मा परं स्वोपकारव्यतिरेकेणैव परं मुञ्चति अयं तु **सुम-हात्मे**ति स्वतः सर्वदानं युक्तं अतस्तमेव **ध्यायन्तो ययुः** भगवत्कृतानि च सं-माननादीनि । एतच्च स्मरणं तेषां युक्तमेव भगवान् भर्तेत्यावश्यकत्वात् न त्वनेनापि कृत-निष्क्रिया इति ज्ञापयन्नाह **जगत्पतेरिति** ॥ २९ ॥

स्वगृहं गताः आश्चर्याभिनिविष्टेभ्यः स्वगृहस्थेभ्यो जगुरित्याह **जगदुः प्रकृति-भ्यस्त** इति ।

जगदुः प्रकृतिभ्यस्ते महापुरुषचेष्टितम् ।
यथान्वशासद्भगवांस्तथा चक्रुरतन्द्रिताः ॥ ३० ॥

एवमेव हि महापुरुषचेष्टितं भवतीति **महापुरुषस्य** भगवतश्चेष्टितम्। ततो निरभिमानतयैव पालनं कृतवन्त इत्याह **यथान्वशासदिति** ॥ ३० ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेख

ते पूजिता इत्यत्र-**सोज्वला** इति शुक्लादिवदुज्ज्वलशब्दोपि गुणगुणिनोर्वाचकः तथा चोज्ज्वलरूपयुक्ता इत्यर्थः ।

त एवमित्यत्र। **महात्मे**ति परमिति। द्वयं । तत्रैकं परं त्वित्यर्थे । एकं परं शत्रु-मित्यर्थे ।

एवं तेषां जीवन्मुक्तावस्थां निरूप्य जरासंधवधस्य मुक्त्युपयोगित्वमुक्त्वा भक्तिधर्मोपयोगित्वं वक्तुमिन्द्रप्रस्थं प्रत्यागमनमुच्यते **जरासंधं घातयित्वे**त्यादिपञ्चभिः ।

श्रीशुक उवाच—**जरासंधं घातयित्वा भीमसेनेन केशवः ।**

पार्थाभ्यां संयुतः प्रायात् सहदेवेन पूजितः ॥ ३१ ॥

भीमसेनेन करणेन जरासंधहननम् । ब्रह्ममहादेवयोः तद्रक्षाभावे हेतुः **केशव** इति । कश्च ईशश्च तयोर्मोक्षदातृत्वादुपजीव्य इति । ततः अक्षताभ्यां **पार्थाभ्यां संयुतः** सन् पितृवधमस्मृत्वापि **सहदेवेन** देवांशेन **पूजितः प्रायात्** । पूर्ववत् द्वेषं परित्यज्य प्रकर्षेण निर्गत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

एवं समागत्य दूरादेव स्वागमनं ख्यापितवन्त इत्याह **गत्वा ते खाण्डवप्रस्थ**मिति ।

गत्वा ते खाण्डवप्रस्थं शङ्खान् दध्मुर्जितारयः ।

हर्षयन्तः स्वसुहृदो दुर्हृदां चासुखावहाः ॥ ३२ ॥

इन्द्रप्रस्थनिकटे खाण्डवदाहानन्तरं तत्र नगरं निर्मितमस्ति भगवता कौतुकातिशययुक्तं तत्र **गत्वा** । इन्द्रप्रस्थस्थज्ञापनार्थं **शङ्खान् दध्मुः** 'पाञ्चजन्यं हृषीकेशः' इति श्लोकोक्तान् । यतो **जितारयः** उत्साहेन वादितवन्तः । तस्य वादनस्य **स्वसुहृदां** हर्षजननं प्रयोजनं **दुर्हृदां** दुःखजननं च । प्रायेण रात्रौ समागताः ।

यदर्थं वादितवन्तः तज्जातमित्याह **तच्छ्रुत्वे**ति ।

तच्छ्रुत्वा प्रीतमनस इन्द्रप्रस्थनिवासिनः ।

मेनिरे मागधं शान्तं राजा चाप्तमनोरथः ॥ ३३ ॥

इन्द्रप्रस्थनिवासिनः सर्वे **प्रीतमनसो** जाताः । शब्दं श्रुत्वैव **मागधं शान्तं मेनिरे** । **राजा च** प्राप्त**मनोरथो** जातः ॥ ३३ ॥

एवमानन्दयुक्तेषु पुरवासिषु पश्चान्नयनानन्दं दातुं समागता इत्याह **अभिवन्द्याथ राजान**मिति ।

अभिवन्द्याथ राजानं भीमार्जुनजनार्दनाः ।

सर्वमाश्रावयाञ्चक्रुरात्मना यदनुष्ठितम् ॥ ३४ ॥

त्रयोऽपि क्रमेण प्रस्तावनानुसारेण वृत्तान्तमाश्रावयाञ्चक्रुः । **आत्मना** भगवता

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

जरासंधमित्यस्याभासे **जरासंधस्ये**ति जरासंधवधस्येत्यर्थः । व्याख्याने **भीमसेनेन करणे**नेति 'बलपार्थभीमव्याजाह्वयेन' इतिवाक्याद्भगवदावेशेन कार्यसाधनस्योक्तत्वाच्च करणत्वमेव युक्तम् । तथा च घातयित्वेति निवृत्तप्रेषणाद्धन्तेर्हेतुमणिणच् **ब्रह्ममहादेवयो**रिति ब्रह्मण्यत्वान्महादेवोपासकत्वाच्चोभयो रक्षासंभावना ।

स्वेन वा। यद्यप्यर्जुनेन कृतं न स्पष्टं तथापि शास्त्रयुद्धादिसंप्राप्तौ रक्षा तेनैव कृतेति ज्ञातव्यम्। अनुष्ठितस्य साधारण्येन निरूपणात्॥ ३४॥

एवं श्रावणे युधिष्ठिरस्य भगवति मतिर्जातेत्याह **निशम्येति**।

निशम्य धर्मराजस्तत्केशवेनानुकम्पितम्।
आनन्दाश्रुकणान् मुञ्चन् प्रेम्णा नोवाच किंचन॥ ३५॥

यतो **धर्मराजः** अधिकारी। एतत्सर्वं **केशवेनानुकम्पितं** कृपया कृतमिति ज्ञातवान् न तु स्वभ्रातृपौरुषमिति। ततः प्रेमातिशयादानन्दाश्रुकणान्मुञ्चन् वाक्स्तम्भे जाते प्रशंसाभिनन्दनादिकं किमपि नोक्तवानित्यर्थः॥ ३५॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धोत्तरार्धविवरणे चतुर्विंशाध्यायविवरणम्॥ २४॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

पञ्चविंशे निरुद्धस्य राज्ञो धर्मो निरूप्यते ।
प्रतिबन्धविहीनस्य प्रेमगद्गदचेतसः ॥ १ ॥
आधिदैविकयज्ञोऽपि धर्मेत्र विनिरूप्यते ।
तत्रापि बाधकं कृष्णो न्यवारयदितीर्यते ॥ २ ॥
मोचनादेव राज्ञां हि तत्सेवाऽत्र निरूपिता ।
ब्रह्मण्यत्वान्मागधस्य ब्राह्मणेष्वत्र संशयः ॥ ३ ॥
अतः सर्वेऽत्र ऋषयो निरूप्यन्ते स्वनामतः ।
आधिदैविकयज्ञस्य सर्वोप्युत्कर्ष उच्यते ॥ ४ ॥
आध्यात्मिकस्तु तच्छेषः प्रधानार्थो यतः परः ।

पूर्वाध्यायान्ते भक्त्यानन्दपूर्णो जात इति निरूपितम् । इदानीं तादृशस्य मनोरथसिद्धिर्निरूप्यते । आदौ स भक्तो जात इति वक्तुं पूर्वमाज्ञापनेन भक्तविरुद्धकारी भूत्वा सांप्रतं तत्परिहारं कृतवानिति निरूप्यते पञ्चभिः । तत्र दोषपरिहारार्थं प्रथममुद्यममाह **एवं युधिष्ठिर** इति ।

श्रीशुक उवाच—**एवं युधिष्ठिरो राजा जरासंधवधं विभोः ।**
कृष्णस्य चानुभावं तं श्रुत्वा प्रीतस्तमब्रवीत् ॥ १ ॥

स्वधर्मनिष्ठो महान् भगवदुपकारं **श्रुत्वा** ज्ञातभगवन्माहात्म्यः । **विभोः** स्वामिनः **कृष्णस्य** भक्तिरूपं स्वस्मिंश्चानुभावं ज्ञात्वा नारदादिमुखतस्तन्निर्धारं च **श्रुत्वा** कृतार्थता जातेति **प्रीतः** सन् पूर्वकृतस्वापराधनिवृत्त्यर्थं **तं** भगवन्तं प्रति किंचित् **अब्रवीदि**त्यर्थः ॥ १ ॥

आदौ भगवन्माहात्म्यमाह **ये स्यु**रिति ।

युधिष्ठिर उवाच—**ये स्युस्त्रैलोक्यगुरवः सर्वे लोकाः सहेश्वराः ।**
वहन्ति दुर्लभं लब्ध्वा शिरसैवानुशासनम् ॥ २ ॥

त्रैलोक्यगुरवः त्रैलोक्ये उपदेष्टारः आज्ञापकाः ब्रह्मादयः वेदोक्तऋषयो वा । **सर्वे** च **लोकाः** प्राणिनो भूराद्यभिमानिदेवा वा । **सहेश्वरा** इन्द्रादिसहिताः । एवं वेदलोकपराः भगवतः **अनुशासनं** स्वस्यानधिकारित्वेन **दुर्लभं लब्ध्वा शिरसा वहन्ति** अत्यादरेण कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

कारिकायाम्—आधिदैविकेति आधिदैविकयज्ञो भगवत्पूजा तस्यां बाधकः शिशुपाल इत्यर्थः ।

किमतो यद्येवं तदाह **स भवानरविन्दाक्ष** इति ।

स भवानरविन्दाक्षो दीनानामीशमानिनाम् ।
धत्तेऽनुशासनं भूमंस्तदत्यन्तविडम्बनम् ॥ ३ ॥

स एव सर्वेश्वरः पुरुषोत्तमो **भवान्** । भक्तानुकम्पार्थ**मरविन्दाक्षः** दृष्ट्यैवाप्यायनकर्ता जातः । एतादृशः **दीनानां** शोच्यानां तत्रापि **ईशमानिनां** दोषयुक्तानाम**नुशासनं** स्वयं **धत्ते** । तत्कपटमानुषलीलाप्रदर्शनापेक्षयापि **अत्यन्तविडम्बन**मनुकरणम् ॥ ३ ॥

हीनानुशासनकरणस्य युक्तत्वं स्थापयित्वा अयुक्तं करोतीत्यप्ययुक्तमिति भूम्नोपि तद्युक्तमिति निरूपयति **न ह्येकस्येति** ।

न ह्येकस्याद्वितीयस्य ब्रह्मणः परमात्मनः ।
कर्मभिर्वर्धते तेजो ह्रसते च यथा रवेः ॥ ४ ॥

यदि बहवो भवन्त्यात्मानः तदा गौणप्रधानभावे अन्यधर्माश्रयणं निषिद्धं भवति, एकत्वे तु जघन्यस्याप्यधमाङ्गस्य उत्तमाङ्गं सेवां करोतीति यथा पादप्रक्षालनं हस्तेन क्रियते तदा न विरोध इति भगवत एव जगत्येकस्य सत्त्वान्न विरोधः । युक्तिस्तु **हि**शब्दवाच्या निरूपिता । किंच यत्र द्वैतमिव भवति तत्रान्योन्यस्य हीनभावं मन्यते । अद्वितीयो भगवानेव सर्वत्र जगति वर्तत इति न भगवति किंचिद्दूषणमित्याह **अद्वितीयस्येति** । किंच । जीवानामयं धर्मः यत्कार्यप्रेरणं कार्यकारणं चेति न तु ब्रह्मणः शुद्धस्य । लीलयान्यधर्मस्वीकारे तु क उत्कर्षापकर्ष इत्याह **ब्रह्मण** इति । किंच । सर्वेषां नियन्ता भगवान् परमात्मा प्रेरकः सर्वानेव यथासुखं सर्वत्र प्रेरयति तत्र किमुत्कृष्टमपकृष्टं वा सर्वस्यापि भगवदधिष्ठितत्वाविशेषात् अन्यधर्मसंबन्धेऽपि न काचित् क्षतिः । यथा आकाशे अभ्रतमःप्रकाशाः तद्वद्भगवतीत्याशयेनाह **परमात्मन** इति । अत एव **कर्मभिः** स्वकीयैः कर्मरूपस्य परमकाष्ठापन्नस्य निर्लेपस्य **तेजो** न वा **वर्धते** न वा **ह्रसते** अलौकिकत्वादृष्टान्तमाह **यथा रवेरिति** । उच्चनीचस्थाने किरणानां संबन्धेऽपि न काचिन्न्यूनता सर्वग्रहसंबन्धे वा न काप्युदयास्तमयौ ॥ ४ ॥

नन्वेवं सति कथं भगवान् सर्वेश्वरत्वमेव मन्यते न हीनभावं तथा सति जीवानामपकर्षबुद्ध्या नाशो भविष्यतीति चेत्तर्हि प्रकृतेऽपि तथेत्याशङ्कायामाह **न वै तेऽजित** इति ।

न वै तेऽजितभक्तानां ममाहमिति माधव ।
त्वं तवेति च नानाधीः पशूनामिव वैकृता ॥ ५ ॥

हे **अजित** कस्याप्यवश । **ते भक्तानां ममाह**मिति स्वाभिमानः कदाचिदपि स्वोत्कर्षख्यापको न भवति, उत्कर्षस्तु जीवानां पाञ्चभौतिकदेहयुक्तानां लक्ष्मीकृत एव भवति तस्यास्तु त्वमेव धवः । अतस्त्वयि को वाभिमानो भविष्यतीति भावः । किंच त्वद्भक्तानां न कस्मिंश्चिदपि त्रिविधाद्वैतयुक्तानाम् । द्रव्यादिभेदार्थं **त्वं तवेति च**

बुद्धिर्न भवति । 'यो यच्छ्रद्धः स एव सः' इति शास्त्रार्थानुसारेण त्वद्रूपा एव भवन्तीति तेषां सर्वात्मकता नित्यं स्फुरतीति न **नानाधीर्भेदबुद्धिर्भवति** । ननु सर्वेषामेव बुद्धिरयुक्ता को विशेषो भक्तानामिति चेत् तत्राऽह **पशूनामिवेति** । अयुक्तापि बहिर्मुखानां भवतीति नानाबुद्धेर्भगवद्विषयत्वे न कोऽपि विशेष इत्याशङ्क्याह **वैकृतेति** । विकारविषयिणी सा, न हि वस्तुतो नानात्वमिति भावः ॥ ५ ॥

एवं स्वापराधं भगवतः सर्वात्मकत्वादिधर्मेणानुसंधानतः परिहृत्य निष्प्रत्यूहः सन् अभिप्रेतं राजसूयमारब्धवानित्याह इत्युक्त्वेति ।

श्रीशुक उवाच—**इत्युक्त्वा याज्ञिये काले वव्रे युक्तान्स ऋत्विजः ।**
कृष्णानुमोदितः पार्थो ब्राह्मणान् ब्रह्मवादिनः ॥ ६ ॥

कालस्य प्राधान्यात् **याज्ञिये काल** इत्युक्तम् । राजसूयस्यापि द्वादशाहप्रकृतित्वात् माघे मास्येवारम्भः सांवत्सरिकाणामपि स एव कालः । **युक्तान् ऋत्विजः** परंपरया प्राप्तान् अनिषिद्धान्वा प्रायेण सर्वानेव स्थविरान् विद्यातपोवृद्धान् अध्वर्य्यादिभावेन **वव्रे** । विघ्नशङ्कां वारयति **कृष्णानुमोदित** इति । **पार्थ** इति भगवतः साहाय्यं निश्चितं सूचितम् । **ब्राह्मणानिति** ब्राह्मणानामेवार्त्विज्यं सर्वक्रतुष्विति विद्यातपोवृद्धक्षत्रियव्युदासः । **ब्रह्मवादिन** इति ब्राह्मणानामयमुत्कर्षः ॥ ६ ॥

तान् गणयति **द्वैपायन** इत्यादिना ।

द्वैपायनो भरद्वाजः सुमन्तुर्गौतमोऽसितः ।
वसिष्ठश्च्यवनः कण्वो मैत्रेयः कवषस्त्रितः ॥ ७ ॥
विश्वामित्रो वामदेवः सुमतिर्जैमिनिः क्रतुः ।
पैलः पराशरो गर्गो वैशम्पायन एव च ॥ ८ ॥
अथर्वा कश्यपो धौम्यो रामो भार्गव आसुरिः ।
वीतिहोत्रो मधुच्छन्दा वीरसेनोऽकृतव्रणः ॥ ९ ॥

त्रिंशदृषयोऽत्र गणिताः अकृतव्रणान्ताः । यद्यप्यत्र बहवो ब्राह्मणा मृग्यन्ते तथापि उत्तमा एतावन्त एवेति । सप्तदश ऋत्विजः, दश चमसिनः, एकधनिनस्त्रय इति दश दश उत्कर्षादिभावापन्ना वा उपलक्षणविधया गणिताः । एकादश प्रथमश्लोकोक्ताः ब्राह्मणा एव ब्रह्मविदः, विश्वामित्रादयो नव मध्यमाः, अथर्वादयो दश नव वा । **रामो भार्गव** एक इति । एते सर्वे महोपाख्यानाः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

न वै तेऽजितेत्यत्र त्रिविधाद्वैतेति 'भावाद्वैतं क्रियाद्वैतं द्रव्याद्वैतम्' इति त्रैविध्यं सप्तमस्कन्धान्तिमेऽध्याये स्फुटम् ।

अन्येऽपि राजानः ब्राह्मणाश्च समाहूता इत्याहुः **उपहूतास्तथा चान्ये** इति ।

उपहूतास्तथा चान्ये द्रोणभीष्मकृपादयः ।
धृतराष्ट्रः सहसुतो विदुरश्च महामतिः ॥ १० ॥

भीष्मादयो बन्धुश्रेष्ठाः, **द्रोणादयो** गुरवः, **कृपादयोऽ**पि मान्याः । सर्वमैत्री कृतेति ज्ञापनार्थं धृतराष्ट्रादीनामाकारणमाह **धृतराष्ट्रः सहसुत** इति दुर्योधनादिसहितः । **विदुरश्चापि** शूद्रयोनिरपि **महामतिरि**ति बीजप्राधान्येन स्मार्तज्ञानपूर्णत्वात्समाकारणमुचितम् ॥ १० ॥

किं बहुना चत्वारो वर्णा जगति विद्यमानाः समाहूता इत्याह **ब्राह्मणा** इति ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा यज्ञदिदृक्षवः ।
तत्रेयुः सर्वराजानो राज्ञां प्रकृतयो नृप ॥ ११ ॥

यज्ञदिदृक्षायुक्ताः श्रद्धया अत्राधिकारो निरूपितः । न केवलमाकारणमात्रं किंतु सर्वे समागता इत्याह **तत्रेयुरि**ति । अन्येषां स्त्रियः समायास्यन्त्येव । राज्ञां नायास्यन्तीति तासां कथनं **राज्ञां प्रकृतय** इति । **नृपे**ति संबोधनं सादरम् ॥ ११ ॥

ततस्ते देवयजनं ब्राह्मणाः स्वर्णलाङ्गलैः ।
कृष्ट्वा तत्र यथाम्नायं दीक्षयांचक्रिरे नृपम् ॥ १२ ॥

राजसूयः साग्निचित्यो भवतीति 'इयं वा अग्नेरतिदाहादबिभेत्' इत्युपाख्यानेन कर्षणं विहितम् । **ततो देवयजनं** देवा इज्यन्ते अस्मिन् स्थान इति तत्स्थानम् । **ब्राह्मणाः** स्वयं **स्वर्णलाङ्गलैः** षड्गवैर्द्वादशगवैर्वा **कृष्ट्वा** उप्त्वा च **तत्रैव यथाम्नायं** आम्नातानुसारेण **दीक्षयाञ्चक्रिरे** दीक्षां चक्रुरित्यर्थः । अभ्युत्सादयामित्यादिवत् अस्यापि 'आम्' प्रत्ययश्छान्दसः ॥ १२ ॥

यज्ञे पदार्थसमृद्धिमाह **हैमा** इति ।

हैमाः किलोपकरणा वरुणस्य यथा पुरा ।
इन्द्रादयो लोकपाला विरिञ्चिशिवसंयुताः ॥ १३ ॥

किलेति, लोकोत्र प्रमाणम् । **वरुणो** निधिपतिरिति सोऽत्र दृष्टान्तीक्रियते । **पुरे**ति तस्यापीदानीं दुर्लभ इति सर्वोत्कर्षः । देवादयो **लोकपालाः** द्वीपान्तरस्था राजानश्च नागता भविष्यन्तीति तेषामाकारणमागमनं चाह **इन्द्रादय** इति । **विरिञ्चिशिवाभ्यां संयुताः** ॥ १३ ॥

सगणाः सिद्धगन्धर्वा विद्याधरमहोरगाः ।
मुनयो यक्षरक्षांसि खगाः किन्नरचारणाः ॥ १४ ॥

सगणाः सेवकसहिताः आदित्यविश्वादयो वा गणदेवाः । **सिद्धगन्धर्वादयश्च** ।

मुनयोऽधिकारिणः सप्तर्षिरूपाः । यक्षरक्षांसि कुवेरपुलस्तिबिभीषणादयः । खगा गरुडादयः । किन्नराश्चारणाश्च ॥ १४ ॥

राजानश्च समाहूता राजपत्न्यश्च सर्वशः ।
राजसूयं समीयुः स्म राज्ञः पाण्डुसुतस्य वै ॥ १५ ॥

ततो द्वीपान्तरस्था राजानश्च समाहूताः चकाराद्ब्राह्मणा वैश्यादयश्च । राजपत्न्यश्च सर्वश इति । अगम्यस्थानेभ्योपि यतो राजसूयं समीयुः । स्मेति प्रमाणम् । राज्ञः पाण्डुसुतस्येति । महता क्रियत इति तत्रागमनं न लज्जायै ॥ १५ ॥

ननु सर्वेषां निःशङ्कमागमने को हेतुरित्याशङ्क्य तमाह मेनिरे कृष्णभक्तस्येति ।

मेनिरे कृष्णभक्तस्य सूपपन्नमविस्मिताः ।
अयाजयन् महाराजं याजका देववर्चसः ।
राजसूयेन विधिवत् प्राचेतसमिवामराः ॥ १६ ॥

अन्यस्य देशादिशुद्धिर्न भवतीति सूपपन्नत्वम् । अत एवातिसमृद्धिमपि दृष्ट्वा अविस्मिताः । ततो याजका ऋत्विजः राजसूयेन महाराजमयाजयन् । देववर्चसः इति तेषां यज्ञाभिव्यक्तिसामर्थ्यं सूचितम् । विधिवदिति नानुकल्पः कस्मिन्नप्यंशे । पूर्ववदेव दृष्टान्तः प्राचेतसमिवामरा इति ॥ १६ ॥

सुत्येऽहन्यवनीपालो याजकान् सदसस्पतीन् ।
अपूजयन् महाभागान् यथावत् सुसमाहितः ॥ १७ ॥

ततो मुख्ये सुत्येऽहनि 'माध्यंदिनसवने दक्षिणा नीयन्ते' इति 'यावन्तो वै सदस्यास्ते सर्वे दक्षिण्याः' इति च दक्षिणादानप्रस्तावे सुत्येऽहनि राजा याजकान् ऋत्विजः, सदसस्पतीन् सभ्यान्, अन्यानपि महाभागान् अपूजयत् । यथावदात्रेयादिपूजाप्रकारेण । सुसमाहित इति क्रोधलोभादिरहितः ॥ १७ ॥

अत्राधिदैविकपूजार्थं मुख्योऽयमेव याग इति विचार आरभ्यते । सदस्येत्यादि ऋत्विग्भ्य इत्यन्तेन ।

सदस्याग्र्यार्हणार्हं वै विमृशन्तः सभासदः ।
नाध्यगच्छन्ननैकान्त्यात् सहदेवस्तदाब्रवीत् ॥ १८ ॥

सदस्याग्र्यार्हा बहुदक्षिणे यागे सुप्रसिद्धाः । यथा याज्ञवल्क्याय गोसहस्ररूपा दत्ता । ब्राह्मणेषु ब्रह्मविदेव तदर्हतीति । यद्यत्र परब्रह्म न भवति मूर्तिं धृत्वा तत्र जीवानां मध्ये तदभिज्ञोऽपि महान् भवति यत्र पुनर्भगवानेवाविलुप्तमहिमा मूर्तीः परिगृह्य तिष्ठति तत्र किं पूर्वन्यायेन अनुकल्प एव कर्तव्यः आहोस्विद्भगवते देयमिति अनुकल्पेनापि समारम्भे तेनैव समाप्तिः कर्तव्येति । सर्वयागेषु ऋषिभिरनुकल्प एव समारब्धः तस्मादत्रापि ब्रह्मविदां मध्ये केनाप्यतिशयेन यो महान् भवति स एव पूजामर्हतीति

केचित् । तथा सति व्यासो वसिष्ठो वा भवति यज्ञानां सर्वत्र संस्थितेः उक्तत्वात् । प्रक्रियान्तरे मुख्ये संभवति गौणकल्पनाया अन्याय्यत्वात् भगवानेवार्हतीत्यन्ये । एवमपि व्यासस्योभयरूपत्वात् कुलवृद्धत्वात् पितामहत्वाच्च स एवार्हतीत्यपरे । सर्वधर्माभिज्ञः भीष्मस्ततोऽपि ज्येष्ठ इति स एवार्हतीति केचित् । तस्यापि गुरुः परशुराम इत्यन्ये । सर्वत्र च नानाविधा युक्तयः प्रसरन्ति तत्र साधको हेतुः कोऽप्यव्यभिचारी नास्ति । ब्रह्मवित्त्वं भगवत्त्वं मान्यत्वं श्रेष्ठत्वमन्यद्वा साक्षात्परब्रह्मत्वं सर्वकलापूर्णत्वं सच्चिदानन्दविग्रहत्वं कृष्णस्य भगवतः कश्चिदेव जानाति । अतोंऽशत्वमेव साधारणमिति न सर्वेषां प्रथमतः संमतिः । ततः श्रेष्ठत्वं **विमृशन्तः** सर्व एव **सभासदः** कमपि सर्वोत्कृष्टं **नाध्यगच्छन्** । तत्र हेतुः हेतोरनैकान्त्यादिति । तत्र **सहदेवः** साक्षात्पूर्णपरब्रह्मत्वं सर्वदोषरहितं हेतुं मन्यमानः कृष्णे भगवति तत्साधयितु**मब्रवीत्** । स हि ज्ञानकलावतारः सर्वज्ञो द्वादशवार्षिकमेष्यं जानाति तथाप्यपृष्टो न वदति । अत्र तु जिज्ञासायां सर्व एव पृष्टा भवन्तीति भगवत्प्रेरणया **अब्रवीत्** ॥ १८ ॥

आदौ साध्यं निर्दिशति **अर्हति ह्यच्युतः श्रैष्ठ्यमिति** ।

अर्हति ह्यच्युतः श्रैष्ठ्यं भगवान् सात्वतां पतिः ।
एष वै देवताः सर्वा देशकालधनादयः ॥ १९ ॥

तत्र हेतु**र्भगवानिति** । भगवत्त्वं व्यासादिष्वप्यस्तीत्याशङ्क्याह **सात्वतां पतिरिति** । अन्ये हि कार्यार्थं भगवदंशपुरुषनिर्मितप्रपञ्चैकदेशार्थसिद्ध्यर्थं केनचिदंशेनावतीर्णाः कृष्णस्तु वैष्णवानां पतिरिति कालगृहे समागतान् कालं वञ्चयित्वानेतुमागत इति मर्यादारक्षार्थं पतित्वात् समागतः । अतो भगवदिच्छयैव कालसंबन्धिनो न तं जानन्ति । तस्मादयमव्यभिचारी हेतुः पूर्णभगवत्त्वमिति । ननु तथापि प्रकरणानुरोधेन पदार्थनिर्णयः कर्तव्यः प्रकरणमत्र देवानां प्रीतिः 'यक्ष्ये विभूतीः' इतिवाक्यात् न हि यत् सेवकेभ्यो देयं तत् स्वामिने दातुं शक्यते । लोकाः स्वामिदर्शनेऽपि न सेवकेभ्यः प्रयच्छन्तीत्याशङ्कायामाह **एष वै देवताः सर्वा** इति । यदि सर्वे देवाः प्रीणनीयाः तदा स्थानापेक्षया स्वरूपमुत्तममिति 'यावतीर्वै देवताः' 'यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिंचना' इति वाक्यानुरोधं परित्यज्य साक्षात्सर्वदेवतारूपं भगवन्तमेव पूजयन्त्वित्यर्थः । वै निश्चयेनेति उपचारव्यावृत्तिरुक्ता । यथा 'अग्निः सर्वा देवताः' 'आपो वै सर्वा देवताः' इति तत्र तत्रोपाख्याने सर्वदेवत्वं तेषां गौणभावत्वेन निरूपितम् । यथा 'देवासुराः संयत्ताः आसन् ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता' इति तथाग्निरपि अपः प्राविशत् । 'स निलायत सोऽपः प्राविशत्' इति । एवं केनचिन्निमित्तेनैव सर्वेषां सर्वदेवतारूपत्वं

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अर्हति ह्यच्युत इत्यत्र **गौणभावत्वेने**ति गौणो भावो येषां तादृशत्वेनेत्यर्थः ।

गौणमेव स्वभावत एव भगवान् सर्वदेवतारूपः 'कदाचित्सर्वमात्मैव भवति' इति पक्षे त एव देवा अत्र पूज्याः 'इन्द्रादयो बाहवः' इत्यादिवाक्याद्वा अधिदैविका एव यज्ञभाज इति। ननु तथापि कस्मिंश्चिद्देशे कस्मिंश्चित्काले तत्र प्रवर्तमानस्य यागस्य ऋषीणां तदधीनत्वात् तद्देशतत्कालाभिमानिनी देवतैव प्रकरणवशात् पूजामर्हतीत्याशङ्क्याह देशकालेति। ननु तथापि योग्यं योग्येन संबध्यत इति प्राकृता धनादयः पदार्थाः कथं साक्षाद्भगवते दातुं शक्याः। लोकेपि विप्राय गुरवे स्वामिने नहि शूद्रः स्वकन्यां प्रयच्छति किंतु शूद्रायैवाधमायापि दातुं वाञ्छतीत्याशङ्क्याह **धनाद्य** इति। **आदिशब्देन** वस्त्राभरणानि गवादयश्चोच्यन्ते ॥ १९ ॥

एवं ब्रह्मत्वमङ्गीकृत्य तस्मिन् दानं समर्पितं ब्रह्मत्वं तु साधयति **यदात्मकमिदं विश्वमिति।**

यदात्मकमिदं विश्वं क्रतवश्च यदात्मकाः।
अग्निराहुतयो मन्त्राः सांख्यं योगश्च यत्परः ॥ २० ॥

विश्वस्यैतदात्मकत्वे यशोदा प्रमाणं न केवलं लौकिकात्मत्वे ब्रह्मत्वमिति वेदार्थरूपत्वमप्याह **क्रतवश्च यदात्मका** इति। क्रतूनां तदात्मकत्वे वराहावतार एव प्रमाणम्। सर्वयज्ञस्वरूपत्वं प्रकटयन् तेन रूपेण प्रादुर्भूतो भगवान्। सर्वमग्नौ हूयत इति अग्निप्रीतिः कर्तव्येति प्रकरणपक्षेऽप्याह **अग्निरिति।** अयमेवाग्निः 'ब्रह्मा तर्हि अग्निः' इति श्रुतेः तादृश एव च होमः। योग्यत्वाय आहुतीनां भगवत्त्वमाह **आहुतय** इति। मन्त्राभिमानिनी देवता प्रकरणवशान्मुख्येत्याशङ्क्याह **मन्त्रा** इति। तथापि शास्त्रानुसारेण यो महान् भवति स एव ग्राह्यो न युक्त्या किंचित् कर्तव्यमित्याशङ्कायामाह **सांख्यं योगश्च यत्पर** इति। वेदादीनि पञ्चशास्त्राणि तत्र ब्रह्मत्वे यज्ञत्वे च सिद्धे वेदार्थः सिद्धः। सांख्यस्य त्वत्रैव तात्पर्यं एतस्यैव सर्वात्मत्वं स्नेहान्निश्चितम्। योगस्यापि ध्यानमूर्तिरयमेवेति **आत्मेति** च एतदर्थमेव चित्तवृत्तिरोधमिति 'आत्मन्येव वशं नयेत्' इति वाक्यात्तात्पर्यम्। चकारात्पशुपतिमतस्याप्यत्रैव। स्कन्दपुराणे महादेवेन स्कन्दं प्रत्युक्तत्वात् 'परमो विष्णुरेवैकस्तज्ज्ञानं परमं मतम्। शास्त्राणां निर्णयस्त्वेषस्तदन्यन्मोहनाय हि' इति। वैष्णवसिद्धान्ते तु न सन्देह एव। अतः सर्वशास्त्राणामत्रैव तात्पर्यमित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

यदात्मकमित्यत्र स्नेहान्निश्चितमिति न पुत्रः पुत्राय प्रियो भवतीत्यात्मन एव स्नेहविषयत्वेन सर्वस्नेहविषयत्वात् **सर्वात्मकत्वम्।** असुराणामासुरब्रह्मविद्यायां देहात्मवादस्य स्थापितत्वात्तान्प्रति भगवत आत्मत्वेनास्फुरणान्न स्नेह इति भावः। **चित्तवृत्तिरोधमिति** कुर्यादिति शेषः।

ननु तथापि ब्रह्मलक्षणाभावे कथं ब्रह्मत्वमिति चेत्तत्राह **एक एवाद्वितीयोऽसाविति।**

एक एवाद्वितीयोऽसावैतदात्म्यमिदं जगत् ।
आत्मनात्माश्रयः सभ्याः सृजत्यवति हन्त्यजः ॥ २१ ॥

वेदान्तेषु एकं ब्रह्म अद्वितीयं ब्रह्मेति क्वचित् ब्रह्मलक्षणं क्वचिन्निर्णयशास्त्रे विश्वं ब्रह्मेति अत एव विश्वमिति प्रथमनाम । किंच, 'स आत्मान९ स्वयमकुरुत' इति श्रुतेः । 'यो ह्यात्मानं स्वयं करोति स आत्मा ब्रह्मे'ति 'यस्त्वात्माश्रयः स ब्रह्मेति' 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुतिभिः सृष्टिप्रलयकर्ता ब्रह्मैव यस्तु सर्वान्तर्यामी सर्वप्रेरकः स ब्रह्मेति 'अन्तरो यमयति' इति श्रुतेः । एवं बहुवाक्यानुरोधेन सर्वमेव धर्मजातं भगवद्गत-मित्यनुवदति । **एक** एवायं महतां दृष्टिरत्र प्रमाणं । ते हि सर्वत्र कृष्णमेव पश्यन्ति **अद्वितीयश्च** 'ज्योतींषि विष्णुः' इत्यादिवाक्यात् । तेषामनुभवोऽपि प्रमाणं सोऽन्यो भविष्यतीत्याशङ्क्याह **असाविति** । 'सर्वेषामेव भूतानां पिता माता स माधवः । तमेव शरणं यात शरण्यं कौरवर्षभाः' इति मार्कण्डेयवाक्यात् पर्णपुटे तेनायमेव दृष्ट इत्यभिज्ञानाच्च । किंच । **ऐतदात्म्यमिदं जगत्** दुर्वाससा आरण्यके पर्वणि निर्धारितं अन्यथा शाकान्नमुष्टिभक्षणेन कथं ते तृप्ता भवेयुः । किंच । अयमेवा**त्मनात्माश्रयो** भूत्वा जगत् आत्मस्वरूपं **सृजत्यवति हन्ति** स्वयं **त्वजः**। अत्र प्रमाणं **सभ्या** इति संबोधनं संमत्यर्थम् ॥ २१ ॥

विविधानीह कर्माणि जनयन् यदवेक्षया ।
ईहते हृदयं सर्वः श्रेयो धर्मादिलक्षणम् ॥ २२ ॥

किंच । इ**हैव** जगति **विविधानि कर्माणि जनयन्** यो वर्तते सर्वकर्माण्यय-मेवोत्पादयति 'योऽन्तः प्रविश्य मम वाचम्' इतिवाक्यानुसारेण । अत्रापि प्रमाणं 'सभ्या' इत्येव । किंच । साक्षी चायं यतः **सर्वो**ऽपि लोकोऽस्मदादिः **धर्मादिलक्षणं श्रेय ईहते यदवेक्षयैव**, न हि भगवदवेक्षाभावे श्रेयः सिद्ध्यति । अत्र वयमेव प्रमाणम् ॥ २२ ॥

तस्मात्कृष्णाय महते दीयतां परमार्हणम् ।
एवं चेत्सर्वभूतानामात्मनश्चार्हणं भवेत् ॥ २३ ॥

तस्मात् साक्षात्पूर्णपरब्रह्मत्वात् सर्वानुपपत्त्यभावाच्च। **कृष्णायैव दीयतां पर-मार्हणम्** । तथाप्यस्मदपेक्षया कनिष्ठः मातुलेयः कथं दानमर्हतीत्याशङ्कायामाह **महत** इति । विश्वरूपप्रदर्शनात् 'पिता माता' इति वाक्याच्च महत्त्वं सिद्धं मोहार्थमेव च तस्याल्पत्वमिति, परंत्वल्पार्हणं न देयं किंतु **परमार्हणम्** । नन्वेवं कृते को विशेषः अलौकिकं च भवति अतो व्यासादिरेव कश्चित्पूजार्हो भवत्वित्याशङ्कायामाह **एवं चेदिति** । अत्र बहवः एव समानास्तिष्ठन्ति सर्व एवैकदा पूजयितुमशक्याः तत एकपूजायामन्य-द्रोहो भवतीति प्रत्यक्षविरोधः । अथ 'योऽन्यां देवतामुपास्ते' इति श्रुतिविरोधश्च ।

अतस्तादृशाय देयं यस्मिन् दाने सर्व एव तृप्ता भवन्ति सोयमेवेत्याह **एवं चेत्सर्वभूतानामात्मनश्चार्हणं भवेदिति** ॥ २३ ॥

तत्र हेतुः **सर्वभूतात्मभूतायेति** ।

सर्वभूतात्मभूताय कृष्णायानन्यदर्शिने ।
देयं शान्ताय पूर्णाय दत्तस्यानन्त्यमिच्छता ॥ २४ ॥

सर्वभूतभूतः आत्मभूतश्च । वेदव्यासव्यावृत्त्यर्थं **कृष्णायेत्येकवचनकथनम्** । ननु तथापि गृहीतावतारः कदाचिदपि आत्मानं परिच्छिन्नं मन्येत तदा दोषाद्दानमनुचितं स्यादित्याशङ्क्याह **अनन्यदर्शिन** इति । न तस्य क्वचिदप्यन्यदर्शनमस्ति किंतु सर्वमात्मत्वेनैव पश्यतीत्यर्थः । प्रसङ्गाद्दोषान्तरमपि वारयति **शान्ताय पूर्णायेति** । **शान्तो** दानपात्रं पूर्णश्च, लोलुपता क्रोधश्च दोषौ । एवं निर्दोषपूर्णगुणपात्रे दाने अनन्तं फलं भवति ॥ २४ ॥

इत्युक्त्वा सहदेवोऽभूत्तूष्णीं कृष्णानुभाववित् ।
तच्छ्रुत्वा तुष्टुवुः सर्वे साधु साध्विति सत्तमाः ॥ २५ ॥

एवं युधिष्ठिरमुक्त्वा स्वयमुद्यममकृत्वा **तूष्णींभूतः** अन्यथा पूजार्थं स्वयमेव बलात्सामग्रीं संपादयेत् । तत्र हेतुः **कृष्णानुभावविदिति** । स्वयमेव भगवदनुभावः सर्वेषां हृदयं प्रेरयिष्यति यद्यभिप्रेतोर्थो भविष्यति । अत्र भगवद्धर्माः प्रकटा भवन्तीति भगवदिच्छायां संदेहात् तूष्णींभावः । ततो भगवदिच्छया तद्वाक्यं सर्वसंमतं जातमित्याह **तच्छ्रुत्वेति** । **सर्व** एव सोऽर्थः सर्वयुक्तिसह इति **साधुसाध्वित्युक्त्वा** भगवन्तं सहदेवं **तुष्टुवुः** । दैत्यांशानां स्तोत्रं तेषां नाशप्रतिबन्धकमिति तत्र भगवदिच्छाभावात् **सत्तमा** एव तथोक्तवन्तः ॥ २५ ॥

ततः सर्वसंमतिं ज्ञात्वा शापादिभयं परित्यज्य भगवत्पूजार्थं प्रवृत्त इत्याह **श्रुत्वा द्विजेरितमिति** ।

श्रुत्वा द्विजेरितं राजा ज्ञात्वा हार्दं सभासदाम् ।
समर्हयद्धृषीकेशं प्रीतः प्रणयविह्वलः ॥ २६ ॥

सर्वैरेव **द्विजैरीरितं** **राज**त्वात्तेषां भावमपि जानाति तदाह **ज्ञात्वा हार्दं सभासदामिति** । अत्र वादिनामविवादं मन्यन्ते सभासदः तत इन्द्रियप्रेरकमन्तर्यामिणं तत्प्रेरितः सन् **समर्हयत्** । **प्रीत** इत्यन्तःकरणेन पूजनम् । **प्रणयविह्वल** इतीन्द्रियैः । शरीरेण तु पूजयत्येव ॥ २६ ॥

तत्पूजाप्रकारमाह **तत्पादाववनिज्येति** ।

तत्पादाववनिज्यापः शिरसा लोकपावनीः ।
सभार्यः सानुगामात्यः सकुटुम्बोवहन्मुदा ॥ २७ ॥

चरणोदकधारणमतिश्रद्धाबोधकं अन्यथा 'अश्रद्धया' इति दानं व्यर्थं स्यात् । अतः

अपः लोकपावनीः शिरसा अवहत् । **सभार्य** इति संपूर्णः **सानुगामात्य** इति सेवकामात्यसहितः **सकुटुम्बश्च** । अनेन सर्वेषां श्रद्धा संमतिश्चोक्ता ॥ २७ ॥

ततः पीताम्बरादिभिः पूजनमाह **वासोभिरिति** ।

वासोभिः पीतकौशेयैर्भूषणैश्च महाधनैः ।
अर्हयित्वाश्रुपूर्णाक्षो नाशकत् समवेक्षितुम् ॥ २८ ॥

योग्यत्वाय **पीतकौशेयैः** पीतपट्टवस्त्रैर्महाधनैर्भूषणैश्च पूजनम्, हर्षश्चान्तरस्थः । भक्त्या पूजनं नाङ्गविकलं भवतीति ज्ञापयितुमाह **अर्हयित्वेति** । अश्रुभिः पूर्णे अक्षिणी यस्येति भगवद्दर्शनेन चक्षुस्तेजःप्रसवसहितं जातमित्यर्थः । ततो यथाभिलषितमपि न द्रष्टुं शक्त इत्याह **नाशकत्समवेक्षितुमिति** । दर्शनोपभोगेनापि तन्न व्ययितमिति तस्याधिदैविकसमाराधनं पूर्णमेव स्थितमिति सूचितम् ॥ २८ ॥

अयमुत्तमाधिदैविको धर्मो भवतीति ज्ञापयितुं सर्वसभाजनमाह **इत्थं सभाजितमिति** ।

इत्थं सभाजितं वीक्ष्य सर्वे प्राञ्जलयो जनाः ।
नमो जयेति नेमुस्तं निपेतुः पुष्पवृष्टयः ॥ २९ ॥

कायवाङ्मनोभिः स्तोत्रं मात्सर्याभावश्चोच्यते । **प्राञ्जलय** इति कायिको व्यापारः । **नेमुरिति** मानसः । **जयेति** वाचनिको, मात्सर्याभावश्च । न केवलं तत्रत्यानां किंतु दिविष्ठानामपीति ज्ञापयितुमाह **निपेतुः पुष्पवृष्टय** इति । अयं धर्मः सर्वोत्तमो जात इति ज्ञापनार्थम् ॥ २९ ॥

दैत्यांशस्यानभिनन्दनं प्रद्वेषो निन्दा च भगवतश्चाभिप्रेतोर्थ इति स्वतस्तन्मारणं सर्वात्मकत्वात् तस्यापि भोगार्थं बाधकांशं निराकृत्य सायुज्यमपि निरूप्यते । तत्रादौ तद्दर्शनेन दैत्यक्षोभमाह **इत्थं निशम्येति** ।

इत्थं निशम्य दमघोषसुतः स्वपीठा-
दुत्थाय कृष्णगुणवर्णनजातमन्युः ।
उत्क्षिप्य बाहुमिदमाह सदस्यमर्षी
संश्रावयन् भगवते परुषाण्यभीतः ॥ ३० ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

वासोभिरित्यत्र तेजःप्रसवसहितमिति तेजसः सकाशात्प्रसवो यस्य तादृशं जलं तत्सहितं चक्षुर्जातमित्यर्थः । चक्षुषस्तेजोंशत्वादिति भावः ।

इत्थं निशम्येत्यस्याभासे स्वतस्तन्मारणमिति शिशुपालाद्धेतोरेव शिशुपालमारणं निरूप्यते । न तु भगवतः । तत्र हेतुः **सर्वात्मकत्वादिति** तस्याप्यात्मा तदुद्यमाभावे कथं मारयेदित्यर्थः ।

सर्वेषामनुमोदनं स्तोत्रं च निशम्य विपरीतमदस्य दुष्टमदस्य यो घोषः सर्वलोकेषु बम्बारवः तदात्मको दमघोषः तत्सुतः बीजयोनिदोषेण दुष्टः स्वतोऽपि उपविष्टश्चेद्ब्रूयात्तदा सर्वोऽपि न श्रोष्यतीति स्वपीठादुत्थाय, भगवता स्वधर्मप्राकट्ये कृते सिंहासने भगवद्धर्मः प्रकटो जात इति स तत उत्थापित इति वस्तुस्थितिः। तस्यानधिकारं सूचयति कृष्णगुणवर्णनेन जातो मन्युर्यस्येति। स एव दैत्यांशो ज्ञेयः यो भगवत्संबन्धिनमर्थं श्रुत्वा न सहते संतप्तश्च भवति, प्रतिकूलं च वदति ततश्च दैत्यसंधानं यज्ञे न युक्तमिति भगवत्प्रेरणयैव तस्यातथावचनम्। अन्यथा वध्यो न भवतिः देवा मनुष्याः पितर एकत्र, असुरा रक्षांसि पिशाचाश्चैकत्र, 'अपाहता असुरा रक्षांसि पिशाचा वेदिषदः' इति मन्त्रलिङ्गात्सर्वथा निराकार्याः असुरादयः तत्रायं बन्धुवेषेण गुप्त इति अशक्यवधो भवति तदर्थमेतावन्निरूप्यते उत्क्षिप्य बाहुमिति। क्रियाशक्तिः स्वस्य महती इति सूचयति। इदं वक्ष्यमाणमाह सदसीति। तस्यापराधः सर्वजनीनो भवत्विति ज्ञापितम्। सदसि सर्वानेव भगवते परुषाणि अभीक्ष्णशः श्रावयन्निति सर्वेषामेव शत्रुरयमिति ज्ञापितम्। अभीत इति सर्वेषामशक्यवधः॥ ३०॥

तादृशस्य सर्वोपालम्भवाक्यमाह ईशो दुरत्ययः काल इति।

ईशो दुरत्ययः काल इति सत्यवती श्रुतिः।
वृद्धानामपि यद्बुद्धिर्बालवाक्यैर्विभिद्यते॥ ३१॥

सदसस्पतयो हि सभायां युक्तायुक्तं विचारयन्ति, अतस्तान् प्रत्युपालम्भ उचितः। यद्दैत्यांशः समीपे स्थितोऽपि न निवार्यत इति। यदत्रानुचितं जायते धर्मस्थाने तत्र हेतुः काल एव। स हि कदाचिद्धर्ममङ्गीकरोति कदाचिदधर्ममिति द्विःस्वभावः स च ईशः कस्याप्यनुल्लङ्घ्य इति कालमाहात्म्यवादिनी श्रुतिः सत्यैव। 'स कालो यद्वशे लोक' इति। कः कालस्य त्वया विपरीतो धर्मो दृष्ट इत्याकाङ्क्षायामाह वृद्धानामपि यद्बुद्धिरिति। उभयथापि सभासदो वृद्धाः निन्दापक्षे सहदेवो बालः स्तुतिपक्षे शिशुपालः नाम्ना शिशुश्चासौ पालश्चेति। पलसमूहः पालः मांसराशिः न तु कश्चित्तत्र धर्महेतुरिन्द्रियवर्गो जीवो वा तिष्ठतीति पलाशानामेव योग्यः कालस्यैतद्विपरीतं यदेतद्वाक्येनापि वृद्धानामपि बुद्धिः भेदं प्राप्स्यतीति। स्वस्यानुगुणः काल इति एकोपि सभायां तथा विरुद्धं वदामीति ज्ञापितवान्। एतद्द्वितीयं सभासदां दूषणम्॥ ३१॥

पुनः स्ववाक्यश्रवणार्थं तान् स्तौति यूयं पात्रविदां श्रेष्ठा इति।

यूयं पात्रविदां श्रेष्ठा मा मन्ध्वं बालभाषितम्।
सदसस्पतयः सर्वे कृष्णो यत्संमतोर्हणे॥ ३२॥

'न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता' इति पात्रस्वरूपं ये जानन्ति ते पात्रविदः तेषां श्रेष्ठाः पात्रसूक्ष्मविदः अत एव बालभाषितं मम सहदेवस्य माङ्गीकुरुत बालवाक्येन पात्रनिर्द्धारो न कर्तव्यः किंतु स्वबुद्ध्यैव कर्तव्यः। यतो यूयं सदसस्पतयः

सभायां निवृत्तिप्रवृत्तिहेतवः तादृशा एव सर्वे भवन्त इत्यपि स्तुतिः। तादृशानामनुचितांशमाह **कृष्ण** इति। कृष्णशब्दो दुष्टमुखान्निर्गतः मालिन्ययोगान्मलिनमेव वक्ति तथैव शिशुपालाभिप्रायश्च। ततो योगात् तादृशः शिशुपाल एव भवति तादृशोयं यद्यस्मात् **अर्हणे** समीपे **संमतः** तिष्ठत्विति संमतः इदं सभासदामनुचितमित्यर्थः। यतो यज्ञे कालविलम्बो भविष्यति॥ ३२॥

ननु भवानपि क्षत्रियः सन्निहितबन्धुः ततश्च समीपस्थितौ को दोष इति चेत्तत्राह **तपो विद्याव्रतधरानिति**।

तपोविद्याव्रतधराञ्ज्ञानविध्वस्तकल्मषान्।
परमर्षीन्ब्रह्मनिष्ठाल्लोकपालैश्च पूजितान्॥ ३३॥

निन्दापक्षे लोकप्रसिद्ध एवार्थः **तपोविद्ययोः** पात्रलक्षण एव साधनं स्पष्टं **व्रत**स्यापि हेतुत्वम् 'आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः'। व्रतशब्दो नियमवाचकः। किंबहुना भगवद्व्रतपर्यन्तं व्रतधारकाः अत्र सन्ति। पात्रगुणानुक्त्वा दोषाभावमाह **ज्ञानविध्वस्तकल्मषानिति**। 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि' इतिवाक्यात् सर्वापेक्षया ज्ञानं पापनिवर्तकम्। एतावत्साधारणब्राह्मणेष्वपि संभवति यूयं तु **परमर्षयः** मन्त्रद्रष्टारः। अनेन पूर्वकाण्डप्रवर्तकत्वमुक्तम्। तत्रापि **ब्रह्मनिष्ठाः** उत्तरकाण्डस्य प्रवर्तकाः। लोके च तथात्वेन संमता इत्याह **लोकपालैश्च पूजितानिति**। लोकपालानामपि फलं दातुं शक्ताः॥ ३३॥

सदसस्पतीनतिव्रज्य गोपालः कुलपांसनः।
यथा काकः पुरोडाशं सपर्यां कथमर्हति॥ ३४॥

एतादृशान् **सदसस्पतीन् अतिव्रज्येति**। अतिक्रमदोषोऽप्युक्तः। तेषामेव समीपे स्थितिरुचिता न ममेति तत्र हेतुत्वेन स्वदूषणान्याह **गोपाल** इति। **कुलपांसन** इति। **यथा काक** इति च। पञ्च गुणाः सदसस्पतिषु। त्रयो दोषाः स्वस्य। इन्द्रियपालकः भूपालको वा क्षत्रियाधमः 'दशवेश्यासमो नृपः' इति दोषश्रवणात्। तत्रापि **कुलपांसनः** कुलाधमः येन चैद्यवंशः सर्वोऽपि निन्दितः। ते तु आसहस्रात्पङ्क्तिं पुनन्ति। किंच। **यथा काकः पुरोडाशं** यदि कृष्णशकुनिरुपरि अतिपतेदिति सामीप्येऽपि दोषश्रवणात्। स बहिःस्थितमेव बलिमर्हति न तु वेद्यां स्थितं **पुरोडाशं** तत् सामीप्येऽपि हविषो नाशात्तथा अहं **सपर्यां** पूजां सामीप्येन कथमर्हामि। निन्दायां तु बाल्येऽन्यायवृत्तित्वं पश्चात्परस्त्रीहरणादिनाऽकीर्तिजनकत्वम्। यथा वा अकाकः पुरोडाशं नार्हति कं सुखमकं दुःखं उभयरहितः अकाकः शुकादितुल्यः स यथा **पुरोडाशं** कर्ममार्गं नार्हति तथा अहमपि **सपर्यां** नार्हामीत्यर्थः। वेदरक्षकः कुलपान् कुलपवित्रकरणदक्षान् कुलरक्षकान्वा अंसेन नयतीति सत्परिपालकत्वं निरूपितम्। भौतिककर्माध्यक्षत्वं च नार्हतीति भगवत्परत्वेऽपि केचिद्योजयन्ति तच्छब्ददुष्टत्वादुपेक्ष्यम्॥ ३४॥

पुनः स्वनिन्दार्थं दूषणान्तरमाह **ययातिनेति** ।

ययातिनैषां हि कुलं शप्तं सद्भिर्बहिष्कृतम् ।
वृथापानरतं शश्वत्सपर्यां कथमर्हति ॥ ३५ ॥

ययातिना हि चत्वारः पुत्रा निन्दिताः । एकः पूरुः स्तुतः । अथवा । **ययातिना एषां** पाण्डवानां **कुलं शप्तं** यत् पुत्रवयसा मातुः संभोगः कृतः । **स कथं** परंपरयापि दोषसंबन्धात् कथं पूतो भवेत् । अत एषां गृहे कथं भगवान् **सपर्यामर्हति** **सद्भिश्च** तेन वा हेत्वन्तरेण वा विगर्हितं **शश्वद्वृथापानरतं** च । एवमेतत्साधारण-दूषणम् । तद्ययातिवंशोद्भवः **सपर्यां** समीपं वा **कथमर्हति** ॥ ३५ ॥

कुलनिन्दां कृत्वा कुलोद्भवं निन्दति **वर्णाश्रमेति** ।

वर्णाश्रमकुलापेतः सर्वधर्मबहिष्कृतः ।
स्वैरवर्ती गुणैर्हीनः सपर्यां कथमर्हति ॥ ३६ ॥

वर्णा आश्रमाश्च चत्वारः **कुलं** क्षत्रियत्वजातिः एतत्त्रितयेनाप्यपेतः भगवानेव वर्णाश्रमकुलरूप इति तदपेतः शिशुपाल इति तस्य तथात्वम् । **सर्वैरेव धर्मैर्भगवद्वै-मुख्याद्बहिष्कृतः** । ततः **स्वैरवर्ती** स्वैर्बन्धुभिः सह वर्तनशीलोऽपि न भवति अन्यथा स्नेहमेव कुर्यात् । अत एव **गुणैः** तपस्यादिभिर्**विहीनः सपर्यां** समीपं वा **कथमर्हतीत्यर्थः** । केचिद्भगवत्पक्षेऽपि गुणातीत इति वर्णाश्रमकुलरहितत्वं देहाभावात्, धर्मराहित्यं इन्द्रियाभावात्, स्वैरवर्तित्वं स्वेच्छावर्तित्वं तेनान्तःकरणाभावश्चेति तेन त्रितयरहितः त्रितयसहित-योग्यसपर्यां कथमर्हतीत्याहुः ॥ ३६ ॥

कुलस्वरूपनन्दे निरूप्य व्यवहारतो निन्दामाह **ब्रह्मर्षिसेवितानिति** ।

ब्रह्मर्षिसेवितान्देशान्हित्वैतेऽब्रह्मवर्चसम् ।
समुद्रं दुर्गमाश्रित्य बाधन्ते दस्यवः प्रजाः ॥ ३७ ॥

ननु को दोषो भवत्स्वित्याशङ्कायामाह **एते** वयं **ब्रह्मर्षिसेवितान्** कुरुक्षेत्रादि-देशान् विद्याद्यर्थमनाश्रित्य **अब्रह्मवर्चसं समुद्रं** मुद्रासहितं पाखण्डमाश्रित्य **दस्यवो** भूत्वा **प्रजा बाधन्त** इति । अथवा । भगवत्सान्निध्यात् तान् स्तौति एते **ऋषयः ब्रह्म-र्षिसेवितान् देशान्** ज्ञानकर्मादिसहितान् **परित्यज्य ब्रह्मणोऽपि** वर्चो दीप्तिर्यस्मात् तादृशं **समुद्रं** मुद्रासहितं भगवन्तं चक्रपाणिं **दुर्गमाश्रित्य अदस्यवो** भूत्वा इन्द्रियादिद्वारा कस्यापि विषयस्य ग्रहणमकृत्वा प्रकर्षेण जाताः इन्द्रियवृत्तीर्बलिष्ठाः **बाधन्त** इति भगवदाश्रयत्वादेव भवन्तः कृतार्था इति तेषां स्तुतिः समुद्रस्याब्रह्मवर्चस्त्वं प्रदरत्वात् शप्तत्वात् 'सिन्धोस्तटं चन्द्रभागाम्' इति वाक्यानुसारेण अब्रह्मवर्चस्विस्थित्या वा । वस्तुतस्तु भगवन्मोहितः क्रीडार्थं स्वीकृतानिवान्यधर्मान् स्वीकृत्य निन्दतीति स्वकीय-स्योपालम्भ इव महत्त्वख्यापका स्तुतिरेव भवति ॥ ३७ ॥

ततो यज्जातं तदाह **एवमादीनीति** ।

एवमादीन्यभद्राणि बभाषे नष्टमङ्गलः ।
नोवाच किंचिद्भगवान् यथा सिंहः शिवारुतम् ॥ ३८ ॥

अभद्राण्यमङ्गलवाक्यानि अन्तर्मङ्गलस्य नष्टत्वात् 'यद्धि मनसा ध्यायति' इति वाक्याच्च अमङ्गलवाक्यान्येवोक्तवान् । तदा **भगवान**प्येतच्छ्रुत्वा **न किंचिदुवाच** । प्रतीकारार्थं कायिकं वाचिकं वा न संपादितवान् । तूष्णींभावो वधानुकल्प इति केचित् । अवगणनायाः कृतत्वात् । 'वधानुकल्पः स्वद्रोहे' इति । वस्तुतस्तु । धर्मे तद्वाक्यानां बाधकत्वाभावात् कुबुद्धिरयमित्युपेक्षितः । ननु वाग्बाणाः बाणापेक्षया परुषाः इति कथमुपेक्षेत्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह **यथा सिंह** इति । न हि शृगालशब्दे सिंहसमीपेऽपि जायमाने सिंहनिन्दारूपोर्थोऽस्ति अभिमानेन कल्पयित्वा तं च सदृशीकृत्यान्य एव शृगालः शब्दं करोति न तु सिंहः सिंहतुल्यो वा, सिंहपदेन मारको निरूप्यते वर्णविपर्ययात् अतो मारयिष्याम्येवैनम् । किं वाचनेनेति तूष्णींस्थितः । नापि तदुक्ता धर्मा भगवति सन्ति येन मर्मभेदः स्यात् । नापि निन्दितानर्थान् भगवान् परिगृह्णाति येन निन्दके क्रोधः स्यात्, अतो भ्रान्तवाक्यादुपेक्ष्यमेव ॥ ३८ ॥

अन्ये पुनर्बहिर्मुखाः भगवन्निन्दनमेतदिति मत्वा तच्च स्वस्य निरुद्धत्वान्न श्रोतव्यमिति शापं दत्त्वा गतवन्त इत्याह **भगवन्निन्दनं श्रुत्वेति** ।

भगवन्निन्दनं श्रुत्वा दुःसहं तत्सभासदः ।
कर्णौ पिधाय निर्जग्मुः शपन्तश्चेदिपं रुषा ॥ ३९ ॥

तत्तु **दुःसहं** कर्णयोरपि कठिनं निन्दासहितसभायां ये स्थिताः **ते कर्णौ** स्वस्य **पिधाय चेदिपं** शिशुपालं **रुषा शपन्तो निर्जग्मुः** ॥ ३९ ॥

एवंकरणे धर्म इत्याह **निन्दां भगवतः शृण्वन्निति** ।

निन्दां भगवतः शृण्वंस्तत्परस्य जनस्य वा ।
ततो नापैति यः सोऽपि यात्यधः स्वकृताच्च्युतः ॥ ४० ॥

अपकर्षवाक्यं **निन्दा** । येनैव वाक्येन भगवत्यपकर्षप्रतीतिर्भवति तन्न श्रोतव्यं तथा भगवद्भक्तस्य **जनस्य** अपकर्षप्रतीतिर्भवति, जनस्येति साधारणस्यापि । ततः कर्णौ **पिधाय नापयाति सोऽपि स्वकृताच्च्युतः** सन्नधो याति । भगवदुत्कर्षज्ञानार्थं हि सर्वोऽपि प्रयत्नः तदपकर्षे ह्यागते विपरीतं जातमिति स्वकृतस्य धर्मस्य वृथानाशात्स्वयं विपरीतज्ञानादधो याति । इदमशक्तविषयम् । शक्तानां तु धर्मश्चतुर्थे प्रतिपादितः । 'छिन्द्यात् प्रसह्य रुशतीमसतीं प्रभुश्चेज्जिह्वामसूनपि ततो विसृजेत्स धर्मः' इति ॥ ४० ॥ Ref. ४-४-७७

पाण्डवास्तु मर्तुं मारयितुं च समर्था इति तन्मारणार्थं प्रवृत्ता इति **ततः पाण्डुसुता** इति ।

ततः पाण्डुसुताः क्रुद्धा मत्स्यकैकयसृञ्जयाः ।
उदायुधाः समुत्तस्थुः शिशुपालजिघांसया ॥ ४१ ॥

पितृनाम्ना शूरत्वाय व्यपदेशः । आदौ **क्रुद्धाः** अन्यथा मातृभगिनीपुत्रत्वात्स्नेहः प्रतिबन्धको भवेत् । **मत्स्या** विराटवंशोद्भवाः, **कैकयाश्च** भरतपूर्वजा वैष्णवाः, **सृञ्जयाः** द्रुपदवंशजाः । एते चतुर्विधा अपि **उदायुधाः समुत्तस्थुः** । स्वमरणसंदेहं वारयति **शिशुपालजिघांसये**ति ॥ ४१ ॥

ततश्चैद्यस्त्वसंभ्रान्तो जगृहे खड्गचर्मणी ।
भर्त्सयन्कृष्णपक्षीयान्राज्ञः सदसि भारत ॥ ४२ ॥

शिशुपालोऽपि क्रियाशक्तौ सर्वाधिक इति 'जिघांसन्तं जिघांसीयात्'इति पाण्डववधार्थम**संभ्रान्तो** भूत्वा **खड्गचर्मणी जगृहे** ततोऽन्यैः अनुचितं क्रियत इत्युक्तः तान् **निर्भर्त्सयन् कृष्णपक्षीया** एत इति साक्षाद्वधसाधनं गृहीतवान् । स्वस्य च रक्षासाधनं **राज्ञः सदसि** इति नात्र ब्राह्मणशापशङ्केति सूचितम् । **भारते**ति विश्वासार्थम् ॥४२॥

ततो भगवान् एनं तदपेक्षया बलिष्ठं मत्वा अमोघवीर्यं च स्वार्थं यतन्त इति 'भक्तद्रोहे वधः स्मृतः' इति शास्त्रं पुरस्कृत्य स्वयं मारणार्थं प्रवृत्त इत्याह **तावदुत्थाये**ति ।

तावदुत्थाय भगवान्स्वान्निवार्य स्वयं रुषा ।
शिरः क्षुरान्तचक्रेण चिच्छेदापततो रिपोः ॥ ४३ ॥

भगवत्त्वात्स्वस्य पूर्णा शक्तिः अत एव **स्वान्** भक्तान् **निवार्य स्वयं चक्रेण शिरश्चिच्छेद** । सोऽपि भक्तः कथमेवं कृतवानित्याशङ्कायामाह **रुषे**ति । भगवद्रोषधर्मेण स मारितः भगवद्भक्तेषु तस्य रोषजननात् तत्रापि शिरश्चिच्छेद । येन मार्गेण सा वाङ् निर्गच्छति । अलौकिकेन भगवत्सामर्थ्येन स मारित इति शङ्काव्यावृत्त्यर्थमाह **क्षुरान्ते**ति । क्षुरान्तवत्तीक्ष्णेन । तथा सति लोके भगवन्माहात्म्यं न स्यात् । साधनोत्कर्षस्तु कर्तुर्नापकर्षं संपादयति । **आपततो रिपो**रिति तस्यापराधो वधहेतुरुक्तः ॥ ४३ ॥

शब्दः कोलाहलोऽप्यासीच्छिशुपाले हते महान् ।
तस्यानुयायिनो भूपा दुद्रुवुर्जीवितैषिणः ॥ ४४ ॥

ततस्तद्वधे **महान् शब्दो** जातः । **कोलाहल**श्च सर्वैः कृतः । **शिशुपाले हत** इति निमित्तं अनायासेन तन्मारणं चोक्तम् । ततस्तत्पक्षपातिनः दैत्यांशाः सर्व एव जीवरक्षार्थं युद्धमकृत्वैव जीवनार्थं **दुद्रुवुः** ॥ ४४ ॥

एवं धर्मार्थं तस्य वधं निरूप्य स चेज्जीवो न मुक्तो भवेत्तदा स्मशानत्वं तस्य स्थानस्य भवेदिति तद्दोषपरिहारार्थं मुक्तिमाह **चैद्यदेहोत्थितं ज्योति**रिति ।

 see page 61

चैद्यदेहोत्थितं ज्योतिर्वासुदेवमुपाविशत् ।
पश्यतां सर्वभूतानामुल्केव भुवि खाच्युता ॥ ४५ ॥

हृदये स्थितं जीवाख्यं तज्ज्योतिः भगवदिच्छया सहजक्रियायुक्तं **वासुदेवं** मोक्षदातारमुपाविशत् । भगवत्पादयोः प्रविष्टं वैकुण्ठात्मकं तत्पुनर्लोकाय अन्तिकमित्यादिपदैः व्यापिवैकुण्ठस्यैव निरूपणम् । अन्यथा कृत्रिमवैकुण्ठात्त्याजनं व्यर्थं स्यात् । 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य'इति न्यायात् । एतदन्यथानुपपत्त्यैव आराग्रजीवपक्ष एव मुख्य इत्यङ्गीकर्तव्यम् । सात्त्विकशरीरांशशेषेणेति मतमसङ्गतं ज्योतिरिति वाक्यात् । अन्यत्रात्मज्योतिःप्रकाराच्च 'गृहीत्वैतानि संयाति'इति वाक्यात्तस्य सहजक्रियापि सिद्धा केवलजीवस्य यथैतादृशं रूपं सिद्ध्यति तथोपपादितं निबन्धे । 'पश्यतां सर्वभूतानाम्' इति । सायुज्ये प्रमाणमुक्तं जीवस्वरूपनिर्धारश्च । प्रवेशः सर्वैर्न दृष्ट इति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह **उल्केवेति** । निर्गमनप्रवेशनयोः तस्यादर्शनं **खात्** आकाशाच्च्युता ॥ ४५ ॥

एवं निःशङ्कप्रवेशमुक्त्वा भगवन्निन्दाकर्तुः कथं सायुज्यमिति शङ्कां वारयति **जन्मत्रयेति** ।

जन्मत्रयानुगुणितवैरसंरम्भया धिया ।
ध्यायंस्तन्मयतां यातो भावो हि भवकारणम् ॥ ४६ ॥

वैकुण्ठात्पतितस्य हिरण्यकशिपुरावणशिशुपाललक्षणजन्मत्रये **अनुगुणितमा** वर्तितं **यद्वैरं** अपकारवधादिना तेन यः **संरम्भः** क्रोधसंरम्भः तद्युक्तया **धिया** वैरबुद्ध्या तं भगवन्तं **ध्यायन् तन्मयतामेव यातः** । तेन पेशस्कारिवत् भगवद्ध्यानेन भगवद्रूपो भूत्वा भगवति सायुज्यं प्राप्तवान् । अन्यथा जीवभावे भगवति स्थितजगत इव न सायुज्यं स्यात् । तस्मादिदं भगवद्रूपेण जन्म, तत्र कारणं **भाव** एव निरन्तरस्मरणमेव । यमेवार्थं निरन्तरं स्मरति स एव भवति ॥ ४६ ॥

एवं प्रसङ्गात् दोषनिवृत्तिं मोक्षं च निरूप्य प्रारब्धं यागं शिष्टं निरूपयति **ऋत्विग्भ्य** इति ।

ऋत्विग्भ्यः ससदस्येभ्यो दक्षिणां विपुलामदात् ।
सर्वान्संपूज्य विधिवच्चक्रेऽवभृथमेकराट् ॥ ४७ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

चैद्यदेहोत्थितमित्यस्याभासे **स्मशानत्व**मिति स्मशानत्वसंभावनाया उक्तत्वाद्दाहोपि तत्रैव कृत इति ज्ञायते । सुषुप्तावपि जीवस्य राहित्यात्प्राणस्थित्यैव शरीरस्य शुद्ध्यशुद्धिविचार इत्यशुचित्वान्निःप्राणशरीरदाहे स्थानस्य स्मशानत्वमन्यथा प्रज्वलितामौ पुरुषदाहे गृहस्य स्मशानत्वं स्यात् । अत्र जीवस्य सायुज्यात्प्राणेन्द्रियादीनामत्रैव स्थितत्वात्सप्राणस्यैव शरीरस्य दाहः अतस्तन्मुक्त्युक्त्या 'इहैव समवनीयन्ते' इति श्रुत्या प्राणस्य शरीरे स्थितिसूचनात्स्थानस्य स्मशानत्वशङ्का निरस्तेति भावः ।

ततो ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ततः सदस्येभ्यः यावन्तो वै सदस्या इति सर्वेभ्य एव । विपुलां वाञ्छितादप्यधिकामदात् । ततः सवनत्रयानन्तरं साद्यस्क्रद्विरात्रसत्रानन्तरं सर्वानेव देवान् यज्ञभागभुजः तत्तत्स्थाने संपूज्य लौकिकानपि दानमानादिभिः । ततोऽवभृथस्नानं कृतवान् । एकराडिति एकराज्यं तस्य सिद्धमिति यागफलस्यानुवादः ॥ ४७ ॥

एवं सफलं यागमनूद्य भगवतैवैतत्सर्वं कृतमिति भगवच्चरित्रमुक्त्वा उपसंहरन् भगवतः प्रयाणमाह साधयित्वेति द्वाभ्याम् ।

साधयित्वा क्रतुं राज्ञः कृष्णो योगेश्वरेश्वरः ।
उवास कतिचिन्मासान् सुहृद्भिरभियाचितः ॥ ४८ ॥

राज्ञः क्रतुं राजसूयं साधयित्वा कृष्णः फलात्मापि साधनसाधनत्वेन स्वविनियोगं कारयित्वा संमोहनमुत्पाद्य यथा न ज्ञातं तथा योगं साधयित्वा योगेश्वराणामपीश्वरो दुर्ज्ञेयः । योगचर्या दुर्ज्ञेयेति सिद्धेऽपि यागे ते स्वात्मानं न ज्ञास्यन्तीति निश्चित्य कौतुकार्थमज्ञैः सुहृद्भिरभियाचितः सन् कतिचिन्मासानुवास ॥ ४८ ॥

ततोऽनुज्ञाप्य राजानमनिच्छन्तमपीश्वरः ।
ययौ सभार्यः सामात्यः स्वपुरं देवकीसुतः ॥ ४९ ॥

ततो लीलान्तरं कर्तुं राजानमनुज्ञाप्य स्नेहवशादनिच्छन्तमपि ईश्वरत्वात्स्वातन्त्र्यमवलम्ब्य यथागतं सभार्यः सानुगामात्यः स्वपुरं ययौ । ननु भगवत्कार्यं किमपि न सिद्धं महत्या संभृत्या किमित्यागतः किमिति गत इत्याशङ्कायामाह देवकीसुत इति । भक्तवात्सल्येन देवक्याश्च पुत्रो जातः तथेदमपि कृतवानित्यर्थः ॥ ४९ ॥

उपसंहरति वर्णितं तदुपाख्यानमिति ।

वर्णितं तदुपाख्यानं मया ते बहुविस्तरम् ।
वैकुण्ठवासिनोर्जन्म विप्रशापात्पुनः पुनः ॥ ५० ॥

नन्वत्र शिशुपालस्य स्वरूपं न सम्यगुक्तं तदकथने कथा न रसवतीत्याशङ्क्याह मया पूर्वमेव वैकुण्ठवासिनोर्जन्म विप्रशापात्पुनः पुनर्जातमिति बहुविस्तरं यथा भवति तथा तस्य शिशुपालस्योपाख्यानं मया वर्णितं तृतीये सप्तमे च ॥ ५० ॥

ततो राज्ञः सर्वपापक्षये महती शोभा जातेत्याह राजसूयावभृथ्येनेति ।

राजसूयावभृथ्येन स्नातो राजा युधिष्ठिरः ।
ब्रह्मक्षत्रसभामध्ये शुशुभे सुरराडिव ॥ ५१ ॥

राजसूयस्य आवभृथ्यमवभृथकर्म तत्र स्नातो राजा सर्वपापक्षये जाते ब्रह्मक्षत्रसभामध्ये सर्वेभ्यः अधिकं शुशुभे । समानजातीयोऽपि ब्राह्मणाद्धीनोऽपि सर्वोत्कर्षेण भात इत्यत्र दृष्टान्तमाह सुरराट् देवेन्द्र इवेति ॥ ५१ ॥

राजसूयस्य साङ्गस्य फलमनूद्य प्रत्यापत्तिं वदन् सर्वेषां राज्ञां प्रतियानमाह **राज्ञा सभाजिता** इति ।

राज्ञा सभाजिताः सर्वे सुरमानवखेचराः ।
कृष्णं क्रतुं च शंसन्तः स्वधामानि ययुर्मुदा ॥ ५२ ॥

सर्वे सुरादयः सभाजिताः सात्त्विका राजसास्तामसाश्च । आधिदैविकमाध्यात्मं च उभयसमाराधनमध्ये अंशत्वेन प्रसङ्गाच्च स्वयं प्रीणिताः **मुदा स्वधामानि ययुः** ॥ ५२ ॥

राजसूयस्य फलं स्वाराज्यं सर्वसंतोषं चोक्त्वा भूभारहरणमपि तस्य प्रयोजनमिति तस्यापि बीजं तत्र जातमिति निरूपयति **दुर्योधनमृते पाप**मिति ।

दुर्योधनमृते पापं कलिं कुरुकुलामयम् ।
यो न सेहे श्रियं स्फीतां दृष्ट्वा पाण्डुसुतस्य ताम् ॥ ५३ ॥

दैत्यांशाः पूर्वमेव निराकृताः । अयं संनिहितबन्धुत्वेन छन्नः अन्तः स्थितः तथापि फले सिद्धे स्वदोषं प्रकटितवान् । ततो मानभङ्गं प्राप्य विमना गतः, यतः स **पापरूपः कलेरवतारः** । तादृशः कथं बन्धुरिति चेत्तत्राह **कुरुकुलस्यामय**मिति । ब्रह्मकल्पाद्येतत्पर्यन्तं कुरुवंशे यावत् पापमभूत् तदेवैकीभूतं दुर्योधनरूपेणाविर्भूतं अतस्तस्य बन्धुत्वं पापत्वं चाविरुद्धमित्यर्थः । आमयो रोगः प्राणिनां सहजः धात्वन्नवैषम्येण नित्यं भवति स कदाचित् प्रवृद्धः रोगव्यपदेशं प्राप्नोति तथायमपि पापरूप इति भावः । तस्योद्बोधे किं निमित्तमित्याकाङ्क्षायामाह **यो न सेहे श्रियं स्फीता**मिति । धर्मफलमधर्मो न सहते यथा आमयो गुरुभोजनम् । दृष्टादृष्टोपायाभ्यां **पाण्डुसुतस्य श्रीः स्फीता** जाता तादृशीं प्रसिद्धां न **सेहे** इति **कुरुकुले** रोगत्वम् ॥ ५३ ॥

एतदुपाख्यानश्रवणस्य फलमाह **य इदं कीर्तये**दिति ।

य इदं कीर्तयेद्विष्णोः कर्म चैद्यवधादिकम् ।
राज्ञां मोक्षं वितानं च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५४ ॥

प्रत्यहं पठेत्, किमित्येतत्पठिष्यतीत्याशङ्कायामाह **विष्णोः कर्मे**ति । इदं तु राजसूयाख्यं राज्ञः कर्म कथं भगवत्कर्मेत्यत आह **चैद्यवधादिक**मिति । शिशुपालवधः **आदिर्यस्य** । ततःप्रभृति सर्वं भगवत्कर्मैव, तर्हि तावदेव श्रोतव्यमित्याशङ्क्याह **राज्ञां मोक्षं वितानं** चेति । त्रयमेतत् तामसं राजसं सात्त्विकं चेति एतत्कीर्तनेन श्रवणेन च **सर्वपापैः प्रमुच्यत** इति । श्रवणादिफलं निरूपयन् तस्य धर्मस्योत्तमत्वमाह यथा स्वरूपत उत्तमत्वं वर्ण्यते तथा दृष्टफलसाधकत्वेनापि माहात्म्यमिति फलोक्तिः ॥५४॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धोत्तरार्धविवरणे पञ्चविंशाध्यायविवरणम् ॥ २५ ॥

श्रीकृष्णाय नमः।

षड्विंशोऽध्यायः।

षड्विंशे राजसूयस्य भूभारहरणे यथा।
कारणत्वं तदर्थं हि मानभङ्गो निरूप्यते ॥ १ ॥
यथान्यद्भगवत्कर्म मुख्यं कंसवधादिकम्।
राजसूयकृतिस्तद्वत् भूभारहृतिकारणम् ॥ २ ॥
स्वातन्त्र्ये तु हरेरत्र गौणतेति निरूपणम्।
हरेः कथायां तस्यात्र न युक्तमिति निश्चयः ॥ ३ ॥
लौकिक्येव समृद्धिर्हि तस्याभिमतिकारणम्।
अतः सैवात्र पूर्वोक्तादधिका वर्ण्यते स्फुटा ॥ ४ ॥
तस्माद्भाषा लौकिकीयं भावादङ्गं न सर्वथा।
न विरोधस्ततः पूर्वैर्नाग्निमैरपि वाचकैः ॥ ५ ॥

एवं पूर्वाध्यायान्ते 'दुर्योधनमृते पापम्' इत्युक्तम्। तत्र राजा विस्तारं पृच्छति अजातशत्रोरिति द्वाभ्याम्। स्वयं सर्वं सावधानतया श्रूयत इति ज्ञापयितुं सार्धेन पूर्वोक्तमनुवदति अजातशत्रोरिति।

राजोवाच—**अजातशत्रोस्तां दृष्ट्वा राजसूयमहोदयाम्।**
सर्वे मुमुदिरे ब्रह्मन्नृदेवा ये समागताः ॥ १ ॥
दुर्योधनं वर्जयित्वा राजानः सर्षयः सुराः।
इति श्रुतं नो भगवंस्तत्र कारणमुच्यताम् ॥ २ ॥

वैरे कारणाभावः तामलौकिकीं **राजसूयेन महानुदयो** यस्या इति **तां** समृद्धिं दृष्ट्वा। पुल्लिङ्गपाठो वा। तस्य सर्वाह्लादकत्वमाह **सर्वे मुमुदिर** इति। ब्रह्मवादिनो वाक्यं सत्यमिति संबोधनम्। सात्त्विका राजसा एव निरूपिताः। **नृदेवा** इति नरश्च देवाश्चेति। **राजानो ऋषयः सुराश्च** इति त्रिविधा लोकान्तरस्थाः। **इति श्रुतमिति** श्रुतं समर्थनीयमिति त्वत्त एव च श्रुतमस्ति **नो**ऽस्माभिः सर्वैरेव। **भगवन्निति** ज्ञानार्थं प्रशंसा। **दुर्योधनस्य** बन्धोरपि कथं न मुत् तस्य सन्तोषाभावे **कारणमुच्यतामि**त्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

लौकिकसंपत्तिमाह **पितामहस्येति**।

ऋषिरुवाच—**पितामहस्य ते यज्ञे राजसूये महात्मनः।**
बान्धवा परिचर्यायां तस्यासन्प्रेमबन्धनाः ॥ ३ ॥

संबन्धेन श्रवणप्रोत्साहो निरूप्यते, **महात्मन** इति महानुभावत्वात्। अन्येषां परिचर्यायां न काचन लज्जा, अत एव **बान्धवाः परिचर्यायां तस्यासन्**। यज्ञे बहूनि कार्याणि तत्र प्रतिनियतकार्यकर्तृत्वं सर्वेषां वक्तुं सामन्यतो निरूप्यते ॥ ३ ॥

विशेषतो निरूपयति **भीमो महानसाध्यक्ष** इति ।

भीमो महानसाध्यक्षो धनाध्यक्षः सुयोधनः ।
सहदेवस्तु पूजायां नकुलो द्रव्यसाधने ॥ ४ ॥

स एव तत्र नियुज्यते यो यस्मिन् कर्मणि महत्येव प्रीतो भवति । तत्र बहुभक्षकत्वात् **भीम एव महानसाध्यक्षः** कृतः, स हि बहु पाचयति । तथा **धनाध्यक्षः** धनरक्षकः दुर्योधनः, स हि पद्महस्तः यमर्थं स्पृशति सोऽक्षयो भवति । **सहदेवो** ज्ञानवान् ब्राह्मणादि-**पूजायां** नियुक्तः । **नकुलस्तु** अश्विनीकुमारपुत्र इति द्रव्याणां गुणदोषाभिज्ञत्वात् **द्रव्यसाधने** द्रव्याणां विनियोगार्थं परीक्षायां नियुक्तः ॥ ४ ॥

सतां शुश्रूषणे जिष्णुः कृष्णः पादावनेजने ।
परिवेषणे द्रुपदजा कर्णो दाने महात्मनः ॥ ५ ॥

तथा **सतां** सेवायां **जिष्णुरर्जुनः**, स ह्युपासितवृद्धः सेवां जानाति । **कृष्णः पादावनेजन** इति । भगवतः अनङ्गत्वे दुर्योधनदृष्टौ सर्वोत्तमत्वं न स्फुरिष्यतीति ब्रह्मण्यत्वात्तत्र विनियोगो वर्ण्यते । इदमेव हि भगवत आधिक्यं भृगुपरीक्षायां निरूपयिष्यते । **परिवेषणे द्रुपदजा** द्रौपदी अमृतहस्ता । **कर्णो दाने** अत्युदारत्वात् । **महात्मन** इति बहुदानेऽपि राज्ञः संतोष एवेत्येतदर्थमुक्तम् ॥ ५ ॥

युयुधानो विकर्णश्च हार्दिक्यो विदुरादयः ।
बाह्लीकपुत्रा भूर्याद्या ये च संतर्दनादयः ॥ ६ ॥

युयुधानादयः सर्वे एव नानाकर्मसु वैषम्याभावार्थं नियुक्ताः । **युयुधानः** सात्यकिः यादवोऽप्यर्जुनशिष्यः । **विकर्णादयो**ऽपि बान्धवाः । **बाह्लीकः** शंतनोर्भ्राता, तस्य **पुत्रा** भूरिश्रवआदयः । **संतर्दनादयश्च** गोत्रजाः । सर्वेषां कथनं संभ्रमार्थम् ॥ ६ ॥

निरूपिता महायज्ञे नानाकर्मसु ते तदा ।
प्रवर्तन्ते स्म राजेन्द्र राज्ञः प्रियचिकीर्षवः ॥ ७ ॥

महायज्ञोऽयमिति आकारणप्रेषणद्रव्यसमानयनादि**नानाकर्मसु** नियुक्ताः सन्तः **प्रवर्तन्ते स्म** । राजसूयस्य परमधर्मत्वात् तत्कर्तुर्मनःप्रीतिं सर्व एव कर्तुं प्रवृत्ताः । एवमारम्भे सर्वेषां बन्धूनां विनियोगलक्षणः महान् संभ्रम उक्तः ॥ ७ ॥

अन्ते तु महानेव संभ्रमो जात इति वक्तुं मध्ये वैदिकं संक्षेपेणाह **ऋत्विक्-सदस्येति** ।

ऋत्विक्सदस्यबहुवित्सु सुहृत्तमेषु
स्विष्टेषु सूनृतसमर्हणदक्षिणाभिः ।
चैद्ये च सात्वतपतेश्चरणं प्रविष्टे
चक्रुस्ततस्त्ववभृथस्नपनं द्युनद्याम् ॥ ८ ॥

ऋत्विजः सदस्या बहुविदश्च विहितदानेन संतर्पिताः । **सुहृत्तमास्तु** लौकिकदानेन । **स्विष्टाः** इच्छापूरणेन प्रीणिताः । **सूनृतं** वाचा तर्पणम् । **समर्हणं** कायिकम् । **दक्षिणा** द्रव्यकृता । मानसं त्वेभिरेव ज्ञायते । एवं मित्राणां संतोषं कृत्वा अमित्राणां च नाशव्याजेनेष्टं कृतवानित्याह **चैद्ये च सात्वतपतेश्चरणं प्रविष्ट** इति । **चक्रुस्ततस्त्ववभृथस्नपनमिति** । लौकिकोत्सवोऽवभृथे भवति । **द्युनदी यमुनैव** देवरूपित्वात् । इयमपि सूर्यमण्डलादेव समागतेति, वैदिकविरोधाभावे गङ्गायां वा गताः । अनेनालौकिकसामर्थ्यं च द्योतितम् ॥ ८ ॥

तत्र मृदङ्गादिवाद्यानां वादनमाह **मृदङ्गेति** ।

मृदङ्गशङ्खपणवधुन्धुर्यानकगोमुखाः ।
वादित्राणि विचित्राणि नेदुरावभृथोत्सवे ॥ ९ ॥

लौकिकोत्कर्षार्थमेव वादित्राणां सिद्धानामपि वर्णनम् ॥ ९ ॥

अवभृथनिमित्तमाश्रित्य लौकिके उत्सवे उत्सवकार्यं सर्वमेवाह **नर्तक्यो ननृतुरिति** ।

नर्तक्यो ननृतुर्हृष्टा गायका यूथशो जगुः ।
वीणावेणुतलोन्नादस्तेषां स दिवमस्पृशत् ॥ १० ॥

हृष्टाः उत्सवासक्ताः । **यूथशः** समूहशः । **वीणा वेणवश्च तलस्तालः** हस्ततलोन्नादो वा । **दिवमस्पृशदिति** लौकिकोक्तिः ॥ १० ॥

एवं निर्गमने संभ्रममुक्त्वा सर्वेषां राज्ञां युधिष्ठिरेण सह निर्गमनप्रकारमाह **चित्रध्वजेति** ।

चित्रध्वजपताकाग्र्यैरिभेन्द्रस्यन्दनार्वभिः ।
स्वलंकृतैर्भटैर्भूपा निर्ययू रुक्ममालिनः ॥ ११ ॥

गरुडादिचिह्निता **ध्वजाः**, जयपत्राङ्किताः **पताकाः**, आश्चर्यहेतुत्वं **चित्रत्वं** ध्वजानां पताकानां च । **अग्र्याः** श्रेष्ठाः । **इभेन्द्राः स्यन्दनानि च अर्वाणश्च** अश्वाः । एते **स्वलंकृता भटाश्च** । चतुरङ्गाणां अलंकरणमुक्तम् । तैः सह **भूपा निर्ययुः** । **रुक्मा**लंकरणसमूहयुक्ताः । **रुक्मं** सुवर्णम् ॥ ११ ॥

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ऋत्विक्सदस्येत्यत्र प्रीणिता इति । **स्विष्टेष्विति** यजधातोः कर्मणि क्तान्तम् । तथा च यज देवपूजायां देवपूजा देवत्वेन प्रीणनमेवेति भावः । **वैदिकविरोधाभाव** इति दीक्षितस्य दीक्षितविमिताद्गमनं 'गर्भो वा एष दीक्षितः' इत्यादिना निषिद्धम् । तथापि गङ्गाया लसच्छ्रीतुलसीविमिश्रकृष्णाङ्घ्रिरेणवभ्यधिकाम्बुसाहित्यात् तत्र गमनमुचितमेवेति भगवन्मार्गमनुसृत्य तद्विरोधाभावे सतीत्यर्थः । **अनेनेति** गङ्गापर्यन्तं तावत् संभृत्यागमनकथनेनेत्यर्थः ।

यदुसृञ्जयकाम्बोजकुरुकेकयकोसलाः ।
कम्पयन्तो भुवं सैन्यैर्यजमानपुरःसराः ॥ १२ ॥

यदुसृञ्जयादयः क्षत्रियावान्तरभेदाः तत्तत्कुलाभिमानयुक्ता अपि सह **निर्ययुरि**त्युत्कर्षः । स्वस्वसैन्यैर्भुवं कम्पयन्तः । यजमानो युधिष्ठिरः पुरःसरो येषाम् ॥१२॥

एवं केवललौकिकपराणां निर्गमनमुक्त्वा अलौकिकानामपि सह निर्गमनमाह **सदस्येति** ।

सदस्यर्त्विग्द्विजश्रेष्ठा ब्रह्मघोषेण भूयसा ।
देवर्षिपितृगन्धर्वास्तुष्टुवुः पुष्पवर्षिणः ॥ १३ ॥

त्रिविधा अपि ब्राह्मणाः ब्रह्मघोषेण सह निर्गताः । भूयसेति वाद्यापेक्षया ब्रह्मघोषस्यैव निकटे जायमानत्वात् भूयस्त्वम् । अलौकिकपङ्क्तौ देवानामप्यागमनमाह **देवर्षीति** । देवादय उपरि गच्छन्तः पुष्पवृष्टिं स्तोत्रं च कृतवन्तः ॥ १३ ॥

ततः कामकलाभिः गच्छतामुत्सवमाह **स्वलंकृता इति** ।

स्वलंकृता नरा नार्यो गन्धस्रग्भूषणाम्बरैः ।
विलिम्पन्तोऽभिषिञ्चन्तो विजह्रुर्विविधै रसैः ॥ १४ ॥

गन्धादिभिः स्वलंकृताः विविधै रसैर्विलिम्पन्तः तैलगोरसादिभिर्हृष्टाः सन्तः कामकलाभिर्विजह्रुः । याभिः सहलीलोपयुज्यते तास्ते च विजह्रुरिति विमर्शः ॥ १४॥

साधारणीनां भेदेनाह **तैलगोरसेति** ।

तैलगोरसगन्धोदहरिद्रासान्द्रकुङ्कुमैः ।
पुंभिर्लिप्ताः प्रलिम्पन्त्यो विजह्रुर्वारयोषितः ॥ १५ ॥

इदमर्धं देहलीप्रदीपवत् । पुंभिर्विटैः प्रकर्षेण लिप्ताः स्वयमपि लिम्पन्त्यः । **वारयोषितः** वेश्याः । वराणां समूहो वारं तस्य योषित इति । धर्ममध्येऽपि लौकिकभाषात्वात् तथावर्णनं न दोषः ॥ १५ ॥

ततो राजपत्नीनां निर्गमनविहरणमाह **गुप्ता नृभिरिति** ।

गुप्ता नृभिर्निरगमन्नुपलब्धुमेत-
द्देव्यो यथा दिवि विमानवरैर्नृदेव्यः ।
ता मातुलेयसखिभिः परिषिच्यमानाः
सव्रीडहासविकसद्वदना विरेजुः ॥ १६ ॥

शस्त्रपाणिभिः पदातिभिर्गुप्ताः । एतदवभृथाख्यं कर्म । देव्यः राजस्त्रियः नरयानैर्निर्गताः । नरयानानां तासां चोत्तमत्वं दृष्टान्तेनाह **विमानवरैर्नृदेव्य इति** । तासामपि लेपनादिलीलामाह **ता मातुलेयसखिभिरिति** । मातुलेयैः सखिभिश्च **परिषिच्यमानाः** । मातुलेया एव वा सखायः । मातुलेयस्य भगवतः सखीभिरित्य-

पव्याख्यानम् । सर्वराज्ञां स्त्रीणां प्रक्रान्तत्वात् मातुलेयपदं च तासामेव मातुलेयं गमयति । न भर्तुर्मातुलेयं ता देवरानुत सखीनित्यग्रे विरोधश्च । मातुलेयकन्यापरिणये ज्येष्ठस्य कनिष्ठा देवरा मातुलेयाश्च भवन्ति । मातुलेयपदं पैतृष्वस्रेयस्याप्युपलक्षणम् । देवरैः सह सखीनां परिहासविलासः लौकिकः सर्वदेशप्रसिद्धो न निषिद्धः । यथा राजभोग्याः पदार्थाः सर्वेषामुपयुज्यन्ते तथा स्त्रीणामपि बाह्या लीलाः सम्बन्धिनामपि युज्यन्ते । मातुलेयपदेन धर्म्यो विवाहो निराकृतः । धर्मविवाहवतीनां तु सुतरां पतिव्रतानां तु विलासा एव न भवन्ति सुतरामन्यैः सह । तस्मात्सुष्ठूक्तं मातुलेयैः सखिभिश्चेति । तथापि संवृता इति **सव्रीडहासविकसद्वदना** इति पूर्वोक्ताभ्यो विशेषः । परिषेचनं तु जलमध्ये न तु मध्येमार्गं तत्रैव कमलानीव **विरेजुः** ॥ १६ ॥

ता अपि प्रतियोगिनां सेचनं चक्रुरित्याह **ता देवरानिति** ।

ता देवरानुत सखीन्सिषिचुर्दृतीभिः
क्लिन्नाम्बरा विवृतगात्रकुचोरुमध्याः ।
औत्सुक्यमुक्तकबराच्यवमानमाल्याः
क्षोभं दधुर्मलधियां रुचिरैर्विहारैः ॥ १७ ॥

त एव मातुलपुत्रा **देवराः** । उतेति सखीनां भिन्नत्वाय । **दृतयः** वंशचर्मकृताः । स्वयं च **ताः क्लिन्नाम्बराः** सूक्ष्मवस्त्रपरिधानाद्विवृतगात्राः । रसस्थानानामपि दर्शनार्थं विशेषतो निरूपणम् । **कुचोरुमध्या** इति शृङ्गारस्थानत्वाय तासां तथा वर्णनम्, **मध्यं** नाभिस्थानम् । क्रीडौत्सुक्येन **मुक्तं कबरं** यासाम् । अत एव **च्यवमानमाल्याः** । तासां दर्शनेन कन्दर्पाविर्भावो भवतीति तेन प्रकारेण विशेषो वर्णितः । दोषजनकत्वं व्यवस्थया परिहरति **मलधियामिति** । अजितान्तःकरणानामेव तद्दर्शनेन क्षोभः । अनेन कीर्तनश्रवणादावपि दोषः परिहृतः । **रुचिरैरिति** रसाभासव्यतिरिक्तैः ॥ १७ ॥

ततो युधिष्ठिरस्य निर्गमनमाह **स सम्राडिति** ।

स सम्राड्रथमारूढः सदश्वं रुक्ममालिनम् ।
व्यरोचत स्वपत्नीभिः क्रियाभिः क्रतुराडिव ॥ १८ ॥

साम्राज्यं कर्मणा तेनैव प्राप्तमिति **रथविशेषणम्** । **सदश्वं रुक्ममालिनमिति** । **सत्पदेन** दान्तत्वमपि गम्यते । सुवर्णालंकारोपेतम् । **स्वपत्नीभिः** असाधारणीभिः, पूर्ववैलक्षण्यार्थमुक्तम् । तस्यालौकिकत्वमाह **क्रियाभिः क्रतुराडिवेति** । प्रकरणेन प्राप्तं लौकिकत्वं परिह्रियते । क्रतुराडपि योगजदृष्ट्या दृश्यते । अभिव्यक्तिदशायां तु सर्वैरेव क्रियाभिर्नित्याभिः ॥ १८ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

स सम्राडित्यत्र । **सत्पदेनेति** सन्तोश्वाः गजदन्तनिर्मित रथ एव योग्या भवन्तीति भावः ।

पत्नीसंयाजावभृथ्यैश्चरित्वा ते तमृत्विजः ।
आचान्तं स्नापयांचक्रुर्गङ्गायां सह कृष्णया ॥ १९ ॥

ऋत्विजां वा यागा नानाशाखासु प्रकारभेदेन भवन्तीति पत्नीसंयाजान्ताः संस्थाः साम्प्रतं प्रचरन्ति । स(ह)स्नान्ता वा, तस्मिन् पक्षे स्वतन्त्रतया **पत्नीसंयाजाः** पृथगेव क्रियन्ते जाघन्यादिद्रव्यैः । आवभृथ्याश्च इष्टयः **आवभृथ्यैः** कर्मभिः । **चरित्वा** चरणं कृतिः । ततस्ते एव **ऋत्विजः आचान्तं** कर्मसमाप्त्यनन्तरं **स्नापयांचक्रुः** अभिषेकविधिना । अभिषेको मुख्ययैवेति **सह कृष्णये**त्युक्तं 'मुख्याभिषेक्री' इति वाक्यात् । **गङ्गायामिति** अप्स्ववगाह्याभिषेकः ॥ १९ ॥

देवदुन्दुभयो नेदुर्नरदुन्दुभिभिः समम् ।
मुमुचुः पुष्पवर्षाणि देवर्षिपितृमानवाः ॥ २० ॥

तस्य यागकृतिः सर्वसंमता जातेति ज्ञापयितुं **देवदुन्दुभीनां** वादनम् । **नरदुन्दुभयः** लौकिकाः । अभिलषितसमये नरदुन्दुभिवादनं तदैव देवदुन्दुभीनामपीति देवा इच्छानुसारिणो जाता इति ज्ञापयितुं सहभावो निरूपितः । देवत्वसंपादककर्मापेक्षयापि राजसूयो महानिति ज्ञापयितुं **मुमुचुः पुष्पवर्षाणी**त्याह ॥ २० ॥

सस्नुस्तत्र ततः सर्वे वर्णाश्रमयुता जनाः ।
महापातक्यपि यतः सद्यो मुच्येत किल्बिषात् ॥ २१ ॥

ततो राजसन्निधौ **सर्वे** एव **सस्नुः** । पतितपाखण्डानां तत्र प्रवेशाभावाय **वर्णाश्रमयुता जना** इत्युक्तम् । माहात्म्यमाह **महापातक्यपी**ति । **सद्यः** स्नानानन्तरमेव अकस्मात्समागतः अभ्यनुज्ञया स्नाति चेत् ॥ २१ ॥

ततो राज्ञः लौकिकोत्कर्षार्थमलंकरणमाह **अथे**ति ।

अथ राजाऽहते क्षौमे परिधाय स्वलंकृतः ।
ऋत्विक्सदस्यब्रह्मादीनानर्चाभरणाम्बरैः ॥ २२ ॥

एतावत्कालं त्वनलंकृतः नियमे न्यस्तभूषणत्वात् । **अहते** नूतने । **क्षौमे** 'सौम्यं वै क्षौमम्' इति सोमेन वरदत्ते इव परिधाय **स्वलंकृतो** जातः । ततोऽन्यानपि ऋत्विगादीन् स्वसमानवेषान् कृतवान् ॥ २२ ॥

बन्धुज्ञातिनृपान्मित्रसुहृदोऽन्यांश्च सर्वशः ।
अभीक्ष्णं पूजयामास नारायणपरो नृपः ॥ २३ ॥

यथायोग्यं **बन्धुज्ञातिनृपान् मित्रान् सुहृदश्च अन्यांश्च** समागतान् सर्वप्रकारेण पूजायामत्र कालो न नियामकः किंतु पुरुषा एवेति ज्ञापयितुम**भीक्ष्ण**मित्युक्तम् । **पूजयामासे**ति विधिरुक्तः न तु लौकिकम् । अनेनास्मिन् प्रकरणे राज्ञः केवलस्य

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

पत्नीत्यत्र । **ऋत्विजां** वेति क्रियाभिरिति पूर्वानुवृत्तिः ।

वैदिकी चेष्टा, अन्येषां तु लौकिक्येवेति । ननु विहिताः परिच्छिन्ना एव भवन्ति यागाङ्गभूताः किमिति सर्वानेव पूजयामासेत्याकाङ्क्षायामाह **नारायणपर** इति । तस्य भगवत्पूजायामेव तात्पर्यं तेन तदात्मकाः सर्वे इति श्रद्धया सर्वपूजनम् । **नृप-त्वात्समृद्धिः** ॥ २३ ॥

राजपूजितानां सर्वेषां शोभामाह **सर्वे जना** इति ।

सर्वे जनाः सुररुचो मणिकुण्डलस्र-
गुष्णीषकञ्चुकदुकूलमहार्घ्यहाराः ।
नार्यश्च कुण्डलयुगालकवृन्दपुष्ट-
वक्त्रश्रियः कनकमेखलया विरेजुः ॥ २४ ॥

अन्तर्बहिश्च दोषा निवृत्ताः । इच्छापूरणादाभरणैश्च कान्त्या **सुररुचो** जाताः । तत्र हेतुभूतं विशेषणं **मणिकुण्डले**ति । मणियुक्ते **कुण्डले स्रजः उष्णीषं कञ्चुकं दुकूलं** मध्यबन्धनं **महार्घ्य**श्च **हारो** येषाम् । **नार्यश्च** तथालंकृताः । चकारेण तद्धर्मोक्तिः । विशेषमाह **कुण्डलयुगे**नालक**वृन्दे**न च **पुष्टा वक्त्रश्री**र्यासाम् । सुतरां **कनकमेखलया विरेजुः** । एतदन्ता लौकिकी शोभा ॥ २४ ॥

अथ भिन्नप्रक्रमेण समागतानां निर्गमनमाह **अथर्त्विज** इति ।

अथर्त्विजो महाशालाः सदस्या ब्रह्मवादिनः ।
ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रा राजानो ये समागताः ॥ २५ ॥

अग्रे वक्ष्यमाणमानभङ्गः प्रत्यापत्तिपर्यन्तं मध्ये केनाप्यंशेन न्यूनतायां तेनैव दुष्टानां संतोष इति न मात्सर्यं पुष्टं भवेदिति प्रत्यापत्तिपर्यन्तं वर्णना । **महाशालाः** श्रोत्रियाः । तेषामेवार्त्विज्यम् । **सदस्या**स्तु **ब्रह्मवादिनः** । त एव सर्वज्ञाः । एवमुभये अपेक्षितधर्मयुक्ता निरूपिताः । अन्ये विप्रादयः । तेषामागमनमेव प्रयोजकं तदाह **ये समागता** इति ॥ २५ ॥

तथा देवादीनामपि ।

देवर्षिपितृभूतानि लोकपालाः सहानुगाः ।
पूजितास्तमनुज्ञाप्य स्वधामानि ययुर्नृप ॥ २६ ॥

ते सर्वे पूजिताः सन्तः मुदा **स्वधामानि ययुः** । **नृपे**ति संबोधनं समासौ संतोषाय ॥ २६ ॥

तेषां मानसं कायिकं चोक्त्वा वाचनिकमाह **हरिदासस्ये**ति ।

हरिदासस्य **हरिदासस्य राजर्षे राजसूयमहोदयम् ।**
नैवातृप्यन्प्रशंसन्तः पिबन्मर्त्योऽमृतं यथा ॥ २७ ॥

राजर्षेः स्वधर्मनिरतस्य **हरिदासस्य** च प्रमाणप्रमेयबलपुष्टस्य । तत्रापि **राज-सूयस्य** तत्रापि **महोदयम्**, अत एव **प्रशंसन्तः** स्वयमेव **नैवातृप्यन्** । अन्येच्छया

वर्णनायां तदिच्छापूर्तौ निवृत्तिरपि भवेत् । इदं तु स्वार्थमेवेति निरन्तरं प्रशंसा । प्रतिक्षणं तु रुच्याधिक्याय दृष्टान्तमाह मर्त्यो मरणधर्मा, अमृतं स्वादिष्टं मरणनिवर्तकं चेति । अनुभवपर्यवसानाभ्यामुत्कृष्टान्न निवर्तते । अत्रापि तदासक्त्या वर्णनायां 'यो यच्छ्रद्धः' इति न्यायेन राजतुल्यत्वसंपादकत्वादनिवृत्तिर्युक्तेत्यर्थः ॥ २७ ॥

लौकिकं बन्धुषु विशेषतो वक्तव्यमिति साधारणतुल्यत्वे न शोभेति साधारणेषु गतेषु बन्धून् स्थापयामासेत्याह तत इति ।

ततो युधिष्ठिरो राजा सुहृत्संबन्धिबान्धवान् ।
प्रेम्णा निवासयामास कृष्णं च त्यागकातरः ॥ २८ ॥

भगवदिच्छैवैषा यतोऽनर्थोऽग्रे भविष्यतीति । **सुहृदो** मित्राणि । **संबन्धिनो** विवाह्याः । **बान्धवा** गोत्रिणः । **प्रेम्णेति** यागसमये बान्धवाः परिचर्यायामेव व्यापृताः न सुखेन भोगं प्राप्तवन्तः । अतः संमर्दे निवृत्ते सहभोगेच्छया स्नेहेन तेषां स्थापनमित्यर्थः । **कृष्णं** चेति विशेषार्थमुक्तम् । बहुकालं स्थापनं सूचयति **त्यागकातर** इति ॥ २८ ॥

सर्वे बान्धवा अविशेषात्तत्र स्थिताः, भगवतस्तु कार्यान्तरमप्यस्तीति कदाचिद-स्थितिमाशङ्क्याह **भगवानेवेति** ।

भगवानेव तत्राङ्ग न्यवात्सीत्तत्प्रियंकरः ।
प्रस्थाप्य यदुवीरांश्च साम्बादींश्च कुशस्थलीम् ॥ २९ ॥

अङ्गेत्यप्रतारणे **तत्रै**वावात्सीदिति । एवकारेण सभार्यस्य वसतिर्निरूपिता । कार्यान्तरार्थं स्वप्रतिनिधितया अन्यान् प्रस्थापितवानित्याह **प्रस्थाप्येति** । भगवति विद्यमाने रक्षा विलासश्च द्वारकायां भवेत् तत्रैकेन द्वयं न सिद्ध्यतीति रक्षार्थं **यदुवीरान्** विलासार्थं **साम्बादींश्च** प्रस्थापितवान् । तत्र स्वभावतः सभयं स्थानमाह **कुशस्थली-मिति** । कुशो दैत्य इति तस्यां भूमौ दैत्योपद्रवसंभवः ॥ २९ ॥

यागपूर्वं मध्ये अन्ते च यावदभीप्सितं तावद्राज्ञो जातमिति राजकृत्यमुपसंहरति **इत्थं राजेति** ।

इत्थं राजा धर्मसुतो मनोरथमहार्णवम् ।
सुदुस्तरं समुत्तीर्य कृष्णेनासीद्गतज्वरः ॥ ३० ॥

राजेति स्वधर्मवत्त्वम् । **धर्मसुत** इति बीजशुद्धिः । **मनोरथ** एव **महानर्णवः** महत्त्वात् प्रतिबन्धकनक्रसद्भावाच्च । अत एव **सुदुस्तर**मन्यैः स्वस्यापि । परं **कृष्णेन समुत्तीर्य गतमानसज्वर आसीत्** । यथा वैष्णवधर्मैः ज्वरादिकं समुद्रे निक्षिप्य उत्तीर्णो विज्वरो भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

अतः परं भूभारहरणाख्यं भगवच्चरित्रं वक्तुं दुर्योधनमानभङ्गमाह एकदेति ।

एकदान्तःपुरे तस्य वीक्ष्य दुर्योधनः श्रियम् ।
अतप्यद्राजसूयस्य महित्वं चाच्युतात्मनः ॥ ३१ ॥

दुर्योधनादिष्वपि भीष्मादयो ज्येष्ठा गृहे गताः । यैर्यागे कर्माणि कृतानि त एव स्थिताः । पूर्वं यागावेशात् न मात्सर्योत्पत्तिः । पश्चात्तु सहजदोषाविर्भावात् मात्सर्यं जातमित्याह **तस्यान्तःपुरे श्रियं** स्त्रीरूपां धनरूपां च **दृष्ट्वा** वैदिकोत्कर्षं राजसूयं च **दृष्ट्वा । अच्युतात्मन** इति भक्त्यतिशयं च दृष्ट्वा मार्गत्रयसंपत्तौ स्वस्यापि युधिष्ठिरतुल्यत्वं मन्यमानः त्रितयमध्ये एकस्याप्यभावाद**तप्यत्** ॥ ३१ ॥

तत्र धनकृतां श्रियं वर्णयति **यस्मिन्निति** ।

यस्मिन्नरेन्द्रदितिजेन्द्रसुरेन्द्रलक्ष्मी-
र्नाना विभान्ति किल विश्वसृजोपक्लृप्ताः ।
ताभिः पतिं द्रुपदराजसुतोपतस्थे
यस्यां विषक्तहृदयः कुरुराडतप्यत् ॥ ३२ ॥

नरेन्द्रा मनुष्यराजानः तेषां संपत्तिर्मानुषी । **दितिजेन्द्रा** दैत्यश्रेष्ठाः तेषां संपत्तिरासुरी मायाप्रचुरा । **सुरेन्द्रा** देवश्रेष्ठाः तेषां संपत्तिरलौकिकी विचित्रा । ताः सर्वा अपि **नाना**विधाः ताः सर्वा एव राज्ञोन्तःपुरे **विभान्ति** । **किलेति** प्रमाणम् । ननु प्रतिनियताः कथं मनुष्ये सर्वा जाता इत्याशङ्क्याह **विश्वसृजोपक्लृप्ता** इति । भगवता नूतना रचिताः । तेन तत्तदपेक्षयाप्युत्कर्ष उक्तः । ताभिः समृद्धिभिः सह **स्वपतिं द्रुपदराजसुता उपतस्थे** । ततः किमत आह **यस्यां विषक्तहृदय** इति । सर्वोत्कर्षोयमर्थः यथा कथंचित् प्राप्तः यथा पञ्चभिर्भुज्यते तथास्माभिरपि भोक्तव्यं इति तस्येच्छा, अतस्तस्यां **विषक्तहृदयः कुरुराट्** तदतिशयसर्वविषययुक्तः **अतप्यत्** परमं कामसन्तापं प्राप्तवान् ॥ ३२ ॥

एवमाद्यन्तौ दोषौ वर्णितौ, मोहं वर्णयितुं भगवत्संबन्धिलीलां तत्र वर्णयति **यस्मिन्निति** ।

यस्मिंस्तदा मधुपतेर्महिषीसहस्रं
श्रोणीभरेण शनकैः क्वणदङ्घ्रिशोभम् ।
मध्ये सुचारुकुचकुङ्कुमशोणहारं
श्रीमन्मुखं चपलकुण्डलकुन्तलाढ्यम् ॥ ३३ ॥

तदा तद्दर्शनसमये **मधुपते**र्भगवतः व्यामोहकस्य कोटिकन्दर्परूपस्य **महिषी-सहस्रं** वीक्ष्य इति पूर्वेणैव संबन्धः । भगवतोऽपि कामपूरकत्वेन बाहुल्याच्च मोहकत्वं निरूपितम् । मोहककरणमिव विशेषणमाह **श्रोणीभरेणेति** । नितम्बभारेण **शनकैः क्वणन्तावङ्घ्री** नूपुरादिभिः शोभा यस्य, नूपुरदर्शनं तच्छब्दो वा व्यामोहक

इत्यर्थः । **मध्ये सुचारु** यत् **कुचकुङ्कुमं** अनेन प्रकारविशेषेण समर्पितं कुचकुङ्कुमं निरूपितम् । मकरिकापत्रमध्ये कुङ्कुमं निरूपितमिति अतिसूक्ष्मवस्त्रव्यवधानं रसजनकमेव न दृष्टिप्रतिबन्धकं तेन मोहार्थं वर्णनमुपपद्यते । तेन यः **शोणो** हारः कमलपत्राणीव तन्मध्ये **श्रीमन्मुखं** कार्यावेशे भावार्थं वा **चपलकुण्डलकुन्तलैः आढ्यं** । मध्ये सुचार्विति भिन्नं वा, प्रान्तस्त्रिय अपेक्षयापि मध्यस्त्रीणां रुक्मिण्यादीनामत्युत्कृष्टत्वात् ॥ ३३ ॥

एवं स्त्रीणां मोहहेतुत्वमुक्त्वा नरदेवकृतमोहहेतुं संपाद्य दैत्यकृतं स्थानतो मोहहेतुमाह **सभायामिति** ।

सभायां मयक्लृप्तायां क्वापि धर्मसुतोऽधिराट् ।
वृतोनुगैर्बन्धुभिश्च कृष्णेनापि स्वचक्षुषा ॥ ३४ ॥

मयेन विशेषत एतदर्थमेव क्लृप्ता सभा । **क्वापि** कालस्यापि तथारूपे । **धर्मसुतः** अर्थादधर्मभङ्गं करिष्यतीति सूचितम् । **अधिराडिति** सामर्थ्यम् । **वृतोनुगैर्बन्धुभिश्चेति** सहायः क्रियामयः । ज्ञानक्रियारूपं सहायमाह **कृष्णेनापि स्वचक्षुषेति** । अनेन दुर्योधनापेक्षयापि भगवतः सन्मानना भगवत्कृतमेव प्रमाणमिति च सूचितम् ॥ ३४ ॥

तस्य दुर्योधनप्रदर्शनार्थं विशेषतः सिंहासनस्थितिमाह **आसीन** इति ।

आसीनः काञ्चने साक्षादासने भगवानिव ।
पारमेष्ठ्यश्रिया पुष्टः स्तूयमानश्च बन्धुभिः ॥ ३५ ॥

सुवर्णसिंहासने सर्वोत्कर्षं प्राप्य **भगवानिव आसीनो** जातः, **साक्षादासन** इति । आसनशक्तिस्तत्रैव स्थापिता । यागफलरूप**पारमेष्ठ्यश्रियापि पुष्टः** । **बन्धुभिः स्तूयमान** इति मानोन्नतिः ॥ ३५ ॥

एवंविधे समये दुर्योधनः समागत इत्याह **तत्रेति** ।

तत्र दुर्योधनो मानी परीतो भ्रातृभिर्नृप ।
किरीटमाली न्यविशदसिहस्तः क्षिपन्रुषा ॥ ३६ ॥

सोऽभिमानी मां सेवकं कर्तुं अक्षपीडां वा जनयितुं स्थापयतीति **भ्रातृभिः सहितः** असंमतं युद्धं वा करिष्यामीति वा निश्चित्य **क्षिपन्नि**तस्ततः सर्वान् । **किरीटमाली** भूत्वा **असिहस्तः** प्रायेण कंचिन्मारयितुमिव **न्यविशत्** । रुषेति लौकिकन्यायेनापि तस्यादर्शनहेतुरुक्तः ॥ ३६ ॥

ततस्तत्र पदार्थेषु भ्रमो जात इत्याह **स्थलेऽभ्यगृह्णादिति** ।

स्थलेऽभ्यगृह्णाद्वस्त्रान्तं जलं मत्वा स्थलेऽपतत् ।
जले च स्थलवद्भ्रान्त्या मयमायाविमोहितः ॥ ३७ ॥

काचादिभिः कृत्वा तथा कृतवान् ततः **स्थल एव** जलबुद्ध्या **वस्त्रान्तं** स्वभावादभ्यगृह्णात्। तत्र हेतुः **जलं मत्वेति** । न केवलं वस्त्रग्रहणमात्रं किंत्वेतन्निम्नस्थानमिति **जले** प्रविशन्निव **स्थल एवापतत्** । एवं जले च स्थलबुद्ध्या सवस्त्र एव प्रविष्टः निम्नत्वात् पतितः । तत्र हेतुः **स्थलवद्भ्रान्त्येति** । यथा स्थले पूर्वं जलभ्रमो जातः । एवमत्रापि स्थले जात इत्यर्थः । तत्राप्रत्याख्येयहेतुमाह **मयमायाविमोहित** इति । यो हि दुष्टः साभिमानः क्रोधेन तं देशं प्रविशति तस्य भ्रमो भवतीति काचिन्माया देवतारूपा तस्यां सभायां **मयेन** स्थापिता सा तथैव विरुद्धं भ्रामयतीति **मायया विमोहितः** ॥ ३७ ॥

ततो यज्जातं तदाह **जहासेति** ।

जहास भीमस्तं दृष्ट्वा स्त्रियो नृपतयोऽपरे ।
निवार्यमाणा अप्यङ्ग राज्ञा कृष्णानुमोदिताः ॥ ३८ ॥

तमन्धमिव **दृष्ट्वा भीम**स्तत्प्रतिकूलैकस्वभावः । **स्त्रियः** सर्वाः स्वभावतः । **अपरे नृपतयः** ये न दुर्योधनसंबन्धिनः । ननु राजसभायां हास्यमनुचितमिति चेत् । तत्राह **निवार्यमाणा अपीति** । **राज्ञा निवार्यमाणा अपि** स्वतोऽनुचितस्य का वार्ता । तत्र हेतुः **कृष्णानुमोदिता** इति । अन्तःकरणे बहिश्च । एतदर्थमेवैतावानुद्यम इति ॥ ३८ ॥

ततो यज्जातं तदाह **स व्रीडित** इति ।

स व्रीडितोऽवाग्वदनो रुषा ज्वलन्निष्क्रम्य तूष्णीं प्रययौ गजाह्वयम् ।
हाहेति शब्दः सुमहानभूत्सतामजातशत्रुर्विमना इवाभवत् ।
बभूव तूष्णीं भगवान्भुवो भरं समुज्जिहीर्षुर्भ्रमति स्म यद्दृशा ॥ ३९ ॥

अवाग्वदनो बहिः । ततोऽपमानेन जातो महान् **रोषः** तेन **ज्वलन्निव** तस्मात् स्थानात् भीमभर्त्सनमकृत्वैव **तूष्णीं निष्क्रम्य** तूष्णीं राजानं गमिष्यामीत्यननुज्ञाप्य **गजाह्वयमेव प्रययौ** । यमुनामुत्तीर्य गत एव । ततो महान् बन्धुरेवं गत इति **हाहेति शब्दः सुमहानभूत्** सोऽपि **सतामेव** भूतानुकम्पिनाम् । राजा च **अजातशत्रुत्वाद्विमना अभवत्** । **इवेति** भगवदनुमोदनात्किञ्चिदस्तीति ज्ञातवान् । भगवांस्तु नोपहासं न वा विषादं किमपि कृतवानित्याह **बभूव तूष्णीमिति** । पुनः सन्माननायां भूभारहरणं न भवेत् तन्मारणे वा पाण्डवानां गर्वो न गच्छेदिति । भगवान् सर्वसमस्तूष्णीमास । यतो **भुवो भारं जिहीर्षुः** । नन्वेवं कृते कथं भूभारहरणं भविष्यतीत्याशङ्क्याह **यद्यस्मात्** कारणात् भगवान् **दृशा** ज्ञानचक्षुषा ज्ञानेनैव सह **भ्रमति** साध्यसाधनभावः सर्वोऽपि तस्य प्रत्यक्ष इत्यर्थः । **स्मेति** सर्वलोकवेदप्रसिद्धिरत्र प्रमाणं निरूपितम् ॥ ३९ ॥

उक्तमुपसंहरति एतत्तेऽभिहितमिति ।

एतत्तेऽभिहितं राजन् यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ।
दुर्योधनस्य दौरात्म्यं राजसूये महाक्रतौ ॥ ४० ॥

राजन्निति स्नेहान्महत्संबोधनम् । एतस्य चरित्रस्य निरोधोपयोगित्वं नास्तीति शङ्काव्युदासार्थं त्वया पृष्टं चेत् तदोक्तमित्याह यत्पृष्टोऽहमिह त्वयेति । त्वया मानभङ्गे हेतुः पृष्टः । तत्र दुर्योधनस्य दौरात्म्यमेव मानभङ्गहेतुरित्युत्तरं दौरात्म्यं च निरूपितमभिमानरूपम् । तच्च राजसूये समागतस्य कर्तुमनुचितं न हि धर्मार्थमागतोऽभिमानं करोति तत्रापि महाक्रतौ निरभिमानतयैव तत्र गन्तुमुचितमित्यर्थः ॥ ४० ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धोत्तरार्धविवरणे षड्विंशाध्यायविवरणम् ॥ २६ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सप्तविंशोऽध्यायः ।

सात्विकानां निरोधस्तु षड्भिरेवं निरूपितः ।
साधनांशः फलांशस्तु षड्भिरग्रे निरूप्यते ॥ १ ॥
फलं तु त्रिविधं प्रोक्तं शत्रुनाशो यशस्तथा ।
अलौकिकी तथा संपद् द्वाभ्यां द्वाभ्यां निरूप्यते ॥ २ ॥
बन्धूनां च तथांशस्य मित्रस्येति पृथक् पृथक् ।
बन्धूनां कृष्णसद्भावान्नान्यत्रेच्छा कथंचन ॥ ३ ॥
सहागतस्य त्वंशस्य कीर्त्तिरेवेप्सिता भुवि ।
मित्रस्य लक्ष्मीवैमुख्यात् संपत्तिर्वाञ्छिता क्वचित् ॥ ४ ॥
परोक्षे दारदृष्टो हि मित्रत्वमुपयाति हि ।
अत्रादौ द्वारकास्थानां बन्धूनां च तथा क्वचित् ॥ ५ ॥
अनिवार्यं दुःखमुक्तं द्वितीयेन निवार्यते ।
सप्तविंशे तथाध्याये यादवानां महद्भयम् ॥ ६ ॥
महादेवादिपुष्टेभ्यः शाल्वादिभ्यो निरूप्यते ।
अप्रत्याख्येयता सिद्धै प्रद्युम्नाय जयो महान् ॥ ७ ॥
निरूपितः समस्तानां यतः स्यात्तु महद्भयम् ।

स्वतन्त्रतया फलप्रकरणमारभते अथेति ।

श्रीशुक उवाच—**अथान्यदपि कृष्णस्य शृणु कर्माद्भुतं महत् ।**
क्रीडानरशरीरस्य यथा सौभपतिर्हतः ॥ १ ॥

तदैव निरुद्धानां भगवत्परता भवति । एतच्चरित्रमुत्तममिति श्रवणार्थं विशेषेण प्रेरयति अन्यदपि कृष्णस्य शृण्विति । यतः अद्भुतं कर्मेति । अस्माच्चरित्राद्भग-

---

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

कारिकायां भगवन्मित्रस्य लक्ष्मीवैमुख्ये हेतुमाहुः **परोक्षे** इति । भगवतो दाराः लक्ष्मीः भगवत्परोक्षे लक्ष्म्यां दृष्टौ सत्यां **मित्रत्वमुपयाति** 'परोक्षे दारदर्शनम्' इति नीतिवाक्यसंमत्यर्थं हिशब्दः । अतो भगवत्संमुखः सन् तद्दत्तां सम्पत्तिरूपां लक्ष्मीं गृहीतवानित्यर्थः । **तत्रादाविति** एतत्प्रकरणादावित्यर्थः । **द्वितीयेनेति** इतो द्वितीयाध्यायेनेत्यर्थः ।

अथेत्यत्र । **तदैवेति** एतादृग्भये सत्येवेत्यर्थः । **अत एवेति** यतो विश्वस्मिन् जीवेनान्यार्थमारब्धमन्यार्थं भवत्यत एवेत्यर्थः । तदेव विवृण्वन्ति **धर्मार्थमिति** । **अत्रापीति** विपरीतफलेऽपि जगति फलरूपो भगवतः अनुभवः साक्षात्कारो वरसाधनत्वेन

वतोऽद्भुतानि कर्माणि बहूनि भवन्ति। इदं च चरित्रमद्भुतम्। तदेवाद्भुतं यदन्यार्थमारब्धमन्यार्थं भवति। अत एव विश्वमेवाद्भुतं चरित्रमिति भगवच्छास्त्रं, धर्मार्थं प्रयत्नं कुर्वन् अधर्मं करोति, अर्थार्थमनर्थं, एवं पुरुषार्थान्तरेऽपि । किंबहुना सुखार्थं यतमानो दुःखं प्राप्नोति । एवं सर्वाश्रमादिधर्मेषु भगवदनुसन्धानव्यतिरेकेषु बोद्धव्यम् । अत्रापि फलं भगवदनुभवः साधनत्वेन मन्यते । तथा सर्व एव भगवत्सम्बन्धी पदार्थः। इदं रहस्यं सर्वदैव भगवदीयैरनुसन्धेयम् । अतो यद्यपि सर्वमेवाद्भुतं तथापीदं **महत्** । तस्याद्भुतत्वमुपपादयति **क्रीडानरशरीरस्येति** । क्रीडार्थं नरशरीरमङ्गीकृतम् । यत्र क्रीडासंभावनापि नास्ति । नराणां सुखस्यैव नरकत्वात् तत्किमित्याकाङ्क्षायां निर्दिशति **यथा सौभपतिर्हत** इति। मायिकं पुरं सौभशब्देनोच्यते तस्य पतिः शाल्वः स चेत् प्रयत्नं न कुर्यात्, जीवेद्वा कियत्कालं दुर्योधनादिवत् । अयं तु शीघ्रमेव हतः ॥ १ ॥

तस्य हननार्थमुपाख्यानमाह **शिशुपालसख** इति ।

> **शिशुपालसखः शाल्वो रुक्मिण्युद्वाह आगतः ।**
> **यदुभिर्निर्जितः संख्ये जरासन्धादयस्तथा ॥ २ ॥**

शपथपूर्विका तेन सह मैत्री । शिशुपालसखित्वेनैव प्रसिद्धः **शाल्वः** । अत एव **रुक्मिण्युद्वाहे** आगते उपस्थिते **आगतो** वा **यदुभिर्निर्जितः**। आगतं वा **संख्यं** युद्धे तदा **यदुभिर्निर्जितः**। न केवलमेकः किन्तु **जरासन्धादयो**ऽपि **तथा** मित्राणि निर्जिताश्च ॥ २ ॥

एवं सर्वेष्वेव तथाभूतेषु सर्वहितान्वेषी यादवानां मारणं विचारितवान्—

> **शाल्वः प्रतिज्ञामकरोच्छृण्वतां सर्वभूभुजाम् ।**
> **अयादवीं क्ष्मां करिष्ये पौरुषं मम पश्यत ॥ ३ ॥**

ततस्तत्सिद्ध्यर्थं **शाल्वः प्रतिज्ञामकरोत्** । क्लेशेप्यनिवृत्त्यर्थं **सर्वभूभुजां शृण्वतामकरोत्**। **प्रतिज्ञा**माह—**अयादवीं क्ष्मां करिष्य** इति । यस्यां क्ष्मायां यादवा न तिष्ठन्ति इति सबीजनिर्हरणमर्थः । किं ब्रह्मशापेनेव नेत्याह **पौरुषं मम पश्यतेति**। **पश्यते**ति पौरुषं स्वकीयं साक्षात्पश्यतेति ॥ ३ ॥

ततोऽन्यानप्याह—

> **इति मूढः प्रतिज्ञाय देवं पशुपतिं प्रभुम् ।**
> **आराधयामास नृप पांसुमुष्टिं सकृद्ग्रसन् ॥ ४ ॥**

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

वर्तत इति जीवो मन्यते। वरं याचितुं भगवत्साक्षात्कारः संपादनीयः, तथा फलरूपः सर्व एव भगवद्भजनोपयोगी पुष्पादिपदार्थः प्रीताद्भगवतः फलं याचयितुं फलसाधनत्वेन संपादनीय इति मन्यत इत्यर्थः । इदं रहस्यमिति भगवदनुसन्धानव्यतिरेकेषु विपरीतमेव भवतीदं रहस्यमित्यर्थः । मूले **महदद्भुत**मित्युक्तं तस्यार्थ एतदन्तेनोक्तः ।

p. 76
p. 76
ते ?
sworn friendship
cap ?
to see page 76

इत्युक्त्वा मूढः असाध्यसाधनार्थं प्रवृत्तः भूमिर्यादवोपजीविनी कथं यादवरहिता स्वरूपं लप्स्यत इति । तथापि मौढ्यात्प्रतिज्ञाय तत्राप्यसमर्थं देवं सेवितवान् । यतः स पशूनामेव पतिः तत्रापि प्रभुः नत्वन्तर्यामी । यदि पुरुषोत्तममन्तर्यामिणं वा भजेत् भक्तो ज्ञानी वा भवेत् तदा जगज्जननसामर्थ्यं विश्वोपसंहारसामर्थ्यं वा भवेत् । विश्वामित्रस्येव तद्बहुकालसाध्यमिति मत्वा क्षिप्रप्रसादं स्वस्य पशुत्वात् प्रभुमाराधयामास । तत्राराधनप्रकारः पांशुमुष्टिं सकृद्भसन्निति । भगवद्वैमुख्यात्स्वहस्तेनैव स्वमुखे धूलिप्रक्षेपः ॥ ४ ॥

ततो यज्जातं तदाह संवत्सरान्त इति ।

संवत्सरान्ते भगवानाशुतोष उमापतिः ।
वरेण छन्दयामास शाल्वं शरणमागतम् ॥ ५ ॥

महादेवः कालप्रेष्यः, संवत्सरात्मकस्तु कालः, शाल्वो दुर्वृत्तः भगवद्विरोधार्थं यतते अस्मांश्च प्रार्थयते । तत्राद्भुतकर्मत्वाद्भगवदभिप्रायो न ज्ञायते । किमस्मा एष वरो देयो नवेति । तदर्थं संवत्सरप्रतीक्षा कृता । यदि संवत्सरेणायं मार्यते तदा स्वामिहितकर्त्री संवत्सरेणैव कार्यं सिद्धम् । अथ यदि क्लेशमेव दत्वा जीवयिष्यति तदा मयापि क्लेशदानार्थमेव वरो देय इति विचार्य संवत्सरं तूष्णीं स्थितः । नन्वग्रेऽपि कथं न स्थितः तत्राह—आशुतोष इति । स परमदयालुः अल्पमप्यन्यस्य क्लेशं न सहते, तथाप्यस्थाने यत्नं करोतीति तावद्विलम्बं कृतवान् । ननु तथापि स्वामिद्रोही उपेक्षणीय एव, किमिति वरो दत्त इत्याकाङ्क्षायामाह उमापतिरिति । उमापि तपःकुर्वाणा मया उपेक्षिता, सा पश्चात्तपसा पुष्टा सती गले पतिता, तथायमपि भविष्यतीति विचार्य ततो विघ्नार्थमेव वरेण छन्दयामास । वरं ब्रूहीत्युक्तवान् । ननु तस्य को धर्मः येन वरार्थं छन्दयामास । तपस्तु नास्त्येव भगवद्वैमुख्यात् । नहि नारकिणो रोगिणो वा तपः कुर्वन्ति । किन्तु कर्मानुभव एव तेषां तादृशः तस्मादुपेक्षणीय एवेत्याशङ्कायामाह—शरणमागतमिति । शरण्योपेक्षादोषभियेति ॥ ५ ॥

ततस्तस्यान्तर्यामिणैव बुद्धिनाशो जात इति यत्किञ्चित्प्रार्थयते देवासुरेति ।

देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
अभेद्यं कामगं वव्रे स यानं वृष्णिभीषणम् ॥ ६ ॥

देवासुरमनुष्यास्त्रिगुणप्रधानाः गन्धर्वोरगराक्षसाः मिश्रगुणप्रधानाः । एवं षड्भिः सर्व एव सगुणाः परिगृहीताः । तेषां सर्वेषामेवाभेद्यं अस्मदधीनं च कामगमन्यथा

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इत्युक्त्वेत्यत्र यादवोपजीविनीति भूमिदुःखे निवेदिते तद्रक्षार्थं यदुष्वंशावतरणात् ज्ञापनस्य स्कन्धादौ निरूपितत्वात् भूमिर्यादवोपजीविकेत्यर्थः ।

समुद्रवदसत्पुरुषार्थाय न स्यात् । किञ्च । यदर्थस्तु प्रयासः तदर्थं किञ्चिद्याचनीयमिति तस्य यानस्यापरं धर्मं प्रार्थयते—**वृष्णिभीषणमिति** । वृष्णीनां भयजनकम् ॥ ६ ॥

महादेवोऽपि भगवति न किञ्चिद्बाधकमिति तथेत्यङ्गीकृतवान् वरमात्रसिद्धो नित्यो भविष्यतीति अनित्यत्वे कृतकत्वं प्रयोजकमिति मयं प्रत्याज्ञां दत्तवानित्याह **तथेति** ।

तथेति गिरिशादिष्टो मयः परपुरंजयः ।
पुरं निर्माय शाल्वाय प्रादात्सौभमयस्मयम् ॥ ७ ॥

गिरिशादिष्ट इति । **परपुरंजय** इति । शत्रूणां पुरजयशीलः । स हि जानाति पुरं जेयमजेयं च । अतो यथा अजेयं तथा करिष्यतीत्यर्थः । अतस्तादृशं **पुरं निर्माय शाल्वाय प्रादात्** । तस्य नामस्वरूपे आह **सौभमयस्मयमिति** । सुष्ठु भा येषां ते सुभाः । तेषां सम्बन्धि पुरं सौभं उत्कृष्टलोहनिर्मितं दृढं भवति ॥ ७ ॥

ततः कृतार्थो भूत्वा युद्धार्थं द्वारकां समागत इत्याह **स लब्ध्वेति** ।

स लब्ध्वा कामगं यानं तमोधाम दुरासदम् ।
ययौ द्वारवतीं शाल्वो वैरं वृष्णिकृतं स्मरन् ॥ ८ ॥

कामगं इच्छामात्रेणैवेष्टदेशप्रापकम् । **तमोधाम** अन्धकारप्रचुरं तस्मिन्नन्धकारस्तिष्ठतीति स न दृश्यते । **दुरासदं** च केनापि प्राप्तुमशक्यम् । एवं प्राप्तदेववरस्य भगवद्विरोध एव फलमिति । **द्वारवतीमेव ययौ** । **वृष्णिकृतं वैरं** रुक्मिणीहरणात्मकं शिशुपालवधात्मकं च पूर्वं दृष्टं श्रुतं च **स्मरन्** ॥ ८ ॥

ततो वैरेण यत्कृतवांस्तदाह **निरुध्येति** ।

निरुध्य सेनया शाल्वो महत्या भरतर्षभ ।
पुरीं बभञ्जोपवनान्युद्यानानि च सर्वशः ॥ ९ ॥

सौभमात्रं तु तस्य वरप्राप्तं सेना तु स्वाभाविक्यधिका अतस्तदा या **पुरीं निरुध्य उद्यानोपवनानि सर्वशो बभञ्ज** ॥ ९ ॥

ततो दुर्गमध्येऽप्युपद्रवं कृतवानित्याह **सगोपुराणि द्वाराणीति** ।

सगोपुराणि द्वाराणि प्रासादाट्टालतोलिकाः ।
विहारान्सविमानाग्र्यान्निपेतुः शस्त्रवृष्टयः ॥ १० ॥

गोपुरद्वारसहितानि द्वाराण्यालक्ष्य शस्त्रवृष्टयो निपेतुरिति संबन्धः । बभञ्जेति केचित् । प्राकारा **अट्टालास्तोलिकाश्च** प्राकारस्था एवैताः **तोलिका**श्छिद्रपङ्क्तयः यत्र स्थितैः पाषाणाः क्षिप्यन्ते । प्रतोलिका वा शोभास्थानानि । **विहारान्** विश्रामस्थानानि तानि **विमानाग्र्य**सहितानि तेषां भञ्जनार्थं तत्र स्थितपुरुषाणां पीडार्थं वा **शस्त्रवृष्टयो निपेतुः** । साधारणमेतद्युद्धम् ॥ १० ॥

दैत्ययुद्धमाह **शिला द्रुमा** इति ।

शिला द्रुमाश्चाशनयः सर्पाः प्रासारशर्करा: ।
प्रचण्डश्चक्रवातोभूद्रजसाच्छादिता दिशः ॥ ११ ॥

पाषाणा वृक्षाश्च बहिरुत्पाटिताः अन्तः प्रक्षिप्ताः **अशनयोऽपि** तस्य वरप्राप्त्या आसुरमायया अशनयोऽपि तदधीनाः तथा **सर्पाश्च प्रासारशर्कराः** प्रकृष्य आसाररूपाः **शर्कराः** सूक्ष्मपाषाणवृष्टिं कृतवन्तः, **शिला द्रुमास्तामसाः अशनयः** सात्विकाः **सर्पप्रासारशर्करा** राजसाः । एवं त्रैविध्येन सर्व एव प्रकार उक्तः । ततः कृत्रिममाह—**प्रचण्डश्चक्रवातोभू**दिति । भ्रमं जनयतीति भिन्नतया च निरूपितम् । चक्रवातो वात्या **रजसा** रेणुसमूहेन **दिशः आच्छादिताः** । एवं प्राकारतन्मध्यस्थितानां क्रियाविघातकं ज्ञानविघातकं च कृतवन्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

तेषामुपद्रवेण जातं फलमाह **इत्यर्द्यमाने**ति ।

इत्यर्द्यमाना सौभेन कृष्णस्य नगरी भृशम् ।
नाभ्यपद्यत शं राजंस्त्रिपुरेण यथा मही ॥ १२ ॥

सौभेनाधमेन पीड्यमाना अतदर्हा यतः **कृष्णनगरी** अतिसुकुमारी **शं नाभ्यपद्यत** निरोधत्वात् न भक्तिमार्गविरुद्धं वर्णनम् । **राजन्नि**ति विश्वासार्थम् । पीडाया इयत्तां वक्तुं दृष्टान्तमाह **त्रिपुरेण यथा मही**ति ॥ १२ ॥

एवं महादेवप्रीत्यर्थं तस्योत्कर्षमुक्त्वा सर्वथा भग्नोपाय एव भगवत्परो भवतीति उपायान्तरं दूरीकर्तुं प्रद्युम्नादीनां रक्षार्थं युद्धमाह **प्रद्युम्ने**ति ।

प्रद्युम्नो भगवान्वीक्ष्य बाध्यमाना निजाः प्रजाः ।
मा भैष्टेत्यभ्ययाद्वीरो रथारूढो महायशाः ॥ १३ ॥

तस्य प्रथमतो गमने हेतु**र्भगवा**निति । भगवत्त्वात्स्वरूपज्ञानमुपायज्ञानं च **निजाः प्रजा** इति रक्षाभिनिवेशार्थमुक्तम् । आदौ मनसा रक्षां विचारितवान् । ततो वचनेनाप्याह **मा भैष्टे**त्यभयात् मुखतो मा भैष्टेत्युक्त्वा पश्चाद्रथेन युद्धदेश**मभ्ययात्** इत्यर्थः ॥ १३ ॥

सात्यकिश्चारुदेष्णश्च साम्बोऽक्रूरः सहानुजः ।
हार्दिक्यो भानुविन्दश्च गदश्च शुकसारणौ ॥ १४ ॥

तथा **सात्यकि**रपि **चारुदेष्णः** प्रद्युम्नभ्राता, **अक्रूरो** भ्रातृसहितः **हार्दिक्या**दयो यादवाः **गदा**दयो भ्रातरः । **शुकसारणौ** दूतौ परं भ्रातरौ ॥ १४ ॥

अपरे च महेष्वासा रथयूथपयूथपाः ।
निर्ययुर्दंशिता गुप्ता रथेभाश्वपदातिभिः ॥ १५ ॥

अपरे च यादवाः **महेष्वासाः** धनुर्धरा **रथयूथपा**नामपि **यूथपाः दंशिताः** रथादिभिर्वेष्टिता **निर्ययुः** । फलप्रकरणत्वाल्लौकिकी भाषा फलं सर्वत्रानुभव-

सिद्धत्वाल्लौकिकमेव । अतः स्वतो महान्तः साधनसहिता युद्धार्थं निर्गता इति स्वतः प्रतीकारार्थं प्रवृत्तिः तद्भगवान् दूरीकरिष्यति । लौकिकी भाषेयमिति न पूर्वविरोधः । बलभद्रो विद्यमानोऽपि महादेवप्रेरितोऽयमित्युपेक्षित इति केचित् क्वचिदन्यत्र गत इति च ।

तत उभयोः शूरत्वख्यापनाय युद्धं वर्णयति ततः प्रववृते युद्धमिति ।

ततः प्रववृते युद्धं शाल्वानां यदुभिः सह ।
यथासुराणां विबुधैस्तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ १६ ॥

शाल्वानामिति बहुवचनं प्राणभृन्न्यायेन प्रधानव्यपदेशन्यायेन वा । उभयेषां युद्धे दार्ढ्यमाह **यथासुराणां विबुधैरिति** । असुराणां यथा देवैस्तुमुलमधिकं **लोमहर्षणं** प्रचण्डप्रहारयुक्तम् । यस्मिन् श्रुते रोमाञ्चो भवति ॥ १६ ॥

ततो मायया तैर्या बिभीषिका प्रदर्शिता तां प्रद्युम्नो निवारितवानित्याह **ताश्च सौभपतेर्माया** इति ।

ताश्च सौभपतेर्माया दिव्यास्त्रै रुक्मिणीसुतः ।
क्षणेन नाशयामास नैशं तम इवोष्णगुः ॥ १७ ॥

दिव्यास्त्रैराग्नेयादिभिः नारायणास्त्रेण पाशुपतेन वा मूले छेदमकृत्वा अर्धप्राकृतबुद्ध्या युद्धं करोतीति अपरितोषेणाऽऽह **रुक्मिणीसुत** इति । यदर्थं कृतवान् तज्जातमित्याह **क्षणेन नाशयामासेति** । **नैशं तमो** रात्रेः संबन्ध्यन्धकारः सूर्यस्य सहजनिराकार्यः । तेन निरायासेन निराकरणमुक्तम् ॥ १७ ॥

ततो विशेषयुद्धमाह **विव्याध पञ्चविंशत्येति** ।

विव्याध पञ्चविंशत्या स्वर्णपुङ्खैरयोमुखैः ।
शाल्वस्य ध्वजिनीपालं शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १८ ॥

पञ्चविंशतितत्त्वात्मकाः सर्वे सर्वभावेन विद्धा इति ज्ञापयितुं **शाल्वस्य ध्वजिनीपालं** सेनापतिं **शरैर्विव्याध** । **सुवर्णपुङ्खैरिति** प्रत्यञ्चातः शीघ्रनिर्गमनार्थं । **अयोमुखैरिति** उत्तमवेधार्थं । मध्ये शराः **सन्नतपर्वाणः** ॥ १८ ॥

शतेनाताडयच्छाल्वमेकैकेनास्य सैनिकान् ।
दशभिर्दशभिर्नेतॄन्वाहनानि त्रिभिस्त्रिभिः ॥ १९ ॥

ततः **शतेन शाल्वमताडयत्** । **एकैकेन चास्य सैनिकान् दशभिः** **सारथीन्** अश्वांस्त्रिभिस्त्रिभिः ॥ १९ ॥

एवमेकेन सर्वेषां प्रहारः अत्याश्चर्यत्वात् शत्रुभिरपि स्तुत इत्याह **तत्तस्येति** ।

तत्तस्य चाद्भुतं कर्म प्रद्युम्नस्य महात्मनः ।
दृष्ट्वा तं पूजयामासुः सर्वे स्वपरसैनिकाः ॥ २० ॥

अद्भुतमाश्चर्यकरं मन्त्रसामर्थ्यात्पितृसामर्थ्याद्वा एतदिति पक्षं वारयति **महात्मन** इति। स्वयमेव महानुभावः। अत एवाश्चर्यम्। स्वस्य परस्य शत्रोश्च **सैनिकाः** ॥२०॥

ततः शाल्वः स्वयं युद्धं करिष्यतीति वक्तुं तस्य स्वरूपमाह **बहुरूपैकरूप**मिति।

बहुरूपैकरूपं तद्दृश्यते न च दृश्यते।
मायामयं मयकृतं दुर्विभाव्यं परैरभूत् ॥ २१ ॥

कदाचिद्**बहुरूपं** अनेकरूपं दृश्यते कदाचिदे**करूपं** कदाचिद् **दृश्यते** कदाचिन्न **दृश्यते** इति प्रमाणप्रमेययोरपि वैलक्षण्यमुक्तम्। तत्र हेतुः **मायामय**मिति। तर्हि दिव्यास्त्रेण नाशं यास्यतीत्यत आह **मयकृत**मिति। तर्ह्यन्यैस्तादृशैः सूक्ष्मेक्षिकया तन्नाशोपायो ज्ञातो भविष्यतीत्याशङ्क्याह **परैरन्यैर्दुर्विभाव्यं** तर्कितुमशक्यम**भू**दित्यर्थः ॥ २१ ॥

तस्य देशोऽपि दुर्लक्ष्य इत्याह **क्वचिद्भूमा**विति।

क्वचिद्भूमौ क्वचिद्व्योम्नि गिरिमूर्ध्नि जले क्वचित्।
अलातचक्रवद्भ्राम्यत्सौभं तद्दुरवस्थितम् ॥ २२ ॥

लक्ष्यं दृष्ट्वा पश्चाच्छस्त्रप्रयोगः। तत् स्थिरे चरे च भवति। चरे च लक्ष्यभूमिः ज्ञातुं शक्या भवति। अस्य तु सर्वमेवाशक्यमिति क्षणमात्रव्यवधानेऽपि विरुद्धदेशान् वर्णयति आकाशभूम्योरतिव्यवधानम्। एवं गिरिमस्तकजलयोरपि **अलातचक्रवद्भ्राम्यच्च** भवति तेनाविद्यमानस्थलेऽपि दृश्यत इति, तन्निराकरणार्थं न शस्त्रप्रयोगः कर्तुं शक्यः। केनचिन्मन्त्रादिना तथात्वे तत्प्रतीकारेण प्रतिकर्तव्य इति शङ्कां वारयति **तत्सौभं स्वभावत एव दुरवस्थित**मिति ॥ २२ ॥

एवं माहात्म्यमुक्त्वा तादृशमपि यादवैः निराक्रियत इत्याह **यत्र यत्रे**ति।

यत्र यत्रोपलक्ष्येत ससौभः सहसैनिकः।
शाल्वस्ततस्ततोमुञ्चन् शरान्सात्वतयूथपाः ॥ २३ ॥

उपलक्षणविधयापि यत्र प्रतीयेत **ससौभः सशाल्वः** सैनिकसहितश्च ततः **सात्वतयूथपाः शरानमुञ्चन्**। तत इति तस्माद्देशाच्छाल्वस्य गमनं सूचयति। अन्यथा तत्र तत्रेत्युक्तं स्यात् ॥ २३ ॥

एवं सर्वतः शरप्रक्षेपे सूक्ष्मोपि गन्तव्यदेशो रुद्ध इति सौभं सैनिकाश्च शाल्वस्य पीडिता जाता इत्याह **शरैरग्न्यर्कसंस्पर्शै**रिति।

शरैरग्न्यर्कसंस्पर्शैराशीविषदुरासदैः।
पाड्यमानपुरानीकः शाल्वोऽमुह्यत्परेरितैः ॥ २४ ॥

स्पर्शे अग्न्यर्काभ्यां तुल्यता। पर्यवसाने आशीविषतुल्यता। अत एव **दुरासदैः** अप्रतीकार्यैः **शरैः पाड्यमानं पुरमनीकाः** सैनिकाश्च यस्य एतादृशः **शाल्वः**

अमुह्यत् । तर्हि पलायनं तेषां प्रार्थना वा कर्त्तव्येति तत्राह **परैरितैः** । शत्रुप्रेरिता एते बाणाः अतः शत्रुजयो मरणं वा उपायः नान्य इति मोहं प्राप्तवान् ।

एवं यादवानां पौरुषमुक्त्वा शाल्वस्य सैनिकानामपि पौरुषमाह तुल्यत्वाय **शाल्वानीकपशस्त्रौघैरिति** ।

शाल्वानीकपशस्त्रौघैर्वृष्णिवीरा भृशार्दिताः ।
न तत्यजू रणं स्वं स्वं लोकद्वयजिगीषवः ॥ २५ ॥

शाल्वस्याप्यनीपकाः सेनारक्षकाः तेषां च **शस्त्रौघाः** तैः सर्वशः पीडिता अपि **वृष्णिवीराः स्वं स्वं रणं न तत्यजुः** । अनेन भागक्लृप्त्या युद्धं जायत इति लक्ष्यते । अपरित्यागे हेतुः **लोकद्वयजिगीषव** इति । जये मरणे वा इहलोके कीर्तिः परलोके स्वर्ग इति अतो लोकद्वयजयार्थमपरित्यागः ॥ २५ ॥

एवं साधारणयुद्धमुक्त्वा प्रधानयुद्धमाह **शाल्वामात्य** इति ।

शाल्वामात्यो द्युमान्नाम प्रद्युम्नं प्राक् प्रपीडितः ।
आसाद्य गदया मौर्व्या व्याहत्य व्यनदद्बली ॥ २६ ॥

अमात्यो मुख्यमन्त्री शाल्वतुल्यः नाम्ना द्युमान् कान्तियुक्तश्च पूर्वं प्रद्युम्नात्पीडितः सन् **आसाद्य** निकटे आगत्य **मौर्व्या** कृष्णलोहनिर्मितया तृणविशेषबद्धया वा **गदया व्याहत्य** ताडयित्वा **व्यनदत्** छब्दं कृतवान् । जितं जितमिति । यतो **बली** गदायां बलं प्रधानं तेन महती पीडा जातेति सूचितम् ॥ २६ ॥

ततो यज्जातं तदाह **तं द्युमदिति** ।

तं द्युमद्गदया शीर्णवक्षस्थलमरिंदमम् ।
अपोवाह रणात्सूतो धर्मविद्दारुकात्मजः ॥ २७ ॥

शरीरस्यैव महती पीडा जाता । यः कश्चनात्रापकर्षः स सर्वोऽपि महादेवसन्माननार्थः । **द्युमतः** प्रसिद्धस्य **गदया शीर्णं वक्षस्थलं** यस्येति । स्वभावतोऽप्यप्रयोजकत्वं वारयति **अरिंदममिति** । तदा रणस्थानात् तस्य **सूतः अपोवाह** दूरे नीतवान् । सोऽपि शत्रुपक्षपातीति शङ्काव्युदासार्थमाह **दारुकात्मज** इति । तस्य भयान्नयनं वारयति **धर्मविदिति** ॥ २७ ॥

ततः किं जातमित्याकाङ्क्षायामाह **लब्धसंज्ञो मुहूर्तेनेति** ।

लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन कार्ष्णिः सारथिमब्रवीत् ।
अहो असाध्विदं सूत यद्रणान्मेऽपसर्पणम् ॥ २८ ॥

मुहूर्तमात्रं मूर्च्छितः प्रद्युम्नस्य रुक्मिणीपुत्रत्वात् मातुलादिपक्षपाताद्वा । ततो भगवदनुग्रहात् मुहूर्तानन्तरं **लब्धसंज्ञः** यतः **कार्ष्णिः** कृष्णपुत्रः अग्रे सारथिं दृष्ट्वा

अनभिप्रेतं पलायनमिति बोधयन्नब्रवीत्। अहो इति तस्य तिरस्कारवचनम्। इदं **ममापसर्पणं अत्यन्तमसाधु** सर्वत्र निन्दितम्। **सूतेति** संबोधनं परिज्ञानार्थम्॥२८॥

नन्नु लोके पलायमाना अपि शूरा दृश्यन्ते तत्राह **न यदूनां कुले जात** इति।

> **न यदूनां कुले जातः श्रूयते रणविच्युतः।**
> **विना मां क्लीबचित्तेन सूतेन प्राप्तकल्मषात्॥ २९॥**

रणविच्युत इति। रणस्थानादपसरणं न श्रुतपूर्वं मरणं वा जयो वेति न तृतीयः पक्षः। नन्वद्य चेज्जातः तदापि व्याप्तिर्भग्नैवेत्याशङ्क्याह **विना मां क्लीबचित्तेन सूतेनेति**। अहमेवैकः सोऽपि सूतेन तथा जातः सूतोपि अद्यैव तथा ज्ञातः **क्लीबचित्त** इति। अतः **प्राप्तकल्मषोऽहम्**॥ २९॥

ननु किमेतावता तत्राह **किं नु वक्ष्य** इति।

> **किं नु वक्ष्येऽभिसंगम्य पितरौ रामकेशवौ।**
> **युद्धाद्धर्म्यादपक्रान्तः पृष्टस्तत्रात्मनः क्षमम्॥ ३०॥**

पितरौ रामकेशवावभिसंगम्य। **नु** इति वितर्के **किं वक्ष्ये**। वचने प्रकारः कोऽपि नास्तीति। ननु प्रहार एव वर्तते तत्राह **युद्धाद्धर्म्यादपक्रान्त** इति। धर्मादनपेतं युद्धं अतस्तस्मादपक्रमः अधर्मो भवति। तर्हि तूष्णीं स्थातव्यमिति चेत्तत्राह **पृष्ट** इति। तर्हि अशक्तिर्वक्तव्येति चेत् **आत्मनः क्षमम**मिति। न हि मया अशक्तिर्वक्तुं शक्या॥ ३०॥

किञ्च। सूतदोषेप्युक्ते कदाचित्पित्रा अङ्गीकर्तव्यम्। न तु भ्रातृपत्नीभिः हास्यस्वभावाभिरित्याह **व्यक्तं मे कथयिष्यन्तीति**।

> **व्यक्तं मे कथयिष्यन्ति हसन्त्यो भ्रातृजामयः।**
> **क्लैब्यं कथं कथं वीर तवान्यैः कथ्यतां मृधे॥ ३१॥**

उक्तेप्युपाये विपरीतं ज्ञात्वा **हसन्त्यो** भविष्यन्ति यतो **भ्रातृजामयः** कुलस्त्रियः एवं च वक्ष्यन्तीत्याह **क्लैब्यं कथं कथं वीरे**ति। हे वीर विपरीतार्थं संबोधनम्। **अन्यैः** सह ते क्लैब्यं कथं कथमिति श्रवणादरे वीप्सा। क्लैब्यं वा **कथयिष्यन्ति**। हानिकथनेप्युपहासः अन्यैः सह कथं कथमिति॥ ३१॥

एवमुपालब्धस्य सूतस्य वचनं **धर्मं विजानते**ति।

> सारथिरुवाच—**धर्मं विजानतायुष्मन्कृतमेतन्मया विभो।**
> **सूतः कृच्छ्रगतं रक्षेद्रथिनं सारथिं रथी॥ ३२॥**

धर्मस्वरूपमग्रे वक्तव्यं। तर्हि मरणमस्तु किमित्यपसरणमिति चेत्तत्राह **आयुष्मन्नि**ति। आयुर्वर्तते। एवं सत्युपेक्षा महद्दोषाय। अत आयुर्धर्मं च विजानता

मयैतत्कृतम् । धर्ममाह **सूतः कृच्छ्रगतं रक्षेदिति** । ममाप्येवंभावे त्वया रक्षणीय इत्युपदेशार्थं वचनम् ॥ ३२ ॥

इदं त्वया कुतोवगतमित्याशङ्क्याह **एतद्विदित्वा तु भवानिति** ।

एतद्विदित्वा तु भवान्मयापोवाहितो रणात् ।
उपस्पृष्टः परेणेति मूर्च्छितो गदया हतः ॥ ३३ ॥

तु शब्दः अज्ञानादागमनं वारयति । एतद्धर्मं ज्ञात्वैव **भवान् रणादपोवाहितः** । किं मम जातमित्याकाङ्क्षायामाह **उपस्पृष्टः परेणेतीति** । इत्यमुना प्रकारेण हृदयविदारणरूपेण **परेणोपस्पृष्टः** शत्रुणा ताडितः । ताडनमाह **गदया हतः** । ततो **मूर्च्छित** इति । एतत्कृच्छ्रगमनम् । अतो धर्मकीर्तिविरोधे धर्मो रक्षणीय इति सिद्धान्तः ॥ ३३ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धोत्तरार्द्धविवरणे सप्तविंशाध्यायविवरणम् ॥ २७ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एतद्विदित्वेत्यस्याभासे इदं त्वयेति मम कृच्छ्रगमनं त्वया कथं ज्ञातमित्यर्थः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अष्टाविंशेतिपीडायां भगवत्स्मरणे कृते ।
तद्दुःखवारणं कृष्णश्चकारेति निरूप्यते ॥ १ ॥
द्युमतोपि वधं कृष्णश्चेत्कुर्यात्स्वयमागतः ।
तदा प्रद्युम्नदुःखस्य न निवृत्तिर्भवेत् क्वचित् ॥ २ ॥
अतः प्रद्युम्नहस्तेन मारणं तस्य रूप्यते ।
भक्तानां दुःखदानं तु न युक्तमिति वै हरिः ॥ ३ ॥
मतान्तरेणाशक्यत्वं बोधयामास वाक्यतः ।
अन्यथा श्रीशुको लीलां तादृशीं नैव वर्णयेत् ॥ ४ ॥
तादृग्लीलान्तरमिव वर्णितां वा न दूषयेत् ।
एवं सिद्धान्तमज्ञात्वा लोको भ्राम्यति सर्वथा ॥ ५ ॥
कल्पान्तरे तथा चक्रे सूक्ष्मांशस्यावतारतः ।
निरोधे यदि नो ब्रूयात् सिद्धान्तो हि विरुध्यते ॥ ६ ॥
शास्त्रार्थे दोषनाशाय निराकरणमुच्यते ।
अतः स्कन्धार्थशास्त्रार्थौ पक्षाभ्यामिह रूपितौ ॥ ७ ॥

श्रीविट्ठलेश्वरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

कारिकायां भक्तानामिति| अतिभयान्निरोधसिद्धेरुक्तत्वान्निरोधार्थमशक्यत्वं बोधनीयं तथा सति भक्तानां माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहयुक्तानां माहात्म्यविरोधाद् दुःखं स्यात् तत्तु न युक्तमितिहेतोर्हरिर्मतान्तरेण शुकातिरिक्तमतसिद्धेनांशावतरणेन 'कथं रामसम्भ्रान्त'मिति वाक्यतः शाल्वस्याशक्यत्वं बोधयामास । तथा च जातापीयं लीलांशावतारे प्रदर्शनार्था न तु वस्तुतो भगवति पूर्णे ते भावाः सन्ति तथासति शुकः स्वमतेनैव वदेदिति ज्ञात्वा भक्तानां दुःखं न भवेत् पूर्णे भगवत्येवं नास्तीत्यंशावतारलीलां निरोधार्थमुक्तवान् यत्र भगवतोपि क्वचिदवतारे एवं भावस्तत्रान्येषां का वार्तेति सर्वाशक्यत्वज्ञाने सर्वथा शरणागतिर्भवतीति निरोधसिद्धिः । सिद्धान्तो हीति । अस्मिन् स्कन्धे निरोधः साधनीयः तदर्थं भक्तिविरुद्धा अपि कामादिभावाः निरूपणीया इति सिद्धान्त इत्यर्थः ।

शास्त्रार्थे इति आनन्दरूपस्य दुःखहर्तुर्लीला, स्वयमप्युभयविधः शास्त्रार्थः इयं तु लीला भक्तानां दुःखहेतुरिति दोष इत्यर्थः ।

पूर्वाध्यायान्ते द्युमतोपकर्षे पश्चात्तापो निरूपितः । प्रद्युम्नस्य तदानीं द्युमद्वधार्थं प्रवृत्तिरुच्यते स तूपस्पृश्येति ।

श्रीशुक उवाच—**स तूपस्पृश्य सलिलं दंशितो धृतकार्मुकः ।**

नय मां द्युमतः पार्श्वं वीरस्येत्याह सारथिम् ॥ १ ॥

मूर्च्छानन्तरं तथा कर्तव्यमिति सलिलोपस्पर्शनमाचमनं स्नानमित्येके । ततः पुनः **दंशितो** बद्धकवचः । नारायणकवचादिना लौकिकेन च । ततो **धृतकार्मुकः** । अनेन पूर्वं कवचरहित एव स्वपौरुषाभिमानात् गत इति लक्ष्यते । अत एव गर्वनाशार्थं भङ्गोपि । ततः **मां द्युमतः पार्श्वं** नयेति सूतं प्रति वचनम् । शत्रोः प्रशंसामाह-**वीरस्येति** ॥ १ ॥

स तु वञ्चितः सन् लज्जया आक्रोशेन मारित इति दोषव्यावृत्त्यर्थमाह **विधमन्तं स्वसैन्यानीति** ।

विधमन्तं स्वसैन्यानि द्युमन्तं रुक्मिणीसुतः ।

प्रतिहत्य प्रत्यविध्यन्नाराचैरष्टभिः स्मयन् ॥ २ ॥

स्वबलघातकत्वान्मारणीय एवेत्यर्थः । तथाप्याक्रोशेन मारणादाह **रुक्मिणीसुत** इति । **प्रतिहत्य** अन्विष्य भर्त्सयित्वा वा **अष्टभिर्नाराचैः प्रत्यविध्यत्** । ससामग्रीकं नाशितवानेवेत्यर्थः । **स्मयन्निति** । अधुनास्य बलं द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

अष्टबाणानां विनियोगमाह **चतुर्भिश्चतुरो वाहानिति** ।

चतुर्भिश्चतुरो वाहान्सूतमेकेन चाहनत् ।

द्वाभ्यां धनुश्च केतुं च शरेणान्येन वै शिरः ॥ ३ ॥

द्युमतः शिरः **अन्येनाष्टमेन** । यानारूढ्य येन प्रेरितो येन करणेन येन लब्धप्रतिष्ठः तत्सर्वमच्छिनत् ॥ ३ ॥

ततोऽन्येपि प्रधाने मारिते तद्बलं मारितवन्त इत्याह **गदसात्यकिसाम्बाद्या** इति ।

गदसात्यकिसाम्बाद्या जघ्नुः सौभपतेर्बलम् ।

पेतुः समुद्रे सौभेयाः सर्वे संछिन्नकन्धराः ॥ ४ ॥

गदया प्रद्युम्नो मारित इति स्वबलेन तत्सैन्यं मारितवन्तः । गदायामेव शौर्यं बलं च व्यापृतं भवति । ततः **सौभेयाः सर्वे** अन्तरिक्षे युद्धार्थमागताः पलायमाना वा **समुद्रे** पतिताः । **संछिन्नकन्धराः** सन्तः ॥ ४ ॥

एवं भगवत्प्रतीक्षार्थं यादवशाल्वानां जयापजयरहितानां युद्धानुवृत्तिमाह **एवं यदूनामिति** ।

एवं यदूनां शाल्वानां निघ्नतामितरेतरम् ।

युद्धं त्रिणवरात्रं तदभूत्तुमुलमुल्बणम् ॥ ५ ॥

इतरेतरं निघ्नतामिति समता । **त्रिणवरात्रं** सप्तविंशत्यहोरात्रम् । **तुमुल**-मत्याक्रोशयुक्तम् । **उल्बणं** क्रूरं च ॥ ५ ॥

एवं यादवानां दुरत्ययं व्यसनं गतानां महद्दुःखं निरूप्य भगवत एवमुपेक्षाऽयुक्तेति दोषपरिहारार्थं मतान्तरमारभते **इन्द्रप्रस्थं गत** इति ।

श्रीशुक उवाच—**इन्द्रप्रस्थं गतः कृष्ण आहूतो धर्मसूनुना ।**
राजसूयेऽथ निर्वृत्ते शिशुपाले च संस्थिते ॥ ६ ॥

मतान्तरे पूर्वोक्तन्यायेन न गमनागमनेनापि संभ्रमस्तथा । तदर्थं तत्रत्यां कथामेवाह **धर्मसूनुना आहूतः** स्वयमेकाकी **इन्द्रप्रस्थं गतः** पश्चाद्बलभद्रोऽप्याहूतः । मानभङ्गस्तु तस्मिन् काले नास्ति । विद्यमानोऽपि प्रकारान्तरे वा भविष्यति । अतः बलभद्रसद्भावोऽपि न दोषाय । ततो **राजसूये निर्वृत्ते** भिन्नप्रक्रमेण समाप्ते **शिशुपाले च** मृते तदनन्तरमेव ॥ ६ ॥

कुरुवृद्धाननुज्ञाप्य मुनींश्च ससुतां पृथाम् ।
निमित्तान्यतिघोराणि पश्यन्द्वारवतीं ययौ ॥ ७ ॥

कुरुवृद्धाननुज्ञाप्य पुत्रसहितां पितृभगिनीं च पृष्ट्वा अपशकुनेषु जायमानेषु द्वारकाऽस्वास्थ्यज्ञापकेषु प्राप्तशङ्क इव **घोराणि निमित्तानि पश्यन् द्वारवतीं ययौ** ॥ ७ ॥

मध्ये गच्छतश्चिन्तामाह **आह** चेति ।

आह चाहमिहायात आर्यमिश्राभिसंगतः ।
राजन्याश्चैद्यपक्षीया नूनं हन्युः पुरीं मम ॥ ८ ॥

प्रथमतः **अहमिह** इन्द्रप्रस्थे समागतः पश्चादा**र्यमिश्रेण** बलभद्रेण **अभिसंगतो** मिलितः । सहैव वा आगमनं । ततो रक्षार्थमवतीर्णांशद्वयमपि द्वारकायां नास्तीति **चैद्यपक्षीया राजन्या** दैत्याः **नूनं** मे **पुरीं हन्युः** ॥ ८ ॥

निमित्तदर्शनं चिन्ताभङ्गश्चेति निरूप्यते ।
मतान्तरे दोषभावं मोहका वर्णयन्ति हि ॥

ततो यज्जातं तदाह **वीक्ष्य तत्कदन**मिति ।

वीक्ष्य तत्कदनं स्वानां निरूप्य पुररक्षणम् ।
सौभं च शाल्वराजं च दारुकं प्राह केशवः ॥ ९ ॥

अहोरात्रं युद्धक्लेशं **वीक्ष्य पुररक्षण**मर्थाद्बलभद्रं **निरूप्य** यथाकथञ्चित्कथाया अनुवादान्नात्रासमर्पकतादोषः नापि क्रियायाः क्रियान्तरोलङ्घनदोषः । **सौभं च** निरीक्ष्य **शाल्वराजं च** निरीक्ष्य स्वसारथिं **दारुकं** प्रति **प्राह** । स्वतः समर्थस्य सूतप्रेरणमयुक्तमित्याशङ्कयाह **केशव** इति । यथा ब्रह्मशिवौ प्रेरयति तथैनमपीत्यर्थः ।

तस्मिन् कल्पे सारथिः प्राकृत इति संबोधयति—रथं प्रापयेति।

रथं प्रापय मे सूत शाल्वस्यान्तिकमाशु वै।
संभ्रमस्ते न कर्तव्यो मायावी सौभराडयम् ॥ १० ॥

संभ्रमो भयं। ते त्वया। यतः **सौभराट् मायावीति** तस्य स्तुतिः। पूर्वप्रेरणायां दारुको विकलः स्थित इति ॥ १० ॥

इत्युक्तश्चोदयामास रथमास्थाय दारुकः।
विशन्तं ददृशुः सर्वे स्वे परे चारुणानुजम् ॥ ११ ॥

एवं भगवता उक्तः भगवन्तं मानयामास तथैव करिष्यामीति भयं त्यक्त्वा प्रवृत्त इत्यर्थः। **रथं** सम्यगास्थाय यतो दारूणां शिरोरूपः सुखरूपो वा अतस्तदिच्छानुसारेण दारूणां चलनमुक्तम्। ततो रथस्य शीघ्रगत्या रेणुभिराच्छादने रथमदृष्ट्वैव **सर्वे** एव **स्वे परे च अरुणानुजं** गरुडमेव **विशन्तं ददृशुः** ॥ ११ ॥

ततः शाल्वेनैव कृष्णो दृष्ट इत्याह—शाल्वश्चेति।

शाल्वश्च कृष्णमालोक्य हतप्रायबलेश्वरः।
प्राहरत्कृष्णसूताय शक्तिं भीमरवां मृधे ॥ १२ ॥

हतप्रायबलस्येश्वरः सोपि निरन्तरयुद्धेन क्लिष्टः। ततः क्रोधेन सूतेन रथः शीघ्रमानीत इति **कृष्णसूताय भीमरवां शक्तिं** प्राहिणोत्। **मृधे** युद्धे सावधानदशायाम् ॥ १२ ॥

ततस्तन्निराकरणमाह—तामापतन्तीति।

तामापतन्तीं नभसि महोल्कामिव रंहसा।
भासयन्तीं दिशः शौरिः सायकैः शतधाच्छिनत् ॥ १३ ॥

दर्शनेनापि भयजनकत्वायाह **महोल्कामिवेति। रंहसा आपतन्तीमिति** प्रतीकारान्तरं निराकृतम्। **भासयन्तीं दिश** इति तस्या माहात्म्यं फलावश्यकत्वाय। ततो भगवान् **सायकैः** बहुभिरेव **शतधा अच्छिनत्** ॥ १३ ॥

ततः प्रहारकर्तुरपि प्रहारं कृतवानित्याह—तं चेति।

तं च षोडशभिर्विद्ध्वा बाणैः सौभं च खे भ्रमत्।
अविध्यच्छरसंदोहैः खं सूर्य इव रश्मिभिः ॥ १४ ॥

षोडशभिर्बाणैरष्टाङ्गेषु द्वाभ्यां द्वाभ्यां वेधः। **सौभं च** षोडशभिः **खे भ्रमदेव** न तु स्थितं आदौ तं विद्ध्वा रक्षाया अभावे **सौभं च अविध्यत्**। तत्र तु **शरसन्दोहा** एव बहव एव उपर्यधश्च। वेधार्थं दृष्टान्तः **खं सूर्य इवेति**। अनेनाकाशस्य पीडाभाव इव सौभस्यापि पीडाभावो निरूपितः। महादेवप्रशंसेयम् ॥ १४ ॥

ततो महादेवभक्त्या सौभातिक्रमे कृते शाल्वोऽप्यतिक्रमं कृतवानित्याह **शाल्वः शौरेरिति**।

शाल्वः शौरेस्तु दोः सव्यं सशार्ङ्गं शार्ङ्गधन्वनः ।
बिभेद न्यपतद्धस्ताच्छार्ङ्गमासीत्तदद्भुतम् ॥ १५ ॥

तु शब्दः सिद्धान्तं वारयति । **सव्यं दोः** वामं बाहुं सायुधं च । यतोयं **शार्ङ्गधन्वेति** प्रसिद्धः । एवं प्रसिद्धहेतुसहितं महापराक्रमसहितं निराकृतवानिति महादेवप्रशंसा, **हस्तात् न्यपतदि**त्यपि ॥ १५ ॥

हाहाकारो महानासीद्भूतानां तत्र पश्यताम् ।
विनद्य सौभराडुच्चैरिदमाह जनार्दनम् ॥ १६ ॥

(तत्र पराक्रमसहितं) **तत्र पश्यतां भूतानां** अभूतपूर्वत्वाद्धा**हाकारः** । एवं कायिकनिराकरणमुक्त्वा वाचनिकमाह **विनद्ये**ति । जितं जितमिति विनदनमुक्त्वा । ततः **सौभराट्** सौभे विराजमानः । **जनार्दन**मविद्याया अपि नाशकम् ॥ १६ ॥

भ्रान्तः सन्निदमाह **यत्त्वये**ति द्वाभ्याम् ।

यत्त्वया मूढ नः सख्युर्भ्रातुर्भार्या हृतेक्षताम् ।
प्रमत्तः स सभामध्ये त्वया व्यापादितः सखा ॥ १७ ॥

तस्य वाक्यं निरूप्यते । **अमूढे**ति छेदः । **नः सख्युः** शिशुपालस्य तव **भ्रातुः** भ्रातृरूपसख्युर्वा **ईक्षता**मस्माकं सतामेवाकिञ्चित्कराणामग्रे **हृता** । अनेन स्वाभाविकशौर्यात्तव महच्चौर्यमिति स्तुतिरुक्ता । न केवलं तद्भार्या आत्मसात्कृता किन्तु सोपीत्याह **प्रमत्तः स सभामध्य** इति । सोऽपि समर्थः तथापि प्रमत्तत्वात्सभायां **त्वया व्यापादितः** न तु युद्धे अतः स सखेति हेत्वर्थं पुनः कथनम् ॥ १७ ॥

ततः स्वकर्तव्यमाह **तं त्वे**ति ।

तं त्वाद्य निशितैर्बाणैरपराजितमानिनम् ।
नयाम्यपुनरावृत्तिं यदि तिष्ठेर्ममाग्रतः ॥ १८ ॥

निशितैरिति स्वपौरुषख्यापनम् ॥ १८ ॥

भगवांस्तु वाक्येन शब्दातिक्रमं निवारयति **वृथा त्वं कत्थस** इति ।

श्रीभगवानुवाच—**वृथा त्वं कत्थसे मन्द न पश्यस्यन्तिकेऽन्तकम् ।**
पौरुषं दर्शयन्ति स्म शूरा न बहुभाषिणः ॥ १९ ॥

अर्थस्य बाधितत्वादत एव मन्दत्वं प्रत्युत विपरीतं तवास्तीत्याह **न पश्यसी**ति । **अन्तिके** मच्चाग्रे तवान्तकोस्तीति इदमप्ययुक्तमिति जयापजययोः अव्यवस्थेति शूराणां स्वप्रशंसाकथनमयुक्तमिति तमुपदिशति **पौरुषं दर्शयन्ति स्मे**ति । **पौरुषं** पुरुषशरीरबलम् । **शूराः** क्षत्रियाः । ब्राह्मणानां तु वाग्बलमेव भवति इति तद्व्युदासः ॥ १९ ॥

श्रीविट्ठलेशरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

वृथा त्वं कत्थस इत्यत्र **मच्चाग्र** इति मदिति पञ्चम्यन्तं त्वं मामतिवदसि मत्तश्चाग्रे तवान्तको वर्तते इत्यर्थः ।

एवमुक्त्वा स्ववाक्यसत्यत्वाय भगवान्स्वपौरुषं दर्शयामास इत्युक्त्वेति ।

इत्युक्त्वा भगवान् शाल्वं गदया भीमवेगया ।
तताड जत्रौ संरब्धः स चकम्पे वमन्नसृक् ।
गदायां संनिवृत्तायां शाल्वस्त्वन्तरधीयत ॥ २० ॥

यतो **भगवान्** समर्थः । **भीमवेगया**इत्यलौकिकं सामर्थ्यं निराकृतम् । **जत्रौ** कण्ठमालास्थिनि । **संरब्धः** क्रोधेन क्रियावेशमात्रं वा । ततः स शाल्वः **असृग्वमन् चकम्पे** । ततस्तस्य लोहितं दृष्ट्वा कृतकार्या गदा निवृत्ता तस्यां **निवृत्तायां** प्रहारान्तरेण मरणं भविष्यतीति निश्चित्य असुरत्वाद्भगवद्रूपां मायां प्रार्थयितुमन्तरधीयत । तु शब्देन महादेवपक्षो निवारितः ॥ २० ॥

ततो भगवद्रूपमायाकृत्यमाह **ततो मुहूर्त** इति ।

ततो मुहूर्त आगत्य पुरुषः शिरसाच्युतम् ।
देवक्या प्रहितोस्मीति नत्वा प्राह वचो रुदन् ॥ २१ ॥

मुहूर्तानन्तरं कश्चित्पुरुषः समागतः । इदं मानसनिराकरणम्, तेन मनसा प्रार्थितेनेश्वरेण क्रियत इति भगवतोऽपि मनस्येव काचित्प्रतिभा सैव, स पुरुषो मायिकः तथापि भगवदीय इति भगवत्समीपागमनेपि न तस्य नाशः । सोऽपि व्यामोहार्थमच्युतमव्यामुग्धं **देवक्या** अहं **प्रहित** इति आत्मानं निवेद्य पश्चाद्भगवन्तं **नत्वा रुदन्वचः प्राह** । देवक्यन्तरङ्गत्वख्यापनाय रोदनम् ॥ २१ ॥

तस्य वाक्यं **कृष्ण कृष्णे**ति ।

कृष्ण कृष्ण महाबाहो पिता ते पितृवत्सल ।
बद्ध्वापनीतः शाल्वेन सौनिकेन यथा पशुः ॥ २२ ॥

दुःखे वीप्सा । **महाबाहो** इति क्रियाशक्तिसामर्थ्यम् । वाच्यमाह **पिता त** इति । **पितृवत्सले**ति । अभिमानार्थं संबोधनम् । **बद्ध्वा अपनीत** इति महत्यपमानना । स्वयमेव त्यक्ष्यतीति शङ्काभावाय दृष्टान्तमाह **सौनिकेने**ति । सूनायां प्रसिद्धः मारक एव अतो मारणार्थं नीतवानित्यर्थः ॥ २२ ॥

निराकरणकार्यं भगवति भातमित्याह **निशम्य विप्रियमि**ति ।

निशम्य विप्रियं कृष्णो मानुषीं प्रकृतिं गतः ।
विमनस्को घृणी स्नेहाद्बभाषे प्राकृतो यथा ॥ २३ ॥

मानुषीं मनुष्यस्वभावमङ्गीकृतवान् । ततस्तत्स्वभावात् **विमनस्कः घृणी** पितरि कृपावांश्च । ततः **स्नेहाद्**वक्ष्यमाणं **बभाषे** ॥ २३ ॥

'मनः पूर्वं वागुत्तररूपम्' इति श्रुतेः । 'तस्य यजुरेव शिरः' इति मानसपुरुषस्य शब्दप्रकृतिकत्वात् शोकशब्दाभावे मानसपीडा पूर्णा नोक्ता भवतीति शब्दोपि निरूप्यते **कथं राममि**ति ।

कथं राममसंभ्रान्तं जित्वाजेयं सुरासुरैः ।
शाल्वेनाल्पीयसा नीतः पिता मे बलवान्विधिः ॥ २४ ॥

रामो रक्षार्थं नियुक्तः स **चासंभ्रान्तः** अतिसावधानः समयविशेषात् । अतिक्रमस्तु तस्याशक्य इत्याह—**सुरासुरैरजेयमिति** । अयं सर्वोत्तमो भविष्यतीत्याशङ्क्याह **शाल्वेनाल्पीयसा नीत** इति । **मे पितेति** । भाग्यं वा तस्य कथं न रक्षकं जातमित्यर्थः । सर्वातिक्रमस्य दृष्टत्वात् नित्येच्छो **विधिरेव बलवान्** ॥ २४ ॥

न केवलं नयनमात्रं तदा मानसः क्लेशः संदिग्धोपि भवेत् किंत्वनर्थान्तरमपीत्याह—**इति ब्रुवाण** इति ।

इति ब्रुवाणे गोविन्दे सौभराट् प्रत्युपस्थितः ।
वसुदेवमिवानीय कृष्णं चेदमुवाच सः ॥ २५ ॥

प्रत्युपस्थितः आभिमुख्येन समायातः । ततो **वसुदेवमिव** मायिकं कंचन पुरुषं समानीय **कृष्णमिदं** वक्ष्यमाणमुवाच । यतः स उपासितमायारूपभगवान् ॥ २५ ॥

तस्य वाक्यं **एष ते जनिता तात** इति ।

एष ते जनिता तातो यदर्थमिह जीवसि ।
वधिष्ये वीक्षतस्तेऽमुमीशश्चेत्पाहि बालिश ॥ २६ ॥

भगवत्त्वादिन्द्रियप्रवृत्तिः । अजनिता अतात इति तु वस्तुस्थितिः । कृतेऽपि भूभारहरणे स्थितिः पित्रर्थेति मन्यते यद्यप्यन्येषां स्थितिर्बहुकार्यार्था तथापि पितृभक्तस्य एतदेव कार्यमिति प्रकृते क्लेशाधिक्याय आरोपन्यायेन पितृभक्तत्वं वदन् स्वतः पीडां कर्तुमशक्तः तदभावे स्वत एव पीडितो भविष्यतीति तथोक्तवान् । अधिकक्लेशार्थमाह **वधिष्ये** इति । क्रिया तु कर्तव्यैवेति । प्रतिज्ञाहान्यर्थं **ईशश्चेत्पाहीत्युक्तवान्** । स्वबुद्ध्या संबोधनं बालिनोऽपि शं यस्मादिति । स्वयमेव द्वेषिणामप्युपकारं करोषीति मारणेनास्मान् कृतार्थान् कुर्विति प्रार्थना । मतान्तरभाषेति पदार्थो नात्राभिप्रेत इति न पदानाम् ॥ २६ ॥

अर्थान्तरं वर्ण्यते

एवं निर्भर्त्स्य मायावी खड्गेनानकदुन्दुभेः ।
उत्कृत्य शिर आदाय खस्थं सौभं समाविशत् ॥ २७ ॥

निर्भर्त्सनं अभिमानप्रच्यावनं तथाकरणे बलं **मायावीति** । 'मायेत्यसुरा' इति श्रुतेः । 'तं यथा यथोपासते तद्वैतान् भूत्वावति' इति च भगवतेव भगवान् एवं क्रीडतीति न काप्यनुपपत्तिः । अतो भगवदावेशात् लीलाप्रदर्शक इव **आनकदुन्दुभेः शिरः खड्गेनोत्कृत्य** पुनर्योजनाभावाय **खस्थं** आकाशस्थितं **सौभं** मूलाश्रयं **समाविशत्** ॥ २७ ॥

ततो मुहूर्तं प्रकृतावुपप्लुतः स्वबोध आस्ते स्वजनानुषङ्गतः ।
महानुभावस्तदबुध्यदासुरीं मायां स शाल्वप्रसृतां मयोदिताम् ॥२८॥

एतन्मुहूर्तमात्रं । तृतीयेऽपि मुहूर्ते भगवान् इममर्थं चिन्तयन् तूष्णीं स्थितः । अनेन बलभद्ररक्षाभावशङ्कापि निवारिता । तदनन्तरं मुहूर्तमात्रं **प्रकृतावेवोपप्लुतः** सन्

पश्चान्मानुषीं प्रकृतिं परित्यज्य अन्यप्रबोधाभावेपि **स्वबोध एव आस्ते** । स्वज्ञानशक्तिं प्रकटीकृतवान् । अत्रापि क्रियाव्यवहितेन सम्बन्धः । **स्वजनानुषङ्गतः प्रकृतावुपप्लुत** इति अस्वजनानुषङ्गतो वा तस्य स्वजनानुषङ्गो नास्तीति मोहाभावात् जिज्ञासया स्वबोधे स्थितिर्जातेत्यर्थः । ननु तथाप्युपदेशाभावे कथं ज्ञाननिष्ठा तदाह **महानुभाव** इति । तदा तामासुरीं मायामबुध्यत् । इदं ममैव रूपान्तरमिति । आत्मजिज्ञासायामेव आत्मावबोध इति । अनेन तस्मिन्नपि कल्पे भगवतः शुद्धब्रह्मत्वमित्युक्तम् । अज्ञत्वादिलीला सर्वावतारेष्विति न काप्यनुपपत्तिः । परमुपक्रान्ते भागवते कृष्णो नैवंविधइति अत्रापि साधारण्येन योजयतां दूषणमग्रे वक्तव्यं सा माया कुत उत्पन्ना, किं निष्ठेति तद्द्वयं निर्दिशति **शाल्वप्रसृतां मयोदितामिति** । शाल्वे व्याप्तां मयेन च निरूपिताम् ॥२८॥

ततो बोधेन तद्रूपे उपसंहृते तत्कार्याणां लयो जात इत्याह—**न तत्र दूतमिति** ।

न तत्र दूतं न पितुः कलेवरं प्रबुद्ध आजौ समपश्यदच्युतः ।
स्वाप्नं यथा चाम्बरचारिणं रिपुं सौभस्थमालोक्य निहन्तुमुद्यतः ॥२९॥

अनेनापि भगवत्त्वमेव साधितम् । अन्यथा मायिकोपसंहारे हेत्वभावः, **दूतः पितुः** शरीरं च पूर्वं दृश्यमानमपि **प्रबुद्धः** सन् पश्चादाजौ युद्धस्थाने न **समपश्यत्** । यतोऽयम**च्युतः** । रूपान्तरस्थितः—तथैवेति ज्ञापयितुं गूढोर्थोऽयमिति दृष्टान्तमाह—**स्वाप्नं यथेति** । स्वप्नेऽपि स्वयमेव स्थितः परं रूपान्तरेणेति रूपान्तरस्वीकारे तस्यादर्शनं युक्तं । चकारेण मायामनोरथादिकमपि संगृह्यते—ततः **अम्बरचारिणं रिपुं** सौभस्थमालोक्य मारणपापेन महादेवभगवतोः उपेक्षणाद्रक्षकाभावात् निहन्तुमुद्यत इति पूर्वपक्षः ॥ २९ ॥

सिद्धान्तमाह एवमिति ।

एवं वदन्ति राजर्षे मुनयः केचनान्विताः ।
यत्स्ववाचो विरुध्येरन्नूनं ते न स्मरन्त्युत ॥ ३० ॥

अस्य पूर्वपक्षत्वं युक्तिबोधेन वक्तव्यमेव प्रमाणबाधेनापि निरूप्यते । **एवं मुनयो वदन्तीति** मननेन संजातं यदार्षज्ञानं तेनोत्प्रेक्षया एव ज्ञात्वा वदन्ति मूलविरोधे आर्षज्ञानमप्रमाणमिति शास्त्रमर्यादा उपजीव्यविरोधात् । यथा प्रमाणबोधितधर्मेणैव आर्षज्ञानं वृत्तमिति प्रमाणविरोधेन निरूपितानि साङ्ख्यादिमतान्यप्रमाणानि । एवं भगवदनुभावकृपाव्यतिरेकेण प्रमेयबलं विना आर्षज्ञानं न भवतीति तेन ज्ञानेन भगवति दोषदर्शनं स्वजन्मनि मातृव्यभिचारदर्शनमिव सर्वथा बाधितविषयत्वादुपेक्ष्यम् । तथापि **धृष्टा** निर्लज्जा ये वदन्ति मूलभूतेपि भगवति दोषांस्तानुपहसति **मुनयो वदन्तीति** । ऋषय इत्यपि तथा । **राजर्षे** इति संबोधनं स्वपक्षपरपक्षाभिनिवेशयोः विश्वासोपहासौ बोधयति । एतेषां मध्ये **केचनैवान्विताः** युक्तवादिनः सर्वनिराकरणे अर्धनिराकरणं प्ररोचनार्थम् । **नान्विता** इति पदच्छेदे सर्वनिराकरणं वा । उपहासे युक्तिमाह—**यत्स्ववाचो**

विरुध्येरन्निति । ते किं कल्पान्तरव्यवस्थां योगबलेन ज्ञात्वा वदन्ति आहोस्वित् इदानींतनभगवद्व्यवस्थाम् । आद्ये नास्माकं कापि क्षतिः । द्वितीये तु 'कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्' इति शास्त्रपर्यालोचनया तदनुगुणा एव धर्मा वक्तव्या इति विरुद्धकथनात् ते **नूनं न स्मरन्ति** । अपि च । तादृशार्षज्ञानेन उत अपि पूर्वमपि स्मृतमप्रमाणमेव । ननु सर्वेष्ववतारेषु अवतारधर्माः प्रवर्तन्ते अन्यथा वसुदेवसुतत्वादयोऽपि बाधितार्था इति न वक्तव्याः स्युः ॥ ३० ॥

तस्मादवतीर्णस्य दोषवर्णनं न बाधितमिति शङ्कायामाह-**क्व शोकमोहौ स्नेहो वेति**।

क्व शोकमोहौ स्नेहो वा भयं वा येऽज्ञसंभवाः ।
क्व चाखण्डितविज्ञानज्ञानैश्वर्यस्सुरेडितः ॥ ३१ ॥

अयमवतारः नावतारान्तरवत् केनचिदंशेन अज्ञानशक्तिसहितो वा किन्तु साक्षात्पुरुषोत्तमस्यैव पूर्णशक्तिमतः ततश्च तत्र पूर्णरूपे प्रथमतो हीनभाव एव बोधयितुमनुचितः भक्तोत्कर्षबोधनाभावात् तत्रापि पित्रर्थं शोकः मोहश्च । मायिके पितृत्वबुद्धिस्तस्मिंश्च स्नेह इति । वेत्यनादरे । तदनुगुणं वचनं च 'पिता मे बलवान्विधिः'इत्यादि । एते कथं न भवन्तीत्याह **अज्ञसंभवा** इति । अज्ञानगृहीत एव चैतन्ये एतेऽन्तःकरणस्य धर्माः संभवन्ति । प्रकृतेऽप्येवमेवास्त्विति चेत्तत्राऽऽह **क्व चाखण्डितविज्ञानज्ञानैश्वर्य** इति । भगवति सर्वदा त्रयं सिद्धं सर्वलीलास्वपि अखण्डितं विज्ञानमात्मानुभवः, ज्ञानं सर्ववस्तूनां, ऐश्वर्यं पूतनासुपयःपानप्रभृति सर्वत्र त्रयाणां निरूपणात्, यत्राज्ञानं बाल्ये सर्वजनीनं तत्र यदि नास्ति तदा कथमिदानीं जीवानामपि विवेकदशायां तत्संभवेत् । न च लोकास्तथैव बोध्यन्त इति पक्षः लोकानामपि भगवान्निरतिशयैश्वर्य इति बुद्धिः । यतः **सुरैरनुक्षणमीडितः** । उपलक्षणमेतत् । पारिजातहरणगोवर्द्धनोद्धरणकालियदमनादीनि पामराणामपि माहात्म्यज्ञापकानि भगवच्चरित्राणि सन्ति । अतः सर्वथास्मिन्नवतारे केनाप्यंशेनाज्ञानादिकथनं बाधितविषयमेव ॥ ३१ ॥

किंच । यद्यस्मिन्नवतारे कोऽप्यंशः अज्ञानकृतः प्रदर्शनार्थो वा भवेत् तदायमवतार एव न भवेत् । मोक्षदानमेवास्यावतारस्य प्रयोजनम् । अन्यत्तु गौणमेव 'नृणां निःश्रेयसार्थाय' इति वाक्यात् । अन्यथा कामादिभिर्भजने मोक्षो न स्यात् । 'भक्तियोगविधानार्थं' इत्यपि पक्षे माहात्म्यविघटकत्वादिदं चरित्रमसमञ्जसमित्यभिप्रेत्याऽऽह **यत्पादसेवोर्जितयात्मविद्ययेति** ।

यत्पादसेवोर्जितयात्मविद्यया हिन्वन्त्यनाद्यात्मविपर्ययग्रहम् ।
लभन्त आत्मानमनन्तमीश्वरं कुतो नु मोहः परमस्य सद्गतेः ॥ ३२॥

यस्य **पादसेवया ऊर्जिता आत्मविद्या** भवति । ब्रह्मविच्चरणसेवया उत्पन्ना भगवच्चरणसेवया पुष्टा भवति । बीजभावदेहभावयोर्लोके महान् विशेषः । तथा गुरोर्भगवतः सकाशाच्च जायमानज्ञानविशेषः । एवं यत्र चरणसेवकानामन्येषामेवं भवति । यत्र च गुरोरपि मोहो निवार्यते तत्र कथं भगवन्मोहसंभवः । किंच । न केवलं तेषां ज्ञान-

मेवोत्पद्यते किन्तु तेन ज्ञानेन **अनाद्यात्मविपर्ययग्रहं हिन्वन्ति** नाशयन्ति । अनादिर्योऽयमात्माग्रहः ततो **विपर्ययः** देहादिबुद्धिः तत्र योयमाग्रहः समूलकमज्ञानकार्यं नश्यतीत्यर्थः । न केवलं तावन्मात्रं किन्त्वज्ञाननिवृत्त्यनन्तरं **आत्मानं** भगवन्तमपि **लभन्ते** । ननु स्वात्मालब्ध एव को विशेष इति चेत्तत्राह **अनन्तमीश्वरमिति** । अपरिच्छेद ऐश्वर्ये आत्मना आत्मन्येव तत्रैश्वर्यं तच्चैवेति सर्ववादिसंमतं परिच्छेदस्तु केषांचिन्मते आविद्यकः । उभयथापि विशिष्टात्मा सायुज्य एव प्राप्तो भवति । ततश्चैकस्मिन्नेव जन्मनि चरणसेवामात्रेण निषिद्धप्रकारेणापि अविद्यानिवर्तकं ज्ञानं अनुपदमेव सायुज्यं च ज्ञानमार्गेऽपि जन्मकोटिभिः साध्यं कथं लभन्ते । अतस्तेषामस्मिन्नप्यवतारे अज्ञानादिवर्णनं शास्त्रान्तरकरणज्ञानवदुपेक्ष्यमेव । ननु प्रदर्शनार्थं शिवतद्भक्तमाहात्म्यकथनार्थं वा तथा लीलाप्रदर्शनं भविष्यतीति चेत् । तत्राऽऽह **परमस्य सद्गतेरिति** । कालादेरपि परस्य को महादेवतद्भक्तानुरोधः सतां गतेश्च कथं मोहप्रवर्तकत्वम् । सन्त एव न मोहं प्रदर्शयन्ति कुतस्तेषामपि गतिः । अवतारान्तरेऽपि भक्तैः सहलीलायामेव पराजयादिवर्णनम् 'मद्भक्तपूजाभ्यधिका' इति प्रदर्शनार्थं तस्मात्प्रकृते मोहहेतोः कस्याप्यभावात् । नु इति निश्चये न कुतो मोहः ॥ ३२ ॥

तर्हि अत्र शाल्वयुद्धे किं जातमित्याकाङ्क्षायामाह **तं शस्त्रपूगैः प्रहरन्तमोजसेति** ।

तं शस्त्रपूगैः प्रहरन्तमोजसा शाल्वं शरैः शौरिरमोघविक्रमः ।
विध्वाच्छिनद्वर्म धनुः शिरोमणिं सौभं च शत्रोर्गदया रुरोज ह ॥३३॥

अत्र केचिन्मोहदर्शनप्रभृति सर्वमेव बाधितं किन्तु गृह एव विद्यमाने भगवति तस्मिन्नागते **शस्त्रपूगैः प्रहरन्तं** मारितवानित्याहुः । अन्ये त्विन्द्रप्रस्थादेवाऽऽगत्य स्वसैन्यं शस्त्रैः प्रहरन्तं दृष्ट्वा मारितवानिति, अपरे तु बाहुवेधादिमोहप्रदर्शनं जातमेव केवलं भगवति मोह एव निषिद्धः नत्वन्य इति पश्चान्मोहाभाव एव । पुनरागत्य शस्त्रैः **प्रहरन्तमिति** तत्र मतान्तरत्वात् कल्पान्तरे सर्वमेव यथार्थं भगवति तु तस्य सर्वस्यापि सप्रकरणस्य मोहस्य निषिद्धत्वात् । अष्टाविंशे दिवसे केवलं स्वयमागत्य मारितवानिति । एकः पक्षः सभार्यो वा समागत्य वा मारितवानिति । **शस्त्रपूगैः** शस्त्रसमूहैः अवान्तरजातिभेदापन्नैः नानाशस्त्रोद्भवैर्वा **ओजसा प्रहरन्तं** शाल्वं **शरैस्त्रिभिर्विध्वा** तैरेवाच्छिनत् । **वर्म धनुः शिरोमणिं** च, पुनरन्यैर्बाणैः **सौभं** चकारात्तं च । ततो निकटं समागतं सौभं बाणप्रहारैरानीतं **गदया रुरोज** । पीडां संपादितवान् । हेत्याश्चर्ये ॥३३॥

ततो यज्जातं तदाह **तत्कृष्णहस्तेरितयेति** ।

तत्कृष्णहस्तेरितया विचूर्णितं पपात तोये गदया सहस्रधा ।
विसृज्य तद्भूतलमास्थितो गदामुद्यम्य शाल्वोऽच्युतमभ्यगाद्द्रुतम् ॥ ३४ ॥

प्रथमतः कालात्मा तत्रापि पूर्णा क्रियाशक्तिः । तया च प्रेरिता गदा अत आध्या-

त्मिकादि सर्वरक्षकाणां निवृत्तत्वात् विघूर्णितं सत् गदया सह तोये सहस्रधा भूत्वा पपात । गदयेत्यनुवादो वा । करणत्वं तु प्रहार एव । पुनर्हस्ते वा समागमनम् । ततः शाल्वस्तद्विसृज्य भूतलमास्थितः सन् गदामुद्यम्य भ्रान्तः सन् अच्युतमभ्यगात् । अच्युत एवायं किं गमनेन पराक्रमेण वा ॥ ३४ ॥

ततो यज्जातं तदाह आधावत इति ।

आधावतः सगदं तस्य बाहुं भल्लेन छित्वाथ रथाङ्गमद्भुतम् ।
वधाय शाल्वस्य लयार्कसंनिभं बिभ्रद्बभौ सार्क इवोदयाचलः ॥३५॥

भल्लेन हस्तच्छेदः क्रियाशक्तेः पृथक्करणार्थः । ततो **रथाङ्गेन** मोक्षदानार्थं **अद्भुतं रथाङ्गं लयार्कसंनिभं** दर्शनेनैव मृत्युभयजनकं **बिभ्रद्**भगवान् **बभौ** । तावतैव सर्वेषां प्रातःकाल इव महत्सुखं जातमित्याह **सार्क इवोदयाचल** इति । किञ्चित्कालं शस्त्रं धृत्वा स्थितिः महादेवादिपरीक्षार्था यद्यस्ति कश्चिदस्य रक्षकः तदा समायात्विति ॥३५॥

जहार तेनैव शिरः सकुण्डलं किरीटयुक्तं पुरमायिनो हरिः ।
वज्रेण वृत्रस्य यथा पुरन्दरो बभूव हाहेति वचस्तदा नृणाम् ॥ ३६ ॥

ततः न कस्यापि समागमने **तेनैव शिर**श्चिच्छेद । अन्यार्थं चक्रं धृतमिति तुच्छत्वादस्य वधोऽन्येन भविष्यतीति **तेनैवे**त्युक्तम् । **सकुण्डल**मिति । सर्वदेवाधिष्ठितमपि तत्रापि **पुरमायिनः** पुरलक्षणा मोहमाया यस्य, एतादृशस्यापि वधे हेतुः **हरि**रिति । सर्वदुःखहर्ता । एतस्यैव च मोक्षार्थम् । किञ्च । यद्ययं जीवेत् तदा सर्वोपद्रवं कुर्यादिति दृष्टान्तेनाऽऽह **वज्रेण वृत्रस्य यथा पुरन्दर** इति । तदा तदीयानां **नृणां हाहेति वचः** अभूत् ॥ ३६ ॥

तावतापि युद्धं न निवृत्तमिति वक्तुमाह **तस्मिन्निपतित** इति ।

तस्मिन्निपतिते पापे सौभे च गदया हते ।
नेदुर्दुन्दुभयो राजन्दिवि देवगणेरिताः ।
सखीनामपचितिं कुर्वन्दन्तवक्रो रुषाऽभ्यगात् ॥ ३७ ॥

भगवानक्लिष्टकर्मा । तं न मारितवान् किन्तु पापेनैव पतितः पापेन सायुज्याभावो वा । **सौभे च गदया हत** इति । मायानिर्मितत्वात् कदाचित् स्थितिर्भवेत् । ततस्तस्मिन्प्रविश्य वान्यो युद्धं कुर्यात्, अतः प्रधानानन्तरमपि सौभस्य पृथगनुवादः । तदा **दन्तवक्रः** पूर्वमृतानां सखा **स्वापचितिं** कुर्वन् **सखीनामर्थे रुषा** क्रोधेन युद्धार्थमाभिमुख्येन समागतः अन्यैः सह युद्धेन क्लिष्टदशायां स्वस्य जयो भविष्यतीति ॥ ३७ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धोत्तरार्धविवरणे अष्टाविंशाध्यायविवरणम् ॥ २८ ॥

परिशिष्टम् ।

श्रीमद्भागवतदशमोत्तरसात्त्विकसाधनप्रकरणनिबन्धः ।

सामर्थ्ये विद्यमानेऽपि स्वयं ज्ञात्वाऽपि सर्वथा ॥ ½ ॥
कृष्णाज्ञां वा साहाय्यं वा लब्ध्वैवेष्टपरो भवेत् ।
तदा तु हरिरागत्य हितं वक्ति करोति च ॥ १ ॥
साधने सर्वथा नीतिः कर्तव्येति प्रबोधयन् ।
उद्धवं मुग्धभावेन पृच्छति स करोति च ॥ २ ॥
यावत्कर्तुं हि जीवानां शक्यं तावद्वदत्ययम् ।
साहाय्यं वाऽत्र कुरुते तावद्येन भवेत्क्रिया ॥ ३ ॥
इति बोधयितुं कृष्णः संभृत्या सर्वया गतः ।
सर्वभावेन पूजार्थं श्रद्धादीनां च वृद्धये ॥ ४ ॥
शत्रूणां दृष्टिदुःखाय भक्तमाहात्म्यसिद्धये ।
क्वचिदेकोऽपि वेषेण दृष्टादृष्टप्रकारतः ॥ ५ ॥
तथा भीमस्य सामर्थ्यं दत्त्वा मृत्युश्च बोधितः ।
प्रथमे तु मनःप्रीतिर्द्वितीये शत्रुमारणम् ॥ ६ ॥
तेनैव यज्ञदेहानां बन्धनं विनिवारितम् ।

श्रीमत्प्रभुचरणैः पुरुषोत्तमस्य दर्शिता योजना ।

अतःपरं चतुस्त्रिंशद्भिः **साधनप्रकरणं** विचारयन्तः समाख्याहेतुं सार्धेनाहुः **सामर्थ्ये** इत्यादि, तथाच भगवदुक्तसाधनबोधकत्वादेवं साधनमर्यादाबोधकत्वाच्च साधनप्रकरणमिति समाख्येत्यर्थः । ननु सर्वज्ञस्य भगवतः कुत उद्धवं प्रति प्रश्नः समर्थस्य कुतश्च सर्वसंभृत्या तत्र यानमुच्यते इत्याहुः **साधने सर्वथेत्यादि** सार्धद्वयम्, तथा च साधनोपोद्घातत्वेनेदमुच्यते तेनास्य साधनप्रकरणीयत्वमित्यर्थः । **सर्वया गत** इत्यत्र **सर्वयेति** पदच्छेदः इति प्रथमस्य उपोद्घातप्रकार उक्तः । इयमैश्वर्यलीला अग्रे द्वाभ्यां वीर्ययशसोर्लीले उच्येते ते अपि प्रकरणे उपोद्घाततयैव प्रविशत इत्याशयेनाहुः **सर्वभावेनेत्यादि** । **दृष्टादृष्टप्रकारत** इति बहुधा भवतीति शेषः । अदृष्टप्रकारो न स्फुट इति तमुदाहृत्य स्फुटीकुर्वन्ति **तथेत्यादि** । क्रमेणाध्यायार्थानाहुः **प्रथम इत्यादि** । **तेनैव यज्ञदेहानामिति** यज्ञः प्रमथनाथमखो जरासंधचिन्तितस्तदर्थं देहा येषां राज्ञां तद्बन्धनं शत्रुमारणेनैव द्वितीयेऽध्याये निवारितमित्यर्थः ।

ततो बोधनमेकेषां लौकिकं चापि कारयन् ॥ ७ ॥
साधनं कारयामास तथान्यत्रागतस्तथा ।
ततस्तु यज्ञसंसिद्धिस्तत्र दैत्यस्य सन्निधौ ॥ ८ ॥
न निःशङ्कं देववर्यास्तत्रोपायो हरेर्भजिः ।
तदैव प्रकटा दैत्याः स्वात्मानं दर्शयन्ति हि ॥ ९ ॥
अतः कृष्णस्य पूजायां शिशुपालो हतोऽसुरः ।
मानभङ्गस्तथान्येषां दुर्योधनहितैषिणाम् ॥ १० ॥
पूर्वं तु बलभद्रोऽत्र न यागार्थं समागतः ।
प्रद्युम्नप्रमुखास्तत्र समायाता महारथाः ॥ ११ ॥
मुख्ये यागे निवृत्ते तु तान् प्रस्थाप्य कुशस्थलीम् ।
पाण्डवानां प्रार्थनया कियत्कालं तथावसत् ॥ १२ ॥
दुर्योधनादिमानस्य भङ्गे तत्र समागतः ।
मिलितः कृष्णदेवेन रामो नोवाच किंचन ॥ १३ ॥
अन्यथा पाण्डवान् सर्वान् हन्यादेवाविचारयन् ।
एतदर्थं स्थितः कृष्णः प्रार्थनां जनयन् हृदि ॥ १४ ॥
महादेवाधिदैवस्तु कालस्तत्र सहायवान् ।
द्वारकायां यथा पूर्वं ददौ क्लेशं सुदुःसहम् ॥ १५ ॥
यावत्तत्त्वानि पुरुषव्यतिरिक्तान्यहानि हि ।
अत आज्ञां विना किंचिन्न कर्तव्यं कथंचन ॥ १६ ॥
यतो रामे समायाते द्वारकात्यन्तपीडिता ।

योजना ।

तृतीयाध्यायार्थमाहुः तत इत्यादि । एकेषामिति राज्ञाम् । साधनमिति 'यथान्वशासत्' इत्यादिनोक्तम् । चतुर्थार्थमाहुः ततस्त्वित्यादि द्वाभ्याम् । तत्र दैत्यादिनोक्तं प्रमेयं प्रासङ्गिकं शिक्षार्थमित्याशयोत्र बोधितः । पञ्चमार्थमाहुः मानभङ्गस्तथेत्यादि तथा चाभक्तसङ्गत्यागबोधनायेयं लीलेत्यर्थः । यज्ञानन्तरं भगवत इन्द्रप्रस्थस्थितेः प्रयोजनमाहुः दुर्योधनादीत्यादि द्वाभ्याम् । एवं चात्र श्रीकार्यं यज्ञसंसिद्धिः, ज्ञानकार्यं मानभङ्गः, भूभारजिहीर्षया प्रयुक्तत्वात् । प्रार्थनामित्यादि पाण्डवानां हृदि बलदेवप्रार्थनामुत्पादयन्नित्यर्थः । एवं पञ्चभिरध्यायैर्भगवदाज्ञप्तं सपरिकरमेकं साधनं निर्दिष्टमित्यर्थः । द्वाभ्यामध्यायाभ्यामन्यत्साधनं वक्तव्यं तत्र स्फुटमित्यतस्तदुपपाद्याहुः महादेवेत्यादि सार्धैस्त्रिभिः । तत्र सहायवानिति तस्मिन्सौभे तिष्ठति । ततः शाल्वस्तत्सहायवानित्यर्थः । अहानीति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अत्र यत्साधनं सिद्धं तदाहुः अत इत्यादि । समायात इति इन्द्रप्रस्थाद् द्वारकायामायातः तत्स्थितिश्च 'कथं

कालादेरनुरोधेन भगवांश्चाऽपि मन्यते ॥ १७ ॥
आत्मानमन्यथाऽन्यत्र का शङ्का कार्यसाधने ।
एवं सप्तभिरुद्दिष्टं साधनं यद्धरिर्वदेत् ॥ १८ ॥
अन्यथा सेवनं तस्य कर्तव्यमिति निश्चयः ।
अतः परं सात्त्विकानां फलं सप्तभिरुच्यते ॥ १९ ॥
उभयोरैक्यसिद्ध्यर्थं कथाश्लेषो विधीयते ।
प्रद्युम्नस्य जयस्मृत्या भगवत्स्मरणादपि ॥ २० ॥
शाल्वे प्रविष्टो रुद्रो हि तेन प्रद्युम्नमारणम् ।
कामजेता यतः प्रोक्तस्तेनात्राप्यभवज्जयः ॥ २१ ॥
प्रद्युम्नेऽभूत्तदावेशः प्रद्युम्नस्यापकर्षणे ।
अनेन तस्मिन् समये सर्वेषामेव रुद्रतः ॥ २२ ॥
पाण्डवानां यादवानां सर्वेषामेव कालतः ।
फलं तदैव भगवान् प्रयच्छति यदाखिलाः ॥ २३ ॥
अत्यन्तं तापमायान्ति नो चेत्स्वादु फलं न हि ।
इति केचिद्विचार्यात्र कृष्णेपि परमात्मनि ॥ २४ ॥

योजना ।

राममसंभ्रान्तम्' इति भगवद्वाक्याज्ज्ञायते । मन्यते इत्यस्य 'आत्मानमन्यथा' इत्यनेन संबन्धः तेन भगवदाज्ञापालनमेव कर्तव्यमिति साधनमस्मिन् अपि संदर्भे सिद्धमित्यर्थः । प्रकरणसिद्धमाहु **एवमित्यादि** । तथा चाज्ञायां तत्करणं अनाज्ञायां भगवत्सेवनमिति द्वयमवान्तरप्रकरणादत्र सिद्धमित्यर्थः । प्रकरणसमाप्तिबोधनायाहुः **अतःपरमित्यादि** । नन्वत्र पूर्वाध्यायसमाप्तावुक्तस्य दन्तवक्रागमनस्य प्रकार आरम्भे दृश्यते तेन तच्छेषत्वात्कथमितः प्रकरणान्तरारम्भ इत्याकाङ्क्षायामाहुः **उभयोरित्यादि** । दोषाभावफलयोः सङ्कीर्णत्वज्ञापनार्थम् । तथा चैतावता न प्रकरणान्तरारम्भविघटनमित्यर्थः । ननु शाल्ववधप्रकरणस्य तात्पर्यं अन्यथासेवनमित्यर्थेनोक्तं तत्र किं गमकमित्यत आहुः **प्रद्युम्नस्येति** । प्रद्युम्नस्य भगवत्पुत्रज्येष्ठस्य देवरूपस्य शंबरजेतुः कथं पराजय इत्यत आहुः **शाल्वेत्यादि** । प्रद्युम्न इत्यत्र द्युमतीति पाठः प्रतिभाति । रुद्रत इति पराजय इति शेषः । एवं षष्ठे वैराग्यकार्यमुक्तं द्वारकामुपेक्ष्य भगवत इन्द्रप्रस्थे स्थानबोधनादित्यर्थः । **सप्तमार्थमाहुः पाण्डवानामित्यादि** । अत्र धर्मिलीला स्फुटैव तत्र रुद्रात्पराजयसंभवाभावेन कथं तदानीं हस्तात् शार्ङ्गपातादि इत्याकाङ्क्षायामाहुः **पाण्डवानामित्यादि** सार्धम् । तथा च फलस्य स्वादीयस्त्वसंपादनाय तथाकरणमन्यथामाहात्म्यज्ञानांशभूयस्त्वे स्नेहन्यूनत्वेन तथा रसालता न स्यादिति । ननु यद्येवं तदा ऋषय अलौकिकार्थद्रष्टारो मोहलीलां कुतोङ्गीकुर्वन्ति कुतश्च शुकस्तन्मतं दूषयतीत्याहुः **इतीत्यादि** । इतीति

साक्षादुद्भूतरूपेऽपि प्राकृतत्वप्रतीतितः ।
अवतारान्तरे यद्वत्तथा वक्तुं विचारणाम् ॥ २५ ॥
कुर्वन्ति लोकमोहाय तदर्थं तन्मतं क्वचित् ।
फलात्पूर्वं पूर्वपक्षरीत्योक्त्वा दूषयत्यतः ॥ २६ ॥
शुकः परमतत्त्वज्ञः केचित्प्रक्षेपमूचिरे ।
पूर्वपक्षकथायां तु मोहलीलेति निश्चयः ॥ २७ ॥
महादेवस्य तोषार्थं क्वचित्कल्पे तथाभवत् ।
तत्स्मृतिर्योगधर्मेण तत आहुर्मुनीश्वराः ॥ २८ ॥
तच्चापि न शुको मेने भक्तियुक्ताच्च योगतः ।
हृदिस्थदुष्टभावेन सहितं स्मरणं तथा ॥ २९ ॥
न तु शुद्धेन योगेन तथा दृष्टमतो न हि ।
एतस्य कथनादेवं ज्ञापितं सर्वथा यदा ॥ ३० ॥
कार्यावेशं वितनुते तदा मोहो भवेदिति ।
तेन केनापि लीलापि न कर्तव्या कथंचन ॥ ३१ ॥
तदाधिकारिणो देवा मन्यन्ते दुष्टभावनाम् ।
सत्त्वावतारपक्षे हि भवेदेतन्न चान्यथा ॥ ३२ ॥

योजना ।

रसालतासंपादनार्थत्वं विचार्य । उद्भूतरूप इति 'स्वशान्तरूपेषु' इति न्यायेन स्वेच्छया प्रकटे । यद्वदिति यथा सत्त्वांशे वा शुद्धसत्त्वे वा अवतरणं तथा तदर्थमिति तस्य पक्षस्य निवृत्तये । अत इति ल्यब्लोपे पञ्चमी । इदं साक्षात्प्राकट्यमनुसंधाय एवं तत्त्वार्थं न जानन्ति ये माध्वाद्यास्तन्मतमनुवदन्ति केचित्प्रक्षेपमूचिरे इति । सिद्धान्तमाहुः पूर्वेत्यादि । क्वचिदिति यस्मिन्कल्पे पूर्णस्य नावतरणम् । ननु यद्येवं कल्पान्तरेऽभूत्तदा शुकेन कुत इदं नाङ्गीकृतमित्याशङ्कायामाहुः तच्चापीत्यादि सार्धेन । तथा च 'विदूरकाष्ठाय मुहुः कुयोगिनाम्' इति वाक्यान्न सर्वे योगिनो भगवल्लीलादिकं ज्ञातुं शक्नुवते किंतु 'भक्त्या मामभिजानाति' इति वाक्याद्भक्ता एव ज्ञातुं शक्नुवते शुकस्तु तादृश इति परमं तत्त्वं विचार्य तन्मतं दूषितवानिति तथेत्यर्थः । नन्वेतत्कथोपनिबन्धनस्य किं प्रयोजनमत आहुः एतस्येत्यादि । चतुष्टयं किं ज्ञापितमित्यपेक्षायां तदाहुः सर्वथेत्यादि । कार्यावेशं वितनुते इति भगवान् जीवस्येति शेषः । इतीति इदं ज्ञापितमित्यर्थः । तेनेति हेतुना तथा चैतल्लीलानुकरणेप्यनिष्टं भवतीति तदपि तत्कार्यमिति ज्ञापितमित्यर्थः । नन्वनुकरणे देवानां कुतो हृदि दोषदृष्टिरित्यत आहुः सत्त्वेत्यादि । यथेति यथावदेवं चतुस्त्रिंशद्भिः साधनप्रकरणं विचारितम् ।

निर्गुणस्तु हरिः कृष्णः स्वयमाविर्बभूव ह ।
संदेहे तस्य भक्तैस्तु निर्णयो ज्ञायतां यथा ॥ ३३ ॥
'तं शस्त्रपूगैः' इत्यादि शुद्धं नान्यत्ततोऽधिकम् ॥ ३४ ॥

श्रीघनश्यामभट्टकृतप्रकरणविभागसूचिका ।

अधुना साधनप्रकरणम् । अत्रापि पूर्ववदेव क्रमः । साधनमर्यादाबोधकत्वात्साधनत्वमस्य प्रकरणस्य । **प्रथमे**, सर्वसैन्यसाहित्येन हस्तिनापुरगमनम्, तत्र गतस्य युधिष्ठिरादिभिः पूजादिकरणम्, ऐश्वर्यम् । **द्वितीये**, युधिष्ठिरस्य दिग्विजयादिकम्, भीमद्वारा जरासंधवधादिकं वीर्यम् । **तृतीये**, जरासंधरुद्धराज्ञां मोचनं तत्कृतस्तुत्या च यशःकार्यम् । **चतुर्थे**, शिशुपालवधेन तस्य शापरूपापन्निवारकत्वान्मुक्तिदानात् श्रीकार्यम् । **पञ्चमे**, दुर्योधनस्य जलस्थलभ्रमे भीमादिहास्यं दृष्ट्वा भूभारहरणं भविष्यतीति ज्ञात्वा भगवतस्तूष्णींभावो ज्ञानकार्यम् । **षष्ठे**, शाल्वयुद्धे प्रद्युम्नस्य सारथिनापसर्पणे कृते युद्धे मरणमधिकं मन्यमानस्य युद्धापसर्पणस्य शरीररक्षाहेतुत्वात्तन्निन्दनेन शरीरादौ विचिकित्सा एव वैराग्यकार्यम् । **सप्तमे**, शाल्ववधादिना धर्मिकार्यं स्फुटमेव ।

श्रीभागवतदशमोत्तरार्धसात्त्विकसाधनप्रकरणस्थभगवन्नामानि ।

(९७९-९८७) राजसूयादिमखकृत् संप्रार्थितसहायकृत् ।
इन्द्रप्रस्थप्रयाणार्थमहत्संभारसंभृतिः ॥ १ ॥
जरासंधवधव्याजमोचिताशेषभूमिपः ।
सन्मार्गबोधको यज्ञक्षितिवारणतत्परः ॥ २ ॥
शिशुपालहतिव्याजजयशापविमोचकः ।
दुर्योधनाभिमानाब्धिशोषबाणवृकोदरः ॥
महादेववरप्राप्तपुरशाल्वविनाशकः ॥ ३ ॥

त्रिविधनामावलीस्थसात्त्विकसाधनप्रकरणीयभगवन्नामानि ।

जीवधर्मावबोधकाय नमः ॥ १ ॥ हीनधर्मावलम्बनजीवकार्यकर्त्रे नमः ॥ २ ॥ भक्तज्ञानहेतवे नमः ॥ ३ ॥ पुष्टिनिमित्तज्ञापकाय नमः ॥ ४ ॥ राजसूयादिप्रवर्तकाय नमः ॥ ५ ॥ शिशुपालादिभक्तवैकुण्ठप्राप्तिहेतवे नमः ॥ ६ ॥ युधिष्ठिरादिभक्तगर्वनाशकाय नमः ॥ ७ ॥ प्रद्युम्नादियादवगर्वप्रहारकाय नमः ॥ ८ ॥ तपस्यादिदृप्तशाल्वादिघातकाय नमः ॥ ९ ॥ पुण्यादिहीनधर्मज्ञापनहेतवे नमः ॥ १० ॥ मुख्यसिद्धान्तप्रवर्तकाय नमः ॥ ११ ॥

श्रीगोकुलरायभट्टकृतदशमसात्त्विकसाधनप्रकरणार्थकथनम् ।

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे नीतिपूर्वं जानता समर्थेनापि भगवदाज्ञां साहाय्यं वा लब्धव्यं जनोद्योगे भगवता आगत्य हिते उपदिष्टे कृते च तदनुसारेणैव कृतस्य वैदिककर्मणो यज्ञादेः साधनत्वं ज्ञापयितुं युधिष्ठिरप्रार्थनया तन्मनःप्रीणनार्थं सर्वसैन्यसाहित्येनेन्द्रप्रस्थं गतस्य भगवतो युधिष्ठिरादिकृतपूजादेरैश्वर्यबोधकत्वादैश्वर्यनिरूपणमष्टषष्टितमेध्याये ॥ ६८ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे युधिष्ठिरेण यज्ञार्थं स्वमनोविचारितनिवेदने भगवता च यज्ञायाज्ञप्ते तद्भ्रातृभ्यः स्वसामर्थ्यं दत्त्वा तैर्दिग्विजयस्य पुनर्ध्यायति युधिष्ठिरे उद्धवोक्तप्रकारमुक्त्वा भीमे स्वसामर्थ्यं दत्त्वा तेन जरासंधवधस्य च वीर्यकार्यत्वाद्वीर्यनिरूपणमेकोनसप्ततितमेध्याये ॥ ६९ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे जरासंधरुद्धराज्ञां मोचनस्य तत्कृतसत्कृतेस्तेषां स्वाज्ञप्तलौकिकवैदिकसाधनकरणस्य च यशोरूपत्वाद्यशोनिरूपणं सप्ततितमेध्याये ॥ ७० ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे साधनरूपयज्ञसंसिद्धेः श्रीकार्यत्वात् यज्ञे शिशुपालादिदैत्यसन्निधौ देवानां निःशङ्कमागमनहविर्ग्रहणाद्यसंभवाद्देवशङ्कानिवृत्त्युपाये भगवत्पूजने कृते दैत्यानां मतिक्षोभात् कृष्णगुणवर्णनजातमन्युना शिशुपालेन स्वपीठादुत्थाय प्रकटतया दैत्यस्वरूपे दर्शिते भगवन्निन्दने च कृते भगवता शिशुपालवधेन तच्छापरूपापत्तिनिवारणस्य च श्रीकार्यत्वात् श्रीनिरूपणमेकसप्ततितमेध्याये ॥ ७१ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे अभक्तसङ्गत्यागरूपं साधनं वक्तुं युधिष्ठिरस्य अलौकिकीं यज्ञसंपत्तिं लौकिकीमन्तःपुरसभासंपत्तिं च दृष्ट्वा तप्ते दुर्योधने पुनर्जलस्थलदृशिभ्रमे भीमादिभिः कृतेन हास्येन भग्नमाने भृशं संतप्ते पाण्डवेषु वैरं निश्चित्य हस्तिनापुरं गते भगवतस्तूष्णींभावस्य भूभारहरणोपायज्ञानमूलत्वात् दुर्योधनमानभङ्गे समागतो रामोऽविचार्य पाण्डवान् हनिष्यतीति ज्ञात्वा तद्रक्षार्थं भगवतस्तत्र स्थितेरपि ज्ञानमूलत्वात् ज्ञाननिरूपणं द्विसप्ततितमेध्याये ॥ ७२ ॥

षट्चत्वारिंशाध्यायेऽक्रूरोपदिष्टेन धृतराष्ट्रेण पुत्रादिमरणं भूभारहरणं जानतैव ज्ञानम् । विरुद्धकरणाद्धर्मिलीलात्वम् । अत्र तु दुर्योधनभीमादीनां तज्ज्ञानाभावाद् भगवज्ज्ञानानुसारेणैव सर्वकरणमिति ज्ञानलीलात्वमिति विभेदः ।

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे भगवदाज्ञोलङ्घनस्य अनिष्टहेतुत्वेनासाधनत्वं ज्ञापयितुं आज्ञामुलङ्घ्य द्वारकात इन्द्रप्रस्थं गते रामे द्वारकायां शाल्वकृतात्यन्तपीडानिरूपणे स्वपुत्रस्य प्रद्युम्नस्य पराजये मूर्छायां च द्वारकामुपेक्ष्य भगवत इन्द्रप्रस्थे स्थितिबोधनाद् वैराग्यनिरूपणं त्रिसप्ततितमेध्याये ॥ ७३ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे भगवदाज्ञायां सत्यां लौकिकं वैदिकं च कर्मापि भगवत्प्राप्तिसाधनम् । आज्ञाभावे तु भगवत्सेवनमेव परमं भगवत्प्राप्तिसाधनमिति ज्ञापयितुं महादेववरप्राप्तपुरशाल्ववधप्रसङ्गे पूर्वपक्षत्वेन मतान्तरसिद्धमोहलीलोक्त्यनन्तरं सिद्धान्तकथने भगवत्पादसेवकानामूर्जितात्मविद्ययाऽविद्यानिवृत्तिपूर्वकमात्मीयानन्तैश्वर्यलाभकथनात्कैमुत्येन शोकमोहादिरहितनिर्गुणकृष्णस्वरूपबोधनाद्धर्मिनिरूपणं चतुःसप्ततितमेऽध्याये ॥ ७४ ॥

श्रीभागवतदशमोत्तरार्धसात्त्विकसाधनप्रकरणानुक्रमणिका ।

जरासंधवधः स्तोत्रं राज्ञां सत्कृतिरेव च ।
राजसूये हरेः पूजा शिशुपालवधस्तथा ॥ १ ॥
दुर्योधनाभिमानस्य भङ्गः प्रद्युम्नशाल्वयोः ।
युद्धं त्रिणवरात्रं च हरेरागमनं ततः ॥ २ ॥
शाल्वस्य दन्तवक्रस्य तद्भ्रातुर्लीलया वधः ॥ ३ ॥

उत्तरार्धसूचनिका ।

अध्यायो द्वाविंशः । श्लो. १. धर्मब्राह्मणावेव पुष्टिमार्गे बाधकौ । श्लो. ७. सोपवीतं वस्त्रद्वयसहितं ब्रह्मवेषः । अरूपिणः ब्रह्मशिवौ खड्गादिवह्निमित्तम् । श्लो. ९. भगवद्यशो न नूतनमुत्पादनीयं सिद्धमेव यशः । श्लो. १०. भक्तिमार्गः सर्वेभ्योतिरिच्यते । श्लो. ३३. गृहमूर्ध्नि स्थितहेमकलशैः । श्लो. ३८. अन्तःकरणशरीराणि तेषां भगवत्पराणि । श्लो. ४१. एवं प्रेम्णा विकलेषु सत्सु । श्लो. ४५. सर्वभावेन सेवा । श्लो. ४६. देवेष्वग्निः प्रधानभूतः । **अध्यायस्त्रयोविंशः** । श्लो. ३. इन्द्र एव यष्टव्य इति मर्यादा तथापि परिच्छेदः समायातीति भगवदंशानामेव यागं निरूपयति । श्लो. ४. त्वां प्रपन्ना नैतादृशं वाञ्छन्ति तथापि यदि वाञ्छन्ति तदा प्राप्नुवन्तीति सिद्धान्तः । परिचरन्तीति कायिको व्यापारः, ध्यायन्तीति मानसः । चित्तमस्थिरं योगव्यतिरेकेण कथं ध्यानम्, एतत्प्रवर्तित एव सर्वोपि संसार इति । एतत्परिचर्यायां न प्रमाणाभ्यनुज्ञापेक्षेति । प्रथमप्रवृत्तस्यैव धनादिहरणमन्यथा सर्वसेव्यता न स्यात् । अग्रेपि किंचित् । श्लो. ९. भगवद्रूपं हृदयात्प्रतिमायामिव । श्लो. १०. यज्ञावेशस्तु मन्त्रादिना न भवति । भगवान् हृषीकाणामत्यन्तजये जितो भवति । श्लो. ११. अहमेव परः स्वामी यस्य तं न कोप्यभिभवितुं शक्तः । श्लो. १७. अतिथिवेला वैश्वदेवः । **अध्यायः चतुर्विंशः** । श्लो. ५. इन्द्रियाणां सर्वभावप्रवृत्तिः अन्यदपि किंचित् । श्लो. ४।६. अक्षरे भगवच्चरणारविन्दे । श्लो. ७. एवं सर्वभावेन सिद्धसमस्तपुरुषार्थाः । श्लो. १५. संसरणं त्वभीष्टं भगवदीयमार्गोपयोगित्वात् । श्लो. १८

अत्यन्तस्नेह एव नित्यस्मरणम्, अन्तर्बहिरावश्यकसेव्यः । श्लो. २१. देहादौ वैराग्यम् । श्लो. २२. सर्वत्रैव पुरुषार्थसिद्धिरिति नाश्रमान्तरमुपदिशति 'प्रजातन्तून् वितन्वतः' दुःखादिसहने साधनं मच्चित्तता । श्लो. २३. एवं निरभिमानस्थितिः प्रेमभक्तिर्निरन्तरस्मरणमन्ते मोक्षः । श्लो. २५. पूजायां प्रकारमाह स्नानकञ्चुकोष्णीषस्रक्चन्दनादिवरान्नानि पुनः सायं स्नानालंकारताम्बूलपुरःसरं नृत्यगीतादि । अध्यायः पञ्चविंशः । श्लो. १८. आधिदैविकपूजार्थं अयमेव मुख्यो यागः । श्लो. १९. स्थानापेक्षया स्वरूपमुत्तमं इति 'यावतीर्वै देवताः' इतिवाक्यानुरोधं परित्यज्य सर्वदेवतामयं भगवन्तमेव पूजयन्त्वित्यर्थः । श्लो. २०. ब्रह्म तर्हि अग्निरिति अग्निपदं ब्रह्मपरम् । वेदार्थरूपत्वमप्याह योग्यत्वायाहुतीनां ब्रह्मत्वमाह वेदादिपञ्चशास्त्राणां षष्ठस्य कृष्ण एव तात्पर्यं स्कन्दपुराणे । श्लो. २८. भक्त्या पूजनं नाङ्गविकलं भवतीति । अध्यायः षड्विंशः । श्लो. १४ तैलगोरसगन्धोदहरिद्रासान्द्रकुङ्कुमैर्लिम्पन्त्यः । श्लो. २३. तस्य भगवत्पूजायामेव तात्पर्यं तेन तदात्मकाः सर्व इति सर्वपूजनम् । श्लो. २७. राजर्षेः स्वधर्मनिरतस्य हरिदासस्य च प्रमाणप्रमेयबलपुष्टस्य । अध्यायः सप्तविंशः । श्लो. १. इदं रहस्यं भगवदीयैः सर्वदैवानुसंधेयम् । श्लो. १३. सर्वथा भग्नोपाया एव भगवद्वशे भवन्तीति । श्लो. ३३. अतो धर्मकीर्तिविरोधे धर्मो रक्षणीयः इति सिद्धान्तः । अध्यायः अष्टाविंशः । श्लो. २३. मद्भक्तपूजाभ्यधिकेति ।

एतत्प्रकरणस्थकारिकाणामकारादिवर्णानुक्रमः ।

एतत्प्रकरणस्थमूलश्लोकानामकारादिवर्णानुक्रमः ।

एतत्प्रकरणीयश्रीमदाचार्यवाङ्मुक्तावलिरकारादिवर्णानुक्रमेण ।

उपन्यस्तवाक्यानां सूचिपत्रम् ।

वाक्यम् ।	पृष्ठम् ।	पंक्तिः ।	कुत्रत्यम् ।
परमो विष्णुरेवैकस्तज्ज्ञानं परमं मतम्	५२	२३	
स आत्मानं स्वयमकुरुत	५३	६	तैत्तिरीयोपनिषत् २।७
यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते	५३	६	तैत्तिरीयोपनिषत् ३।३।१
अन्तरो यमयति	५३	८	बृहदारण्य० उ० ३।७।१
ज्योतींषि विष्णुः	५३	१०	विष्णु. पु. २।१२।३८
सर्वेषामेव भूतानां पिता माता स माधवः	५३	११	महा. भा. वन. १८९।५५
योऽन्तः प्रविश्य मम वाचम्	५३	२०	भाग. ३।२९।३८
पिता माता	५३	२८	भाग. १०।४३।४२
योऽन्यां देवतामुपास्ते	५३	३२	बृ. उ. १।४।१०
अश्रद्धया हुतं दत्तम्	५४	३२	भ. गी. १७।२८
अपहता असुरा रक्षांसि पिशाचा वेदिषदः	५६	८	यजुःसं. २।२९
स कालो यद्वशे लोकः	५६	२०	भाग. ११।९।१४
न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता	५६	३०	याज्ञ. स्मृ. आचारा. २००
आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः	५७	११	वसिष्ठस्मृति ६।३
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि	५७	१३	भ. गी. ४।३१
दशवेश्यासमो नृपः	५७	२३	मनु. ४।८५
सिन्धोरस्तटं चन्द्रभागाम्	५८	२९	भाग. १२।१।३९
यद्धि मनसा ध्यायति	५९	८	तै. सं. २।५।११।५
वधानुकल्पः स्वद्रोहे	५९	७	नि. भा. १०।२१४
छिन्द्यात् प्रसह्य रुशतीमसतीं	५९	२९	भाग. च. ४।४।१७
जिघांसन्तं जिघांसीयात्	६०	९	महा. शान्ति. राज. अ. ३४
भक्तद्रोहे वधः स्मृतः	६०	१८	नि. भा. १०।२१४
प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य	६१	६	न्यायः
गृहीत्वैतानि संयाति	६१	८	भग. गी. १५।८
पश्यतां सर्वभूतानाम्	६१	९	भाग. १०।७८।१०
दुर्योधनमृते पापम्	६४	११	भाग. १०।७४।५३
ता देवरानुत सखीन्	६८	२	भाग. १०।७५।१७
मुख्याभिषेकी	६९	७	
मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपम्	९१	३०	अणुभाष्य. २।४।४
तस्य यजुरेव शिरः	९१	३०	तै. उ. २।३।१
तं यथा यथोपासते	९२	२६	मुद्गलोपनिषत्
पिता मे बलवान्विधिः	९४	१३	भाग. १०।७७।२४
नृणां निःश्रेयसार्थाय	९४	२४	” १०।२९।१४
भक्तियोगविधानार्थम्	९४	२५	” १।८।२०
सौम्यं वै क्षौमम्	६९	२३	तै. सं. ६।१।१।३

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ०
मन्त्रित्वं	मन्त्रित्वम्	१
उत्पादयसि–	उत्पादयसि	४
एवोत्पत्तिप्र०	एवोत्पत्तिप्र–	४
शूद्रस्तु यज्ञे अनवक्लृप्तः	'शूद्रस्तु यज्ञे अनवक्लृप्तः'	१७
तमाहरत्तेन	तमाहरन् तेन	२१
श्रिया अभिभवे	श्रियोऽभिभवे	२२
अन्यथ	अन्यथा	२८
तत्तुल्या	तत्तुल्यां	२८
बाहुरक्षिभ्रूः	बाहुरक्षिभ्रूः	३१
'यस्त्वात्माश्रयः स ब्रह्म'	यस्त्वात्माश्रयः स ब्रह्म	५३
'यो ह्यात्मानं स्वयं करोति स ब्रह्म'	यो ह्यात्मानं स्वयं करोति स ब्रह्म	५३
कुलस्वरूपनन्दे	कुलस्वरूपनिन्दे	५८
अजातरात्रोस्तम्	अजातशत्रोस्तम्	६४
विव्याध	विव्याध	८१
संस्परौशशीविष	संस्पर्शैराशीविष-	७२
अन्यथा वध्यो न भवतिः	अन्यथावध्यो न भवति	५६
मा भैष्टेत्यभयात्	मा भैष्टेत्यभ्ययात्	८०
इत्यर्धमानेति	इत्यर्धमाना इति	८०
प्राप्तकल्मषात्	प्राप्तकल्मषः	७८
पांशुमुष्टिम्	पांसुमुष्टिम्	७८
दत्वा	दत्त्वा	८७

मुद्रितपुस्तकानि ।

१	सेवाफलम् । द्वादशविवरणसमेतम् ।	रु. १- ०-०
२	निरोधलक्षणम् । पड्विवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च ।	रु. १- ०-०
३	संन्यासनिर्णयः । अष्टविवरणसमेतः । गुर्जरानुवादसमेतश्च ।	रु. १- ०-०
४	जलभेदः । चतुर्विवरणसमेतः । पञ्चपद्यानि । विवरणद्वयसमेतानि । सेवाफलम् । विवरणत्रय युतम् ।	रु. १- ०-०
५	भक्तिवर्धिनी । चतुर्दशटीकासमेता ।	रु. २- ०-०
६	सिद्धान्तमुक्तावली । अष्टविवृतिसमेता । गुर्जरानुवादसमेता च ।	रु. १- ०-०
७	सिद्धान्तरहस्यम् । एकादशविवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च ।	रु. १- ०-०
८	पुष्टिप्रवाहमर्यादा चतुर्विवरणसमेता ।	रु. १- ०-०
९	नवरत्नम्-पञ्चविवृतिसमेतम् । गुर्जरभाषानुवादसमेतं च ।	रु. १- ०-०
१०	श्रीसुबोधिनी । दशम-पूर्वार्ध-तामस-फलप्रकरणम् ।	रु. ३- ०-०
११	श्रीसुबोधिनी । दशम-पूर्वार्ध-राजस-प्रमेयप्रकरणम् ।	रु. ३- ०-०
१२	श्रीसुबोधिनी । दशम-उत्तरार्ध-राजस-साधनप्रकरणम् ।	रु. २- ०-०
१३	श्रीसुबोधिनी । दशमोत्तरार्ध-राजस-फलप्रकरणम् ।	रु. २- ०-०
१४	श्रीसुबोधिनी । दशमोत्तरार्ध-सात्त्विक-प्रमेयप्रकरणम् ।	रु. २- ०-०
१५	श्रीसुबोधिनी । दशम-उत्तरार्ध-सात्त्विक-साधनप्रकरणम् ।	रु. १- ८-०
१६	श्रीमती टिप्पणी । श्रीमद्विट्ठलेश्वरप्रणीता ।	रु. २- ०-०
१७	रासपञ्चाध्यायीप्रकाशः । श्रीपीताम्बरप्रणीतः ।	रु. १- ०-०
१८	दशमतामसफलप्रकरणयोजना । श्रीलालूभट्टकृता ।	रु. ०- ८-०
१९	भागवतार्थनिबन्धः । प्रकाशावरणभङ्गसमेतः । आद्यस्कन्धद्वयम् ।	रु. १- ०-०
२०-२३	भाष्यप्रकाशिका । ब्रह्मसूत्रवृत्तिः । श्रीकृष्णचन्द्रकृता ।	रु. २- ४-०
२४	प्रथमस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशः । श्रीपुरुषोत्तमप्रणीतः ।	रु. १- ०-०
२५	वेदान्ताधिकरणमाला । श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीता ।	रु. १- ०-०
२६	पत्रावलम्बनम् । श्रीपुरुषोत्तमकृतविवृतिसमेतम् ।	रु. ०- ४-०
२७	श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् । नामचन्द्रिकायुतम् ।	रु. ०-१०-०
२८	विविधनामावली । टीकासमेता ।	रु. १- ४-०
२९	तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् । श्रीजयगोपालभट्टकृतम् । गुर्जरानुवादयुतम् ।	रु. १- ०-०
३०	श्रीमधुराष्टकम् । पड्विवरणसमेतम् ।	अमूल्यम्.
३१	प्रेमामृतम् । श्रीविट्ठलेश्वरकृतविवृतिसमेतम् । परिवृढाष्टकम् । श्रीगोपेश्वरकृतटीकासमेतम् ।	रु. ०- ८-०
३२	शृङ्गाररसमण्डनम् । श्रीविट्ठलेश्वरप्रकटितम् । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. २- ८-०
३३	रसाब्धिमहाकाव्यम् । श्रीदेवकीनन्दनकृतम् ।	रु. १- ०-०
३४	मनोवृतं हृदयवृतं च । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. ०- ८-०
३५	श्रुतिरहस्यम्-सप्रकाशम्-गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. १- ०-०
३६-३९	श्रीमदणुभाष्यस्य प्रकाशरश्मिपरिबृंहितस्य तृतीयाध्यायः संपूर्णः ।	रु. ५- ०-०
४०-४१	श्रीमदणुभाष्यस्य प्रकाशरश्मिपरिबृंहितस्य चतुर्थाध्यायः संपूर्णः ।	रु. ८- ८-०
४२	श्रीमदणुभाष्यस्य प्रकाशरश्मिपरिबृंहितस्य द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।	रु. १- ८-०
43	Discuss how far S'ankarâchârya truly represents the view of the author of the Brahma-Sûtras.	Re. 1- 0-0
44	An exam. of S'ankara's Refutation of Sânkhya Theory.	Re. 1- 0-0

१. पंडित गट्टूलालजीनी पाठशाला, कंपिकूलस्ट्रीट, भूलेश्वर, मुंबई.